

А. МУСАЕВ, Т. ҮСӨНАЛИЕВ

КЫРГЫЗ
АДАБИЯТЫ

5

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики
Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

А. МУСАЕВ, Т. ҮСӨНАЛИЕВ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү
мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби

Толукталып, оңдолуп 3-басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

«Инсанат»
Бишкек – 2012

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки Я 721
М – 91

Көркөм кеңештин курамы:

*Бабур Нуркали (жетекчиси), В. Кульчицкий,
А. Белкина, Э. Саманиди*

Адис серепчи: филол. илим. докт. проф. *Советбек Байгазиев*

Мусаев А., Үсөналиев Т.

М – 91 **Кыргыз адабияты:** Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби. – 3-бас. – Б.: «Инсанат», 2012. – 176 б.

ISBN 978-9967-452-33-6

- Суроо
- Сөздүк
- Үй тапшырма
- Эсинерге түйүп алгыла!
- Түшүндүрмө сөздүк

М 4306020400-12

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки Я 721

ISBN 978-9967-452-33-6

© Мусаев А., Үсөналиев Т., 2012
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги, 2012
© «Инсанат» басмасы, 2012

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН БУЛАГЫ – КЫРГЫЗ ТУРМУШУ

Кыргыздар – байыркы жана таланттуу эл. Алар «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Курманбек», «Эр Төштүк» сыяктуу көлөмү жана көркөмдүгү боюнча дүйнөдө теңдешсиз чыгармаларды жаратышкан. Улуттук фольклордо, айрыкча эпостордо, кыргыздардын басып өткөн тарыхый жолу, турмуш ыңгайынын бөтөнчөлүгү, жашоого карата мамилеси, эстетикалык көз караштары чагылдырылган. «Манас» эпосун окумуштуулар «кыргыз элинин энциклопедиясы» деп мүнөздөп жүрүшөт. Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Түгөлбай Сыдыкбеков, Алыкул Осмонов жана башка акын-жазуучулардын чыгармалары башка элдерге да жакшы тааныш. Ал эми Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын бүткүл дүйнөдө сүйүп окушат.

ИТЕК
Бишкек
ИИИ

Кыргыз адабияты менен таанышуу, кыргыз эли, анын тарыхын, маданиятын үйрөнүүгө, элди кеңири билүүгө жардам берет. Бул болсо элдердин ортосундагы достукту, ынтымакты чыңдайт. Ошентип, кыргыз адабияты улуттар ортосунда данакерлик милдет аткара алат.

байыркы эл – древний народ.

теңдешсиз – несравненный. «Манас» эпосу улуу чыгарма.

айрыкча – особенно, в особенности. эпостордо кеңири кездешет. Ырчылардан Алсу айырмаланды. Мында Эльзанын эмгеги

тарыхый жол (жолу) – исторический путь. Элдин басып өткөн алыста. «Сынган кылыч» тарыхый чыгарма. Адилеттин түшкөн жолу түз, кенен экен.

жашоого карата мамилеси – отношение к жизни. Турмушта ар бир адамдын калыптанат. Элиза апасынын туулган күнүнө даярданды. Анын ата-энесине жасаган аябай жагымдуу.

мүнөздөп жүрүшөт – *мында*: дают характеристику.

башка (бөлөк) элдерге – другим народам. Эпос да таанымал. Самат башка мектептен келди. Сен – бөтөн эмессиң, Кыргызстандыксың.

бүткүл дүйнөдө сүйүп окушат – во всем мире читают с любовью. элдик курултай болду. көп өзгөрүүлөр болуп жатат. Аликти класста бардыгы

кеңири билүүгө жардам берет – помогает узнать глубже. Эл жөнүндө билим Кыял апасына дайым

элдер(дин) ортосундагы – между народами.

чыңдайт – укрепляет. 1. Ынтымакты чыңдайт. 2. Тосмону чыңдайт. 3. Чалгыны чыңдайт.

данакер(лик) милдет – выполнять объединяющую, консолидирующую роль. Эки киши күнөөкөр болсо, бир киши (макал). Кыргыз Республикасынын «Данакер» ордени В.Спиваковго тапшырылды.

! Төмөнкү накыл сөздөрдү окуп чыгып, маанисин чечмелегиле, эсиңерге түйүп алгыла.

Бүгүнкү ичкениң эртең жок, ал эми бүгүнкү иштегениң эртеңки жомок. Жакшы буюм жоголбойт, жакшы адам унутулбайт.

1-БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНАН

Кыргыз эли – бай жана кызыктуу фольклордук чыгармалардын ээси. Бул көркөм мурас элдин арасынан чыккан таланттуу адамдар тарабынан жаратылып, муундан-муунга оозеки өтүп, аны аткаруучулардын шыгына, жөндөмүнө, алар жашаган мезгилдин, турмуштун бөтөнчөлүгүнө, талабына ылайык улам кошумчаланып, улам жаңыланып жүрүп олтурган. Эл өздөрүнүн айлана-чөйрөгө, жаратылышка, коомго болгон көз караштарын, мамилелерин, ойлорун, кыялдарын мына ушул оозеки чыгармалар аркылуу билдирген. Фольклордук чыгармалар – ыр-бийге, чыгармачылыкка абдан шыктуу кыргыз элинин арасына кеңири тараган. Маселен, азыр дагы «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Курманбек» өңдүү эпостордун негизги окуяларын, башкы каармандарын билбеген кыргызды кезиктирүү

кыйын. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы жанрдык жактан көп түрдүү. Ал негизинен орус фольклору сыяктуу эле үч чоң топко бөлүнөт. Алар – *эпикалык, лирикалык жана дидактикалык* чыгармалар. Алардын ичинде эпостор, жөө жомоктор, макалдар, лакаптар, табышмактар, лирикалык ырлар жана башка жанрдагы чыгармалар бар. Жаралыш шарты, өнүгүш мүнөзү, негизги идеялары, максаты жагынан кыргыз фольклору менен орус фольклорунун окшоштуктары көп.

● фольклордук чыгармалардын ээси – творец (автор) фольклорных произведений. 1. Чыгармалардын ээси – эл. 2. Дыйкан жердин – ээси. 3. Башаттын ээси – булак. 4. Сөздүн таап айтуу керек. 5. Машинанын ким?

элдин арасынан чыккан – выходец из народа. 1. Элдин арасынан чыккан – талант. 2. Шаардан жүргүнчү. 3. Колдон кан.

муундан-муунга – от поколения к поколению. 1. Фольклор өтүп келген. 2. Уулу жоктун – жок (макал). 3. Сөздөр ажырайт.

бөтөнчөлүгүнө, талабына – в соответствии с особенностями, требованиями (времени).

кошумчаланып, жаңыланып – дополняясь, обновляясь. Жаңы сюжеттер турмуштун талабына ылайык кошумчаланган. Коом улам турат.

көз караштарын, мамилелерин – систему взглядов, отношений.

оозеки чыгармалар аркылуу – через устные творения.

чыгармачылыкка абдан шыктуу – *мында*: очень способный к творчеству (талантливый). Азамат сүрөт тартууга

негизги окуяларын – основные события.

башкы каармандарын – главных героев.

жанрдык жактан көп түрдүү – многообразный по жанровому составу.

жаралыш шарты – условия создания.

өнүгүш мүнөзү – характер развития.

окшоштуктар – *мында*: много общего.

- ?
1. Кыргыз эли, анын басып өткөн жолу жөнүндө эмнелерди билесинер?
 2. Элдин кандай маданий мурастары (*культурное наследие*) бар жана аларда эмнелер чагылдырылган?
 3. Кыргыз маданиятынын, адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү (*представители*) кимдер?
 4. Республикада элдердин достугун чындоо (*укрепление дружбы*), тилин үйрөнүп, дилин түшүнүү (*понимание души*) үчүн кандай иштер жүрүп жатат?
 5. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы дегенде эмнени түшүнөсүңөр?
 6. Фольклордук чыгармалар кандай бөлүнүшөт (*делятся*) жана кандай деп аталышат?

ЖОМОКТОР ЖАНА ЖӨӨ ЖОМОКТОР

Жомоктор жана жөө жомоктор кыргыз фольклорундагы эпикалык топко кирет.

Чоң-чоң *окуяларды*¹ өз ичине камтыган, көлөмдүү чыгармалар жомоктор деп аталат.

*Кара сөз*² же жорго сөз мүнөзүндөгү, *көлөмү чакан*³, сүрөттөгөн окуялары өтө татаал эмес, элдин ой-кыялынан жаралган чыгармалар жөө жомоктор деп аталат. Алар элдин көз карашын, келечекке болгон умтулууларын чагылдырат жана бул чыгармалардын сонунда элдик идеалдарга ылайык *дайыма*⁴ чындык, адилеттүүлүк жеңишке ээ болот.

Жөө жомоктор сүрөттөгөн окуяларынын мүнөзүнө ылайык турмуштук, айбанаттар жөнүндөгү жана сыйкырлуу жөө жомоктор болуп бөлүнөт. Мындай бөлүштүрүүнү орус фольклорунан да кезиктирүүгө болот.

*Дүйнөдөгү*⁵ бардык балдар жомокторду жакшы көрүшөт. Аларда адамдар айбандарга, бак-дарактарга же канаттууларга кубула алышат, келечек тагдырларын кереметтүү күзгүдөн көрүшүп, учуучу килемдер менен каалаган жерине жетишип, айыктыруучу алма менен адамдарды өлүмдөн сактап⁶ калышат. Булар кереметтүү, сыйкырдуу жомоктор деп аталат.

Ал эми ар түрдүү айбанаттар, жан-жаныбарлар катышкан жомоктордо кээде түз же кыйыр (*каймана*) *мааниде*⁷ элдин социалдык⁸ турмуш абалы, үмүт-тилектери, таалим-тарбия берүүчү акыл-насааттары айтылат. Аларда айбанаттардын кыял-жоруктары⁹, мүнөздөрү кеңири чагылдырылат.

¹ *окуяларды* – события

² *кара сөз* – прозаической форме

³ *көлөмү чакан* – небольшой по объему

⁴ *дайыма* – всегда

⁵ *дүйнөдөгү* – *мында*: во всем мире

⁶ *өлүмдөн сактап* – спасают от гибели

⁷ *каймана мааниде* – в иносказательном смысле

⁸ *социалдык* – социальное

⁹ *кыял-жоруктары* – нравы, поступки, то есть вся совокупность поступков

Кыргыз жомокторунун *чоң тобун*¹ турмуштук жомоктор түзөт. Аларда биз жашаган турмушта болгон окуялар сүрөттөлөт жана анын каармандары, **жетим же кедей балдар**, акылдуу кыздар, каардуу хан-бектер жана башкалар. Жомоктордо дайым акылдуу, эр жүрөк, чынчыл каармандар жеңишке жетишет, каардуулар же акылсыздар *жазаланат*².

Окумуштуулар азыркы кезге чейин жомокторду эл **арасынан** жазып алышып, **чогултушат**. Кыргыз элинде көптөгөн³ эң сонун, кызыктуу жомоктор бар. Мисалы: «Үч бала», «Акылдуу кыз», «Карачач», «Ырыс алды – ынтымак», «Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды» ж. б.

- **эпикалык топко** – к эпической группе.
- камтыган** – охватывающие. Көп окуяларды эпостор жомоктор деп аталат.
- көлөмдүү чыгармалар** – большие по объему.
- татаал эмес** – не сложные.
- элдин ой-кыялынын жаралган** – созданные сознанием народа.
- келечекке умтулууларын чагылдырат** – отражает стремление в будущее.
- элдик идеалдарга ылайык** – в соответствии с народными идеалами.
- сүрөттөгөн окуяларынын мүнөзүнө** – в соответствии с характером изображенных событий.
- кезиктирүүгө (жолуктурууга)** – можно встретить.
- жакшы көрүшөт** – любят.
- кубула алышат** – могут превращаться, перевоплощаться.
- кереметтүү күзгүдөн** – из волшебных зеркал (*мында*: о зеркале).
- учуучу килемдер** – ковры-самолеты.
- айыктыруучу алма** – волшебные (исцеляющие) яблоки.
- түз маани** – прямой смысл, прямое значение.
- кыйыр маани** – косвенный смысл, косвенное значение.
- акыл-насааттары** – *мында*: (учить) уму-разуму, (давать) добрые советы.
- биз жашаган турмушта** – в нашей жизни.
- жетим же кедей балдар** – сироты или дети бедных семей.
- эл арасынан** – среди народа, из народа.
- чогултушат** – собирают.

¹ *чоң тобун* – мында: большую группу

² *жазаланат* – получают наказание, наказываются

³ *көптөгөн, эң сонун* – много, очень хороших (замечательных)

- ? 1. Жомоктор жана жөө жомоктор деген эмне?
- 2. Алар кандай бөлүнүшөт (*как делятся*)?
- 3. Эл ушул жомоктордо (*в этих сказках*) эмнелерди чагылдырышкан?
- 4. Силер кыргыз жана орус элдеринин кандай жомокторун билесинер (*знаете*)?
- 1. Орус элинин бир жомогун өз алдынча (*самостоятельно*) айтып берүүгө камдангыла.
- 2. Көп чекиттин ордуна ылайык келген (*соответствующие*) сөздөрдү койгула: Дүйнөдө көптөгөн жайгашкан. Мен көп саякаттагым келет. Кыргызстан тоолуу кыргыз, орус, дунган ж. б. калктар жашайт. Менин келечеги кең (**өлкө, өлкөдө, өлкөлөр, өлкөмдүн, өлкөлөргө**).
- 3. Тексттеги төмөнкү сөздөрдү башка маанилеш сөздөр менен алмаштыргыла! Өтө татаал эмес, тууралуу, окумуштуулар.
Үлгүсү: *Бир түрүндөгү, көптөгөн (чоң-чоң) окуяларды камтыган чыгармаларды жомоктор деп аташат.*
- 4. Үйдөн жомоктордогу эпизоддор боюнча сүрөт тартып (*нарисуйте*), аларга ат койгула. Чыгармалардагы өзүнөргө түшүнүксүз болгон сөз айкаштарын (*словосочетание*), фразеологизмдерди белгилегиле (*подчеркните, найдите*).
- 5. Татаал сөздөр канчага бөлүнөрүн (*на сколько делятся*) эстегиле.
- 6. Төмөнкү сөздөрдү бөлүштүргүлө жана орусча аттарды кыргызчага которуп кыскартып, жер аттарын тууралап жазгыла, таблицаны толтургула.
Ыр-бий, Ысыккөл, денсоолук, Кыргызский национальный университет, жөө жомоктор, Алатоо, Кыргызская академия образований, көз караш, топ-топ, Чоңсарыой, Кыргызский театр опера и балета, үмүт-тилек, таалим-тарбия, Жетиөгүз, эр жүрөк, чынчыл каармандар, хан-бектер.

Кош сөздөр	Кошмок сөздөр	Кыскартылган сөздөр	Жер аттарынын туура жазылышы

КЫРГЫЗСТАН

Кыргызстан – жашыл жери, жашыл бакча жергеси,
Жайыт төрү, дан талаасы, сан байлыктын энеси.
Кен казнасы, көл сулуусу, тунук суунун атасы,
Ак пейилдин, мартчылыктын, ырыскынын кемеси.

Кыргызстан – соолук айлы, таланттардын эшиги,
Тунук акыл, чебер колдун түгөнбөгөн кесиби,
Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш,
Кыргызстан ыр калаасы, ырахаттын бешиги.

А. Осмонов

жашыл жери – зеленью покрытая земля.

жайыт-төрү – пастбище, луга.

сан байлыктын энеси – мать (хозяйка) многих богатств.

кен казнасы – природные богатства.

тунук суунун атасы – *мында: (обр. выр.)* отец чистых вод.

ак пейил, мартчылык, ырыскы – душевность, щедрость, счастье.

соолук айлы – *мында: (обр. выр.)* родина здоровья.

таланттардын эшиги – *мында: (обр. выр.)* ворота в страну талантов.

ой-пикири санаалаш – мыслями, взглядами единый (вместе).

ырахаттын бешиги – колыбель счастья.

1. Кыргызстан, кыргыз тили, кыргыз эли жөнүндө билгенинерди (*то, что знаете*) айтып бергиле.
2. Кыргызстандын жер-сууларын, шаар, айылдарын картадан көрсөткүлө.
3. Кыргыз жеринин жаратылышы жөнүндө сүрөт тартып, анын атын койгула.
4. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып текст түзүүгө аракеттенгиле (*постарайтесь*). Жөнөкөй жана татаал сөздөргө ажыраткыла: *кыргыз эли, улуттук тил, элдик оозеки чыгармачылык, муундан муунга, көркөм мурас, Алатоо, Ысыккөл, Бишкек*.
5. Жогорку ырды адабият дептеринерге көчүрүп алып (*перепишите*), жаттагыла (*выучите наизусть*). Татаал сөздөрдү тапкыла.

Кара сөз (жорго сөз) – прозаическая плавная речь, рифмованная проза.

Кыргыз эл жомоктору – кыргызские народные сказки по содержанию делятся на социально-бытовые сказки, сказки о животных и волшебные сказки.

ЖӨӨ ЖОМОКТОР

АКЫЛДУУ КЫЗ

I. Кан эмнеге ыйлады

Бир заманда Сарыбай деген адам кырк жыл кан болуптур. Күндөрдүн биринде элин чогултуп: «Кырк жыл кан болдум, көрөр күнүмдү көрдүм, ичээр суумду ичтим, өлөрүм калды, өсөрүм калган жок. Менде аласаңар болсо айткыла, көзүмдүн тирүүсүндө берип кутулайын. Көзүм өткөндөн кийин баарыңар чогулуп, ичинерден бирөөнү кан көтөрүп алгыла», – деди. Эли: «Жок, сиз өзүңүз коюп кетиниз, сиз бизге кырк жыл кан болдуңуз, сиздин сөзүңүздү угабыз», – дешти.

Сарыбай кан: «Жок, өлүүнүн сөзүн тирүү сыйлабайт дептир, мен өлгөндөн кийин сөзүм дагы өлөт», – деди. Эл көнгөн жок. – «Канды өзүңүз көтөрүп кетсеңиз экен» – деп, чуулдап туруп алышты. Ошондо Сарыбай кан: «Менин он бир жыл жолдош болгон ак шумкарым бар, мен өлгөндөн кийин үч күнгө чейин тамак жебей, канатын какпай жатат. Төртүнчү күнү элди жыйып, шумкарга тамак берип учурсаңар ал бирөөгө конот. Ошол адамды кандыкка көтөргүлө, себеби менин артымда бала калган жок», – деди.

Арадан көп күн өтпөй Сарыбай кан өлдү, ак шумкар айткандай үч күнгө чейин жем жебей, канат какпай аза күтүп жатты. Эли чогулуп, төртүнчү күнү ак шумкарга жем берип учурушту. Ак шумкар элди айланып жүрүп акыры бир койчуга конду. Айрымдары: «Койчуну кандыкка көтөрбөйбүз», – деп чыр кылышты. Айылдын аксакалдары: «Сарыбайдын тирүүсүндө убадабызды берип, айтканыңызды орундатабыз деп ишендиргенбиз. Ак шумкар койчуга конду, койчуну кандыкка көтөрөбүз», – дешти. Аксакалдардын сөзүн эл жактап, койчуну кандыкка көтөрүшүп, ак шумкарды канга беришти.

Койчу адилдик менен эл сураган түзүк кан болду. Колунда жок кембагал кишилерге мал бөлүп берип, казынадагы кийимдерден таратып берип турду. Бирок кан ар жума сайын казынага кирип, ыйлап чыкчу.

Эл мунун себебин түшүнө албай, бир күнү: «Каным, казынага эмне үчүн кирип, ыйлап чыгасыз?» – деп сурап калышты. Ошондо кан: «Казынада көп дүнүйө бар, суйсалган түлкү ичиктер, жыйылган атлас, шайы бар, алтын, күмүш баары бар. Ошонун ичинде менин койчу убагымда кийген, колго алгыс жыртык жамаачылуу эски кийимим да бар. Мен ошону көрүп ыйлап жүрөмүн», – деди. Эли: «Баракелде кан, али ошонунузду унутпай жүргөнүңүзгө ырахмат!» – дешти.

Кан бир топ жылдарга чейин эл сурап турду. Бирок аял алган жок. Байлардын, чоң кандардын кыздарын көңүлүнө жактырган жок. Эли канга келип: «Сиздин бойдок жүргөнүңүз жакшы болбойт, артыңызда ордуңузду басар бала калсын. Бала калбаган Сарыбай канды көрбөдүкпү?» – дешти. Кан бул сөзгө көнгөн жок, эли кандын оюна койгон жок.

● кан көтөрүп алгыла – мында: изберите царя. Сарыбай адилет болчу. Мурдундан акты. Туу сыяктуу кызыл түстө.

өлүүнүн сөзүн тирүү сыйлабайт дептир, мен өлгөндөн кийин сөзүм дагы өлөт – живые не уважают слова умерших, слова мои умрут вместе со мной.

эл көнгөн жок (көнбөдү) – народ не согласился. Балдардын азгырыгына Асия Дарья бул өлкөгө

үч күнгө чейин тамак ичпей, канатын какпай жатты – три дня не ел, не детал.

элди жыйып – мында: собрал народ. Эл Махмуд чөп

артымда бала калган жок – не оставил потомства, наследника.

эли чогулуп – собрался народ.

койчуга конду – села (опустилась) на пастуха. Ринатка бакыт Асан эки түн коңшусунукуна конду.

эл жактап – народ поддержал. Койчунун хан болушун колдоду.

адилдик менен эл сураган – (он) справедливо правил народом.

себебин түшүнө албай – не могли понять причину. Эл коюшту? түшүндүрө койдум. түшүнгөн жокмун.

суйсалган түлкү ичиктер – мында: красивые (переливающиеся) лисья шубы. Мектептен сулуу кыз чыкты. качты. Төргө илинген.

жыйылган атлас, шайы – мында: полным-полно атласных, шелковых тканей. Чөп учур картасы тактага илинди. Алёшанын жок.

көңүлүнө жактырган жок – мында: не захотел, были ему не по душе.

ордуңузду басар бала калсын – мында: пусть после Вас останется наследник (потомство, продолжатель вашего дела). Наристе жакында болор.

1. Кан элине эмне деп кайрылды?
2. Эл анын сөзүн кандай кабыл алышты (как восприняли)?
3. Кандын ак шумкары кандай милдет аткармак (какую функцию должен был выполнить) жана ал аткардыбы?
4. Койчу кандай кан болду?
5. Эл канга эмне деп айтышты?

1. Кандар (биринчи жана экинчи) менен элдин сүйлөшүүлөрүнөн диалог уюштургула.
2. Жомоктун экинчи бөлүгүн окуп чыккыла.
3. Төмөнкү сөздөрдү тилинерди жатыктыруу үчүн кайталагыла.
бирөөнү, кырк жыл, ичиңерден, баарыңар, өлүүнүн сөзү, үч күнгө, кандыкка, кембагал, атлас, шайы, жүргөнүңүз.
4. Бул сөздөрдүн маанисин чечмелегиле:
Үлгүсү: кан – I. царь; кан – II. кровь, кембагал, ак шумкар, казына, эл суроо, бойдок, көңүлүм болбоду.

II. Аялдын акылы

Ошондо кан айылындагы кыздарды чогултуп, үч ооз табышмак айтты. «Күн батыш менен күн чыгыштын ортосу нече күндүк жол, асман менен жердин ортосу нече күндүк жол, калп менен чындын ортосу нече күндүк жол?» Жандырмагын жандырып келүүгө үч күн мөөнөт берди.

Кыздар табышмакты таба алышпай, күндө кандын үйүнөн чубап кайтып жатышты. Бир күнү талаадан отун алып жүргөн чор таман кедейдин чолок этек кызы: «Эжекелер, күндө эки маал чубайсыңар, кайда барып жүрөсүңөр?» – деп сурап калды. Анда бир кыз: «Бул байкуш дагы угуп калсын» – деп, кандын табышмагын айта кетти. «Үч күн мөөнөт берди эле, үчүнчү күнү бүттү. Таба албай бара жатабыз», – деди.

Кедейдин кызы: «Эжекелер, мен дагы силерге кошулуп барайын», – деди. Кыздар кошуп ээрчитип алышты.

Кан: «Табышмакты ким тапты?» – деп сурады.

Кыздардын эч кимиси үн чыгарбастан турушту эле, кедейдин чолок этек кызы тура калып: «Каным, табышмагыңызды мен чечтим», – дегенде, кан: – «Чечкенинди айтчы?» – деди. Кыз: «Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу бир күндүк жол. Анткени, күн эртең менен чыгып, кечинде батат, конуп-түнөп жүргөн күндү көрбөдүм. Экинчи табышмагыңыз – асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай. Анткени, кашыңызды көтөрүп өдө карасаңыз асман, кабагыңызды түшүрүп ылдый карасаңыз жер көрүнөт, – деди. Үчүнчү табышмагыңыз – калп менен чындын ортосу төрт гана эли. Кулак менен укса калп, көз менен көрсө чын. Кулак менен көздүн ортосунда төрт эли ыраактык бар», – деди.

Кан табышмагын таптырып жиберип: «Эми бир ооз табышмак айтайын, ошо табышмакты тапкан кызды алам» – деп, табышмагын айтты: «Кордук деген эмне? Мундук деген эмне? Зардык деген эмне?» Дагы үч күн мөөнөт берди. Кыздар үйлөрүнө барып, күндө эки маал келип, бири да табышмакты чече албай убара болуп кайтып жатышты. Үчүнчү күнү кан, таба албагандары үчүн кыздардын башын алмакчы болду. Ошондо мурунку табышмакты тапкан кедейдин кызы туруп: «Каным, сөзүңүзгө кулдук, табышмагыңызды

таба албай калган үчүн кыздарда эч айып жок. Баарыбыздын башыбызды алганы жатасыз. Ичибизден бирөө таап кетсе, бардык кыздар ажалдан калганы турат. Бирок ал кызды сиз чанганы тураңыз», – деди.

Кан: «Жок, сөзүм эки эмес, табышмакты туура тапкан кызды алам», – деди. Анда чолок этек кыз: «Эмесе мен таптым», – деп чече баштады: «Кордук деген оору болот. Мундук деген өлүм болот. Зардык деген жокчулук каным», – деди.

Кан кыздын табышмакты тапканына ыраазы болуп, ал кызды жанына калтырып, калган кыздарды үйлөрүнө жиберди. Кыздар: «Ажалдан калдык», – деп сүйүнүшүп үйлөрүнө кайтышты. Кан кедейдин кызын жакшы кийиндирип, нике кыйдырып аялдыкка алып: «Эми ургаачы болсоң да, акылдуу экенсин, башка бирөөгө акыл үйрөтпө, акыл үйрөтүп койсоң, анда экөөбүз эрди-катын болбой калабыз», – деди.

● айылдагы кыздарды чогултуп – собрал всех девушек айла.

нече күндүк жол – *мында*: какой протяженности путь, сколько дней понадобится. 1. Сумка сом турат? 2. Дептер канча турат? **өмүрүң** болсо түштүгүнө жорго мин (макал). созулуп жатат.

жандырмагын жандырууга – отгадать загадку. Хан табышмактарын **мөөнөт берди**.

талаадан отун алып жүргөн – собирающая в поле хворост.

эки маал чубайсынар – два раза в день проходите. Айылда мал эртең менен кечинде. Мектепте менен мелдеш өтүп турат.

байкуш дагы угуп калсын – пусть бедняжка тоже услышит. Бул дагы деп табышмакты айтышты. кулак керек, учууга канат керек (макал).

кошуп ээрчитип алышты – взяли с собой.

конуп-түнөп жүргөн күндү көрбөдүм – не видела остановившееся или заночевавшееся солнце. Жолго бир келдик. Куш канаты менен учат, куйругу менен

каш менен кабактын ортосундай – как между бровями и глазами. Иранын калың, Фарухтун бүркөө. Кырсык ортосунда (макал).

ыраактык бар – расстояние протяженностью.

кордук – оскорбление, мундук – горесть, печаль, зардык – сильная нужда. деген оору, деген – өлүм, деген – жокчулук.

убара болуп кайтып жатышты – возвращались ни с чем, без результата.

башын алмакчы болду – хотел отрубить им головы. 1. Хан кыздардын
..... 2. кийимин учурашуу – салт.

кыздарда эч айып жок – девушки ни в чем не виноваты. Рамистин ачылды. Ууру күч болсо ээси жыгылат (макал).

чанганы турасыз – хотите отвергнуть.

жанына калтырып, үйлөрүнө жиберди – (её) оставил у себя, (остальных) отпустил домой.

ургаачы болсоң да – хотя ты и женщина. мыктысы, узун чачтын ыктуусу. («Манас» эпосунан.)

бирөөгө акыл үйрөтпө – *мында*: никому не давай советов, не учи уму-разуму.

эрди-катын болбой калабыз – не сможем стать мужем и женой, расстанемся.

Бир күнү кандын бир жигити күнөөкөр болуп, айласы кетти. Айылдагылар: «Кандын аялына барып абалынды түшүндүрсөң, акыл таап, ошол куткарат», – дешти. Жигит кандын аялына муңканып келип: «Канга күнөөкөр болуп калдым», – деп акыл сурады.

Аялдын боору ооруп, жигитке акыл үйрөтүп: «Кимден үйрөндүңдесе, мен экенимди айтпа», – деди. Жигит аялдын үйрөткөн акылы менен кутулуп кетет. Аны кан: «Ким үйрөттү, айткын, айтпасаң өлтүрөмүн», – дегенде коркконунан: «Сиздин аялыңыз айтты эле» – деп, чынын айтып берди. Кан аялына келип: «Убадабыз бар эле, мен ыраазы болоюн, сен мага ыраазы болгун. Аздыр-көптүр жолдош болуп бирге турдук, эми тактымды кой, таажымды кой, андан башка каалаганыңды алып кет», – деди.

Аялы: «Жакшы болот, бул сөзүңүзгө ыраакмат, мен бир тамак жасайын, бирге олтуруп ичели, андан соң кетейин», – деп, тамакты жедирип, канды мас кылып уктатып, тактысын, таажысын калтырып, эки аргымакты арабага коштуруп, канды арабага салып, даңгыр жол менен чаң ызгытып, коңгуроону шарактатып алып жөнөйт. Бир маалда кан көзүн ачса, аялы жанында, өзү бир башка шаарда жүрөт. Кан чочуп кетип: «Ой мени эмне кыласың?» – десе, аялы: «Каным, сөзүңүз эки болбосун, тактымды кой, таажымды кой, башка каалаганыңды ал дедиңиз, айткандарыңызды калтырдым, андан башка сүйгөнүм сиз экенсиз, сизди алып келдим», – деди.

Кан өзүнүн сөзүнө жыгылыштуу болуп, аялы менен бирге жашап калган экен.

ошол куткарат – *мында*: она спасёт. Кандын аялы

муңканып келип – *мында*: с жалостью просил. Женянын көзү муңайымдуу. Бала ыйлады.

боору ооруп – пожалела. Аялдын (1) акыл үйрөтөт. Бакирдин (2) ооруканага жатты.

чынын айтып берди – сказал правду. Кеп бузулбайт (макал).

аздыр-көптүр бирге турдук – *мында*: много ли, мало ли (но все же) вместе жили, были мужем и женой.

андан соң кетейин – после этого уйду.

даңгыр жол менен – по большой, (широкой и ровной) дороге.

коңгуроону шарактатып – *мында*: громко звеня колокольчиками.

сөзүңүз эки болбосун – *мында*: держите своё слово.

сүйгөнүм сиз экенсиз – *мында*: моя любовь – это Вы.

сөзүнө жыгылыштуу болуп – признал свою ошибку, сдержал свое слово. Кан өз сөзүнө жыгылды. Бөбөк чалынып

- ?
1. Кан үйлөнүү үчүн (чтобы жениться) кыздарга кандай шарт (какое условие) койду?
 2. Кедейдин кызы табышмактарды кантип жандырды (как отгадала)?
 3. Кандын аялы жигитке кантип жардам берди (как помогла)?
 4. Кан аялы менен эмне себептен (по какой причине) ажырашпай калды?

- !
1. Чыгарманы көркөм окуп чыккыла жана мазмунун айтып бергиле.
 2. Жомоктордогу табышмактарды жана алардын жандырмактарын дептеринерге көчүрүп алып, жаттагыла.
 3. Үйдөн жомоктун маанисине ылайык келген макалдарды (пословицы), накыл кептерди (мудрые слова) таап, аларды орус тилине которгула.
 4. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин (х) тапкыла:
Үлгүсү: ыйла х күл, өлүү, көтөрүү, арман, учат, адилдик, кембагал, ыйлоо.
 5. Сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө:
ордумду басар бала жок, көзүнүн тирүүсүндө, мөөнөт, төрт эли, эрди-катын, жыгылыштуу болуу, чаң ызгытып.
 6. Кошмок сөздөрдү эстегиле, чыгармадан кошмок сөздөрдү тапкыла.
Маселен: ак шумкар, чор таман,

! Эсиңерге түйүп алгыла!

өлөрүм калды, өсөрүм калган жок, көз жумуу, артында бала калган жок, канат какпай аза күтүү, убада, үч ооз табышмак, мөөнөт, чор таман кедейдин чолок этек кызы, конуптүнөп жүргөн күн, ажалдан калуу, күнөкөр.

Кан көтөрүү – (ист.) *Провозгласить ханом, возвести на ханский трон. По древнему обычаю народ сажал хана на белый войлок и трижды приподнимал.*

Ак шумкар – *кречет (кыргызские охотники различают шесть видов, байпактуу шумкар, күйкө шумкар – считается наиболее ценным, катуу бүркөр, кара шумкар, ак шумкар, ителги).*

Ак шумкар – *белый кречет – особый, самый быстролетный вид среди этих птиц.*

Аза күтүү – *оплакивать умершего, быть в трауре.*

Казына – *сокровищница. Алтын, күмүш же ар кандай баалуу буюмдар, байлык, мүлк сакталуучу жай.*

Төрт эли – (этно.) *мера длины по ширине пальцев, длина в четыре пальца. Здесь между ухом и ртом длина четыре пальца.*

Ургаачы – 1. *живое существо женского пола. 2. разг. женщина в зависимости от возраста – девочка, девушка, молодая женщина, старуха.*

Так – *трон, престол, таажы – корона (царская).*

Аргымак – *аргамак, породистая лошадь.*

Араба – *телега. Ат, өгүз ж.б. унаа күчтөрүн чегип жүк ташууга арналган же төрт дөңгөлөктүү унаа каражаты.*

Конгуроо – *мында: колокольчик. Темирден конус сыяктуу формада жасалган, ички көңдөйүндө термелип кагып туруучу тили бар, шынгыраган дабыш чыгаруучу буюм.*

МАКАЛДАР

Аял жакшы – эр жакшы.

Турмуштун туткасы – аял.

Өнөр алды – кызыл тил.

Жакшы аял – капкалуу шаар.

Тил таразасы – акыл.

Жаман аял – ичи толгон заар.

БАЛА ӨЗҮНҮН ШААРЫН КАНТИП
САКТАП КАЛДЫ

Илгери-илгери аябай каардуу Алеке деген кан болгон экен. *Бир күнү*¹ ал өзүнүн тынч турган коңусуна кол салып, шаарын курчап алат да, эгер алар үч күндөн *кийин багынышпаса*², шаарды талкалай тургандыгын жарыялайт.

Ал шаар кичине болгондуктан андагы эл Алекенин сан жеткис колуна туруштук бере алгыдай эмес. Шаарда *туруучулар*³ курчоодон чыгып кете алышкан жок. Алар кечирим сурап, душманга багынып берүүдөн башка **айлалары калбады**.

Шаардагы аксакал, карыялардын бардыгы **кеңешүүгө** чогулушту. Шаардын багынгандыгын жана анда турган элге кечирим берүү жагын сурап келүү үчүн Алекеге элчи жиберүүнү чечишти. *Салт боюнча*⁴ элчиликке жашы улуу жана кадырлуу кишини жиберүү керек эле. Бирок отургандардын баары Алекенин каардуу жана канкор экендигин, жиберген элчини **сөзсүз маскаралап, атүгүл**⁵ өлтүрүп коёру белгилүү болгондуктан элчи болуп барууга *эч ким батына алган жок*⁶. Мөөнөт күнү бүтүп калды, ал эми бара турган элчини дагы эле таба алышпады.

*Күтпөгөн жерден*⁷ аксакал карыялардын кеңешине *бир жаш бала*⁸ келип калып:

– Алекеге мен барып сүйлөшөм. Мен андан коркпойм, – деди. Аксакал, карыялар баланы акылсыз дешип, **жанынан кетүүсүн буйрушту**. Бирок бала кетпестен, Алекеге жиберүүнү *көшөрүп сурана берди*⁹.

Адегенде баары баланы **шылдыңдап күлүштү**. Анан аксакал **карыялардын бирөө:**

¹ бир күнү – однажды

² кийин багынышпаса – если не подчинятся

³ туруучулар (жашоочулар) – жители, горожане

⁴ салт боюнча – по обычаю (по традиции)

⁵ атүгүл – более того

⁶ эч ким батына алган жок – никто не решился (не осмелился)

⁷ күтпөгөн жерден – неожиданно

⁸ жаш бала – мында: мальчик

⁹ көшөрүп сурана берди – настоятельно просил

– Чынында эле¹ ушул баланы жиберсек эмне болмок? Балким, каардуу Алеке, бул баланын сөзүн угуп, бизге тийбес².

Көпкө чейин талашып-тартышып, акыры баланы жиберүүгө макул болушту³. Бала уруксат алгандан кийин өзүнө чоң төө жана абдан карыган теке беришин сурады.

Баланын мындай суроосун укканда, карыялардын бардыгы дагы күлүштү.

аябай каардуу – очень жестокий (гневный). Алеке болуптур. Атам бүгүн алыптыр. Ринаттын жүзүнө чыкты.

тынч турган коңшусуна кол салып – мында: напал (вторгся) на мирного соседа (царство). Душман Мария кошунасына баш бакты. Чөнтөгүнө алып сүйлөшүү адепсиздик.

курчап алат – окружает. Шаарды Боз үйдү курчоо менен

талкалай тургандыгын жарыялайт – объявляет, что разгромит их. Ташты ... Староста класска айтты. Илинип Ч.Айтматовдун сүрөтү.

¹ чынында эле – мында: в самом деле

² балким – бизге тийбес – может быть, нас не тронут

³ макул болушту – согласились

шаар кичине болгондуктан – поскольку город был маленький. Мира Олядан катарда экинчи турат.

сан жеткис – неисчислимоe, огромное количество. Алекенин аскерине Чогулгандарга санак жетпейт.

кечирим сурап – прося пощады.

айла (амал, акыл, арга) калбады – ничего не оставалось, не было другого выхода. алтоо болсо, жетөө (макал). Түлкүнүн түгөндү. Сен түгөттүң.

кенешүүгө – чтобы обсудить, чтобы посоветоваться. Карыялар чогулушту. кескен бармак оорубайт (макал).

элчи жиберүүнү чечишти – решили отправить посла (представителя). өлүм жок (макал). Уурунун байланган колун

жашы улуу жана кадырлуу киши – старейший и почитаемый человек.

сөзсүз маскаралайт – обязательно унизит, оскорбит. Адамдарды осол жорук.

жанынан кетүүгө буйрушту – приказали, чтобы он убрался.

шылдыңдап күлүштү – высмеяли. Мен Сен Сиз Ал Биз Силер Сиздер Алар

аксакал карыялардын бирөө – один из старейшин.

талашып-тартышып – долго спорили. Минара улуулардан сөз Көкбөрүчүлөр улакты алыска кетишти.

чоң төө жана карган теке – большой верблюд и старый козёл.

мындай суроосун укканда – услышав такую просьбу.

Бирок бала:

– Азыр элдин башына оор иш түшүп турган чакта күлгөндү токтоткула¹. Эмне кылып, эмне коёрумду өзүм билем. Менин сураганымды бергиле, – дейт.

Аксакал карыялар баланы чоң төөгө мингизишип, сакалдуу², карыган текени жетелетип, шаардан чыгарып жиберешет. Кандын алдына ушундай элчи келип турганына Алеке аң-таң калып³:

– Шаарыңарда эстүү баштуу карыялар же чоң киши калбай калганбы? – деп каарын төгөт⁴.

Бала эч тайманбастан жайбаракат туруп:

– Эгерде чоң десениз төө менен, сакалдуу десениз теке менен сүйлөшүңүз. Анткени, биздин шаарыбыздагы эң чоңу төө, эң сакал-

¹ күлгөндү токтоткула – прекратите смеяться

² сакалдуу – бородатый

³ аң-таң калып (таңгалып) – сильно удивился, изумился

⁴ каарын төгөт – разозлился

дуусу ушул теке. Ал эми кичине менен аңгемелешүүгө ыраазы болсоңуз, анда мени менен сүйлөшүңүз! – дейт.

Каардуу Алеке, бала буйдалбастан жооп бергенине күлүп:

– Сен тайманбаган акылдуу бала экенсин. Менден эмнени күтөсүң? Сенин сураганыңды берем¹, – дейт.

– Мен төөмдү соём, анын терисин ичке көктөй кылып тилип, улаштырам² да, жерге айландырып коём, анын ичине канчалык жер сыйса, ошону белек кылып берсеңиз болгону, – дейт бала.

Алеке макул болот. Бала төөнү сойдуруп, терисин сыйрытып, эң ичке көктөй кылып тилдирет. Анан алардын учун улаштырып, шаарды айланта курчады³. Тайманбаган акылдуу бала өз шаарын жоого чаптырбай⁴, ушинтип аман сактап калган экен ...

оор иш түшүп турганда – когда трудно.

мингизишип (мингизип) – посадили на (верблюда).

жетелетип (жетелөө) – вел на поводу. Баланы чоң төөгө , карыган текени шаардан чыгарып жибершти.

эстүү-баштуу (акыл-эстүү) – рассудительный (-ая, -ое), разумный. Адилет бала. Эл ичинде карыялар көп.

эч тайманбастан жайбаракат туруп – смело и спокойно.

кичине менен аңгемелешүүгө ыраазы болсоңуз – (если) будете удовлетворены беседой с маленьким. Кан менен бала Бирөөнү нааразы, бирөөнү кылууга болбойт.

буйдалбастан жооп бергенине – мында: за рассудительный и быстрый ответ.

ичке көктөй кылып тилем – разрежу на тонкие тесёмки.

анын ичине канчалык жер сыйса – (если) сколько земли поместится в нее.

- ?
1. Алеке деген ким экен жана ага кандай сапаттар мүнөздүү? Ал коңшусунун шаарын (соседний город) эмне кылмакчы болду?
 2. Элди кыйын абалдан (из трудного положения) ким чыгарды? Элчиликке жөнөгөн бала өзү менен бирге (вместе с собой) эмнелерди ала кетти?
 3. Кичинекей балага таң калган (удивившегося) кандын суроосуна бала кандай жооп берди?
 4. Шаар кантип сакталып калды? Зордук (насилие) жана акылдуулук (разум) жөнүндө дагы кандай жомокторду билесин?

¹ сураганыңды берем – дам все, что ты попросишь

² улаштырам – соединю (друг с другом)

³ шаарды айланта курчады – опоясал весь город

⁴ өз шаарын жоого чаптырбай – не дал разрушить врагу свой город

1. Чыгарманын көркөм мазмунун кыргыз тилинде өз сөзүңөр менен айтып бергиле.
2. Элдин, баланын жана кандын сөздөрүн ролдорго бөлүштүрүп окугула.
3. Жомокто көрсөтүлгөн зордук жана амалдуулук жөнүндөгү эпизоддорду тексттен таап, көркөм окуп бергиле.
4. Өз алдыңарча (самостоятельно) жомоктун планын түзгүлө жана план боюнча айтып берүүгө даярдангыла.
5. Кошмок сөздөрдү эстегиле, тексттен кошмок сөздөрдү тапкыла.
Өрнөк: талашып-тартышып, аң-таң,
6. Жомоктун текстинен төмөнкү сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү (предложения со словами) тапкыла:
жоокер, коңшусуна, курчоо, маскаралап, көтөрүп, тайманбаган, ичке, көк...
Бул сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп бергиле.
7. Орус тилине төмөнкү сөздөрдү которгула:
жарыялайт, жашы улуу, адегенде, өзүм билем, тоо теке, оор иш, жайбаракат.

МАКАЛДАР

Акыл – жаштан, асыл – таштан.

Күч акылга баш иет.

Акыл – деңизден терең, билим – тоодон бийик.

Булбул – гүлзарын сүйөт, адам – мекенин сүйөт.

Канкор – 1. Кроважадный, жестокий хищник. 2. Молодец, храбрый герой – часто встречающийся эпитет богатыря Манаса.

Карыя – 1. Старик. 2. Старейшина. 3. Почтительное обращение к старому человеку.

Ичке көк – тонкие ремешки, тонкие кожаные тесёмки. Мисалы: керегени бириктирүү, чокойду ж. б. көктөө үчүн колдонула турган ичке тасма.

ТАБЫШМАКТАР

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы кеңири тараган жанрлардын бири – табышмактар. Алар кара сөз же ыр түрүндө болот. Адамдын ийкем ой жүгүртүүсүн¹, тапкычтыгын² билүүгө

¹ ийкем ой жүгүртүүсүн – его гибкое и творческое мышление

² тапкычтыгын – его находчивость

мүмкүнчүлүк берет. Айрыкча балдарды өз алдынча ой жүгүртүүгө тарбиялоодо өтөгөн кызматы чоң. Кыргыз фольклорундагы эпостордо, жөө-жомоктордо каармандын акыл-эсин сыноо үчүн табышмактар пайдаланылган. Алардын мазмуну элдин турмушу менен тыгыз байланыштуу. Табышмактар *учурда*¹ кроссворд, *баш катырма*², чайнворд, арифметикалык, сүрөттүү, шахматтык түрлөрү – ребус, анаграммалар пайда болду.

Табышмактарда эки же андан көп буюмдардын, жаратылыш көрүнүштөрүнүн жана башка нерселердин жалпылыктарын³ каймана түрдө элестетүү менен суроо берилет да, ал суроого жооп талап кылынат⁴. Бул жагынан кыргыз жана орус табышмактарынын окшоштуктары бар. Бирок, табышмактардын мазмуну ар бир элдин турмуш шартынын бөтөнчөлүгүнө жараша болот.

Тий десем, тийбейт, Тийбе десем, тийет.	тий десем – если скажу, коснись тийбе десем – если скажу, не касайся
Талаага таруу чачтым, Талпылдап үйгө качтым.	таруу чачтым – рассыпал пшено талпылдап – грузно, неуклюже
Койкоёт жел кайыктай, Денесине суу жукпай, Сууда сүзөт балыктай.	койкоёт – стройно (изяцно) суу жукпай – не мокнет сүзөт балыктай – плавает как рыба в воде
Кыдырата таш койдум, Кызыл өгүздү бош койдум.	кыдырата (кыдырекей) – вокруг кызыл өгүздү бош койдум – свободно пустил красного вола
Эртең менен төрт буттап басат, Түштө эки буттап басат, Кечинде үч буттап басат.	төрт буттап басат – ходить на четырёх ногах, на четвереньках түштө – в полдень
Жүгүрүп жетпес, Жүгөн катпас.	жүгүрүп жетпес – (если) бежать не добежать жүгөн катпас – не обуздаемый

¹ учурда – ныне

² баш катырма – головоломка

³ жалпылыктарын – общность

⁴ суроого жооп талап кылынат – вопрос, требующий ответа

Куш десен, куш эмес, Бут десен, бут эмес Куштай учат, Буттуудай жүгүрөт, Муну ким билет?	куш эмес – не птица бут десен – думаешь, что нога буттуудай жүгүрөт – бежит будто с ногами
--	--

Дүйнөдө эмне күлүк? күлүк – скакун, быстрый

Асты – таш, үстү – таш,
Ортосунда – бышкан аш. асты – внизу, үстү – вверху
ортосунда – посередине

Суу атасы ким болот? суу атасы – мында: источник воды

Тептим терекке чыктым. тептим – мында: опираясь (на что-либо)

Энеңдин сиңдисиңин
Жездеси сага ким болот? Энеңдин сиңдиси – младшая сестра матери
жезде – зять

- табышмактар – загадки. Сенин эмнени окуп жүргөнүң мага билүүгө мүмкүнчүлүк берет – дает возможность узнать. Окуяны билүүгө бериңиз.
- өз алдынча ой жүгүртө билүүлөрүн – умение самостоятельно мыслить. Солтоной китеп окуп калды. Рашиддин жакшы. Шар, көркөм окуй өзүнчө өнөр.
- өтөгөн кызматы чоң – мында: выполняет большую функцию (роль).
- акыл-эсин сыноо үчүн – для проверки ума, находчивости.
- пайдаланылган – использовался. Табышмактар Көмүрдүн ордуна газ Ренат адабияттар төмөнкүлөр.
- тыгыз байланыштуу – тесно связано. Турмуш менен Чийбаркыт кездеме. Чөптү тапта.
- буюмдардын, жаратылыш көрүнүштөрүнүн – мында: предметов, природных явлений.
- каймана түрдө элестетүү менен – воспринимая иносказательно. Ира сөзүн айтты. Цой эртең сынак болорун
- турмуш шартынын бөтөнчөлүгүнө жараша – в соответствии с особенностями жизненных условий.
- жел кайыктай – как парусная лодка. Турмуш адамды айдайт. жүрүп, ылдамдады.
- бышкан аш – готовая еда, пицца. таштабайт (ырым).

1. Табышмак деген эмне экен?
 2. Алар адамдагы кайсы жөндөмдөрдү өстүрөт (*развивает способности*)?
 3. Алар кандай ыкмада (*способ*) түзүлөт жана эмнени талап кылат?
 4. Азыркы кандай табышмактарды билесинер?

1. Берилген табышмактардын жандырмагын тапкыла. Алардагы суроолор менен жандырмактагы окшоштуктарды (*анalogии*) түшүндүрүп бергиле.
 2. Өзүнөр билген (*которые вы знаете*) табышмактардан айтышып, «алуу-сатуу» оюнун ойногула.
 3. Орус, англис жана башка тилдердеги табышмактардан кыргызчага которуп айткыла.
 4. Кыргыз тилинде уйкаш сөздөрдү (*имеющие рифмы*) тапкыла.
Өрнөк: *тий - тийбе, аш - таш, же - жезде,*

ЖАҢЫЛМАЧТАР

Кыргыз элинин жаңылмачтары илгертеден эле балдардын тилин жатыктырууда¹, сөз маданиятын көтөрүүдө, так жана шар сүйлөөгө көнүктүрүүдө², сөздөрдү ачык, кооз, уккулуктуу колдонууну калыптандырууда зор кызмат өтөп келген³. Сөз байлыгы жарды, тили келегей⁴ балдарга анын жардам-таалими⁵ чоң. Жаңылмачтар дароо айтууга бир топ оордук келтирген сөз тизмектеринен⁶ турат. Мисал келтирели: Асманда эки айры куйрук. Бири ак, кыска куйруктуу⁷ айры куйрук, бири кара, кыска куйруктуу айры куйрук. Ак кыска куйруктуу айры куйрук, кара кыска куйруктуу айры куйруктун жолун тосот. Кара кыска куйруктуу айры куйрук, ак кыска куйруктуу айры куйруктун жолун тосот.

Ана арал, мына арал,
 Мал аралды – марал араларбы.
 Марал аралды мал араларбы?

¹ балдардын тилин жатыктырууда – в развитии речи детей

² көнүктүрүү (жатыктыруу) – чтобы приучить (прививать навыки)

³ өтөп келген (өтөгөн) – служил (исполнял)

⁴ тили келегей – страдающий дефектом речи

⁵ таалими (таасири) – мында: воздействие, влияние

⁶ сөз тизмектеринен – из ряда слов

⁷ кыска куйруктуу – с коротким хвостом

Беш кашка ирик,
 Бешөө беш башка ирик. башка – другой

Жаңылмачтын өзүнүн көркөм айтуу ыкмасы бар жана оюн-кулку чакыра турган¹ жайдары жанр. Ал сөздөрдү бат, ылдам, буйдалбай, жаңылбай айтуу шартын коёт жана дүйнө таанымды кеңейтет. Анын орус элинин скороговоркалары менен өтөгөн кызматы окшош.

Кичине казан кырмычык,
 Кырып жедим тырмышып. кырып жедим тырмышып – ел усердно, выскабливая
 Чоң казандан кырмычык,
 Тоё жедим тырмышып. тоё жедим – насытился (ась)

Кара балапан,
 Карап алакан. балапан – птенец
 алакан – ладонь
 Кайра акыят,
 Кайра акыят – смотрит жадно, не спуская глаз
 карды (карыны, курсагы) кампайсын – пусть
 Кана, балапан, брюхо наполнится (едой)
 Таруу, күрүчкө,
 таруу, күрүчкө – пшеном, рисом
 Толсун алакан.
 тоюлап – клевать
 Топ-топ чокулап,
 тойсун – насытится, наестся
 Тойсун балапан.

Жаңыл айтты жаңылмач,
 Жаңылмачы жаңылтпас. жаңылтпас – не дающий ошибиться
 Жамал айтты жаңылмач,
 Жаңылмачын жан укпас.

● жаңылмачтар – скороговорки. тилди жатыктырат. Жаңыл сөздөн жаңыл-бас.

илгертеден (байыртадан) – с давних пор (издавна). 1. Илгери болгон окуя.
 2. Илгери жылып олтур.

сөз маданияты – культура речи.

¹ оюн-кулку чакыра турган – вызывающий веселье, смех

уккулуктуу колдонууну калыптандырууда – при формировании правильной красивой речи. Ырчыырдады.

сөз байлыгы жарды – *мында*: бедный (скудный) язык. Ксениянын
Ал көп сүйлөбөйт.

оордук келтирген – затрудняющий, сложный, тяжелый. Жаңылмачтар айтууга сөздөрдөн турат. Бул маселени Адилет гана чече алат. Жүк ташуу Сапарга

айры куйрук – *мында*: вид грифа айланып учат.

жолун тосот – преграждает путь.

көркөм айтуу ыкмасы – приёмы выразительной речи.

1. Жаңылмачтар жөнүндө эмне билесинер?
2. Бул жанр кебибизде кандай кызмат өтөйт?
3. Аларды айтуу менен адамдар кандай ыкмаларды өздөштүрүшөт?
4. Орус элиндеги кайсы жанр жаңылмачка окшош (*похож*)?

1. Жаңылмачтарды жаттагыла жана адашпай көркөм айтууга көнүккүлө.
2. Үйдөн тилге карата (жоон, ичке), эринге карата (эринчил, эринсиз), жаакка карата (кен, кууш) үндөшкөн жаңылмачтарды түзгүлө.
3. Тексттен үндөштүк мыйзамына (*сингармонизм*) жооп берген сөздөрдү таап жазгыла.

АПЫРТМАЛАР

Балдар үчүн эң кызыктуу жанрлардын бири апыртмалар. Мунун синоними – калптар. Анын максаты – адамдын сезимине көркөм элес калтыруу менен ой-жүгүртүүсүн, фантазиясын, кыял чабытын байытуу болуп эсептелет. Мында айтылгандардын бардыгы¹ турмуштун чындыгына дал келбейт, бирок анын максаты калп айтууга үйрөтүү эмес. «Акылың болсо андап бил, эсиң болсо эптеп бил» деген накыл кептей калптан чындыкты айырмалоого, жалгандан туурасын ажыратып таанууга үйрөтөт.

Апыртманын өзүнө тиешелүү сүрөттөө ыкмасы жана каражаттары болот. Анын поэтикалык ажарын гипербола менен литота эң сонун ачып берет. Анда жанытма түрүндө² берилген оң-терс

¹ айтылгандардын бардыгы – все сказанное

² жанытма түрүндө – иносказательно

образдар дагы учурайт¹. Орус фольклорундагы небылица, побоскалар менен окшош келет. Үлгүлөрү:

1. Өз атам туула электе, чоң атамдын жылкысын кайтардым. Тууй элек бээни саап, тиге элек сабага куюп, ичпей мас болдум.

2. Бир үч арык туруптур. Экөө кургак, бирөөнүн суусу жок. Үч арыкта үч балык бар экен. Экөө өлүк, бирөөнүн жаны жок². Кайырмаксыз кармап алып карасам, жүрөктөй үйдөн жүлүндөй түтүн чыгат. Барсам үч очок туруптур, бирөөнүн оту жок³, экөө күйбөйт. Балыктарды табагы жок бышырып, жебей тоюп алдым⁴.

КООН

Жайлоого чыгарда жалгыз атым бар эле. Жоор⁵ болду. Былтыркы коон айдаган жер бекен? Биле албадым. Балчыкты⁶ аттын жооруна сыйпадым. Атты жайлоого коё бердим. Эки жарым айдан кийин барсам, эки жагына эки коон бышып калыптыр. Көргөн сонунум ошол.

эң кызыктуу – очень интересный.

апыртмалар (калптар) – *мында*: небылицы. Мукарам көркөм айтат. Шолпан, калп айтпа! Калптын казаны кайнабайт (*макал*).

анын максаты – его цель. окуучулардын кыял чабытын байытуу. Максаттуу өмүр сүрүү адамдын парзы. Максат чынчыл жигит.

көркөм элес калтыруу менен – создавая художественное (образное) представление.

кыял чабытын байытат (кеңитет) – *мында*: обогащает художественное воображение, раздумье. Эркелейдин алып учат. Китеп адамдын оюн Сарт санаасы менен (*макал*).

дал келбейт – не совпадает. Иранын пикири Аликтикине дал келген жок. Эжесинин көйнөгү сиңдисине чак

чындык – правда, калп (жалган) – ложь.

¹ учурайт – встречается

² жаны жок – душа покинула тело (мертвый)

³ бирөөнүн оту жок – один из них не горит

⁴ жебей тоюп алдым (*жебей тойдум*) – не кушая, насытился

⁵ жоор – ссадина

⁶ балчык – грязь

ажырата таанууга – (чтобы) различать. Жамандан жакшыны Урукандарды..... **Таанычы**, ким келатат. «Манастаануу» сабагы өтүлдү.

сүрөттөө ыкмасы – способы отражения (изображения).

каражат – средство. Апыртманын сүрөттөө ыкмасы жана бар.

поэтикалык ажарын – *мында*: его поэтическое изображение. Сөздүн ажары литота жана гипербола менен ачылат. Айыке кыз. Ээн талаада кетип бараткан – **Ажар**.

эң сонун – замечательно, превосходно. Литота сүрөттөө каражаты. **Сонун** ата-эненин жалгыз кызы.

бээни саап – доить кобылу.

куркак – засохший, высохший. Эки арык убада курсак тойгузбайт (макал).

жүрөктөй үйдөн жүлүндөй түтүн чыгат – из крохотной юрты выходит тоненький дымок.

табагы (табасы) жок бышырдым – пожарил без посуды. Эти тургай (лакап). Самсаны табага

жалгыз атым бар эле – была единственная лошадь. Үйдө Гани турат. Менин – Мансур. Сынару класста азыр эле

коон айдаган жер – место, где были посажены дыни. Эки өсүптүр. **Айдалган** түз экен. **Айдаган** машинасы бар. Жамаачы салынган

бышып калыптыр – созрели. 1. Коон 2. Сабаны ... 3. Эт 4. **Быш** этип койбойт.

1. Апыртмаларга мүнөздөмө бергиле (*охарактеризуйте*).
2. Алардын максаты (*цели*) кандай?
3. Анын каражаттары кайсылар?
4. Алар кандай ыкмада түзүлөт?

- Берилген сөз тизмектерин толуктагыла:
- Өз атам туула электе
- жүрөктөй жерден
- акылың болсо
- коон бышып калыптыр,

Үйдөн эл оозунда айтылган жана силер уккан апыртмалардан таап жазгыла. Өзүнөр апыртма түзүүгө аракеттенгиле.

Калптын казаны кайнабайт.
Калп ырыс кесет, кайгы өмүр кесет.
Калп айтып пайда таап – калаарсың уятка,
Чын айтып зыян таап – жетерсиң муратка.

Жүгөн – жылкынын башына катылуучу ооздук, сагалдырык, тизгин, чылбыр ж. б. бириккен кайыштан жасалган ат турманынын (шайманынын) бири.

Сниди – младшая сестра, в отношении старшей сестры, но не брата.

Жезде – зять, по отношению к всем родственникам и родичам жены, если они младшие.

Марал – важенка, самка оленя или марала.

Кашка ирик – трехлетний валух, с белой отметиной на лбу.

Кырмакчык – пригоревшие ко дну котла остатки пищи. Здесь имеются в виду остатки молока.

Саба – большой кожаный бурдюк, в котором готовят кумыс.

Очок (коломто) – место в юрте, где разводится огонь, очаг в юрте для приготовления пищи.

Адабият таануу.

Гипербола – (гр. апыртма сүрөттөө) – көркөм адабиятта, өзгөчө фольклордо чыгарманын каарманын, предметти адабияттан тышкары ашыра сүрөттөйт. Ал салыштыруунун апыртылган түрү.

Литота – (гр. жөнөкөйлүк) – сүрөттөлгөн нерсе көрүнүш, окуялардын кичирейтилип көрсөтүлүшү.

ПЯТЬ УТОК

– Расскажу я вам, как рыбу ловил:
В речке быстрой бурлит волна,
Шапкой воду я зацепил –
Стала шапка рыбой полна!..

А ребята смеются в ответ:
– Ну-ка что-то ещё соври!
Вон, смотри: «пять уток» летят,
Эти утки – шутки твои!

Осмотрелся я: где она,
Эта самая «утка» моя?
Птица ни одна не видна,
Кроме спящего воробья...

А. Мисиров.
Перевод Вячеслава Шаповалова.

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНАН

Акындарды жаман деп,
Ырчыны кайдан табасың.
(Элдик ыр)

Кыргыз адабиятынын тарыхында элдик оозеки адабияттан кийинки экинчи чоң бөлүм¹ – акындар поэзиясы (акындар чыгармачылыгы) деп аталат. Өзүнүн көркөмдүк системасы боюнча алар элдик оозеки чыгармачылык менен профессионалдык адабияттын ортосунда болуп, экөөнүн тең сапаттарын аздыр-көптүр өз ичине камтып турат. Булар легендарлык – Асан кайгы, Жайсаң ырчы, Токтогул сыяктуу акындардан башталган Женижок, Токтогул Сатылганов, Барпы Алыкулов, Калык Акыев өңдүү төкмө акындардын² поэзиясы. Ошондой эле³ Куйручук, Карачунак, Жоошбай, Шаршен өңдүү өзүлөрүнүн жоруктары менен боор эзе күлдүргөн куудулдар, Келдибек, Сагымбай, Саякбай, Азиз Шаабай уулу, Уркаш Мамбеталиев ж. б. манасчылар да акындар болуп эсептелет.

Улуттук адабиятты муундан муунга өткөрүп, атадан балага акындык өнөрдү улантып келүүдө алардын салымы өтө жогору. Акындардын чыгармачылыгынын өнүгүшүндө устаттык жана шакирттик салт көрүнүктүү роль ойногон. Тажрыйбалуу⁴, таланттуу акындар жаш, өсүп келе жаткан талапкерлерге⁵ ыр айтуунун ыкмаларын үйрөтүшкөн.

Мисалы, Токтогул Сатылганов устат катары Калык, Коргол, Алымкул өңдүү акындарды өстүрүп чыгарган.

Ыр чыгаргандардын бардыгы эле акын боло алышкан эмес⁶. Инсандык беделине, чыгармачылык дараметине⁷, ырларынын

¹ экинчи чоң бөлүм – вторая большая часть

² төкмө акын(дар) – акын(ы) импровизатор(ы)

³ ошондой эле (ошону менен бирге) – а также, вместе с тем, к тому же

⁴ тажрыйбалуу – опытные

⁵ өсүп келе жаткан талапкерлерге – мында: развивающему свой талант претенденту

⁶ акын боло алышкан эмес – не могли стать акынами

⁷ чыгармачылык дараметине – мында: творческому потенциалу

маани-мазмунуна жараша эл тарабынан төкмө акын, кара жаак ырчы, жамакчы¹ деп бааланышкан. Ошондой эле аларды комузчу, чоорчу, айтыштын устаты деп да бөлүштүрүшкөн.

Акындардын чыгармачылыгы ХХ кылымдын башындагы Октябрь революциясынан кийин изилдене баштаган жана чыгармалары жыйналып, жарыкка чыгып², окуу мекемелеринде³, бала бакча, жогорку окуу жайларында окутула баштаган. Азыр алардын чыгармачылыктары ар тараптан изилденүүдө.

Учурда алардын калтырган чыгармалары улуттук көркөм сөз өнөрүндө баа жеткис салмакка ээ. Анткени алардын ыр, дастан, айтыш, кошок, жомоктору жана насаат, улгу, санат ырлары, балдарга арналган чыгармалары кыргыз адабиятын көркөмдүк, мазмундук жактардан байытты.

- акындар чыгармачылыгы (поэзиясы) – акынская поэзия.
- жоруктары менен боор эзе күлдүргөн (фраз.) – своим комическим поведением вызывали смех (хохот).
- муундан муунга – из поколения в поколение.
- акындык өнөрдү улантып – продолжая акынское мастерство. Байыштын өнөрү – Өнөрлүү өлбөйт (макал). Ишти керек.
- акындык салымы – творческий вклад. Адабиятты муундан муунга өткөрүп келүүдө өтө жогору.
- устаттык жана шакирттик салт – традиция наставничества. Токтогул , Алымкул, Калыктар ага болушкан.
- инсандык беделине – авторитету личности, личностным возможностям.
- бааланышкан – оценивались. Акындар карата Элде жок киши боло албайт.
- ар тараптан изилденүүдө – исследуется со всех сторон.
- улуттук көркөм сөз өнөрү – национальное, художественное, словесное, искусство. Улуттук Көркөм Сөз Өнөр
- баа жеткис салмакка – неопределимый вклад. Алардын чыгармачылыктары ээ. Балдар, силерди өстүрүүдө ата-энеңердин эмгектери баа жеткис. Саламат салмактуу бала.

¹ жамакчы – певец, поэт

² жыйналып, жарыкка чыгып – собраны, изданы

³ окуу мекемелери – учебные заведения

алардын калтырган – оставленный ими.

көркөмдүк, мазмундук жактан байытты – обогатил и в художественном, и в содержательном плане.

1. Акындар чыгармачылыгы профессионал поэзиядан айырмаланабы, түшүндүрүп бер?
2. Ал кандай бөлүмдөрдөн турат жана өкүлдөрү (представители) кимдер?
3. Устат жана шакирт деген кимдер? Силер да устат жана шакирт акындарды билесинерби?
4. Акындар талантына карата кандай бөлүнүшөт?
5. Акындардын чыгармачылыгы көркөм адабиятта (в художественной литературе) кандай роль ойнойт?

1. Көп чекиттин ордуна туура келген мүчөнү улап, сүйлөм түзгүлө.
Көптөгөн жылдар бою эл эс кал окуя, көрүнүштөрдү ыр тил салып поэзия жаратышкан. Аларда эл тарыхы, көз караш, кайгы-муң....., тагдыры, күрөшү чагылдырылган. Ыр жаратып, сак....., өнүк келген адамдарды акын деп аташкан.

2. Төмөнкү сөздөргө ылайык келген (соответствующий) суроолорду коюп, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө:
акын, жаралган, көркөм сөз, төңкөрүштөн кийин, ыр айтуунун ыкмалары, себеби, маани-мазмунуна жараша,

3. Үйдөн силер жашаган аймакта (в регионе) (шаарда, айылда) кайсы акындар жашап өтүшкөнүн (проживали) эске түшүргүлө жана аларды урматтап (в знак уважения) кандай иштер аткарылууда (эстелик тургузулдубу ж. б.) байкоо жүргүзгүлө.

4. Жаттап алгыла:

Акындар элдин булбулу,
Акындар элдин дулдулу,
Ачыгын айтып үндөгөн,
Азамат элдин бир уулу,
Эл кадырын билбеген,

Эл сынына толо албайт,

Элдир-селдир сүйлөгөн,
Элге ырчы боло албайт.

элдин булбулу – соловей народа
дулдулу – мында: народный талант
ачыгын айтып – говоря правду

эл кадырын билбеген – не уважающий (недооценивающий) свой народ

сынына толо албайт – не может быть воспринят народом

элдир-селдир сүйлөгөн – говорящий невнятно, без логики и системы

Эшмамбет

Куудулдар – комики-имитаторы. Ар кандай сатиралык чыгармаларды көрсөтүп, элди күлдүрүүчү кеп-сөздөрү, жорук-жосуну, жүрүш-турушу күлкүлүү өнөрпоз адамдар.

Кара жаак ырчы – (фр.) выдающийся певец.

Комузчу – комузист: музыкант, играющий на комузе.

Чоорчу – дударист: музыкант, играющий на свирели, которая делается из пустотелого стебля.

Айтыш (лит.) – поэтическое состязание акынов-импровизаторов или народных мудрецов.

Кошок (эти.) – заплачка, причёт. Плакание в поэтической форме умершего или плач-причитание невесты, когда её провожают в аул жениха. Их часто исполняли акыны, в творчестве которых они сохранились до наших дней.

Насаат, үлгү, санат ырлары (лит.) – стихи дидактического характера содержания. Например, насаат (насыят) – поучение, санат (мудрое изречение), үлгү – пример, образец – литературные песни, состоящие из рифмованных афоризмов, поговорок и т. д.

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ

(1864–1933)

Токтогул – кыргыздардын улуу демократ акыны. Ал XIX кылымдын акырынан XX кылымдын отузунчу жылдарына чейин жашаган. Таланттуу акын көп ыр-күү, обондорду жараткан. Акындын «Тогуз кайрык», «Миң кыял», «Кербез» ж. б. классикалык күүлөрү, «Кедейкан», «Курманбек» ж. б. дастандары бар. Ошондой эле Коргол, Калык, Алымкул өндүү көп жаш акындарга устат болгон. Шакирттерине акындык, комузчулук өнөрдүн сырын үйрөткөн.

Чыгармаларында кедейлердин таламын жактап, байларды сындагандыгы, адилеттүү турмушка үндөгөндүгү үчүн Сибирге сүргүнгө айдалган. Анын чыгармаларынын көпчүлүгү орус, украин, казак, өзбек жана башка тилдерге которулган. Кеңири тараган¹ чыгармаларынын бири – «Турумтай менен Торгой».

¹ кеңири тараган – широко распространенный

Бөксөнүн торгою канатын күнгө кактай албай, сайраган менен, тилин тактай албай, жүдөп турган кези¹. Ошондо чөлдүн торгою, тоо торгою менен бөксөнүн торгоюн жендим деп өзүнчө сайрап турганы:

Тоо торгоюн сайратпай
Тоголотуп мен жыктым
Бөксө тоонун торгоюн
Ал экөөнү тең жыктым.
Мелдеш алып сайраган,
Мен акыны чымчыктын.
Эки торгой эр болсоң,
Эми мага унчуккун,
Эки торгой эр болсоң
Эми мени тынчыткын.
Эндим торгой кантесин,

сайратпай – не позволять петь
жыктым – мында: победил

мелдеш алып (мелдешке чыгып) – выходя на состязание

эр болсоң – мында: если (ты) храбрец

тынчыткын – мында: успокойте

эндим (обр. выр.) – победил

¹ жүдөп турган кези – время, когда он был изнурён

Жендим торгой кантесин?
Жыктым торгой кантесин?
Экөөндөн тең жарыштан,
Чыктым торгой кантесин?

кантесин? – что поделаешь

экөөндөн тең – обоих

мелдеше кетишет – состязаются.

кары кетелек (кете элек) маалы – время, когда снег еще не растаял. Кар
..... . Кары келсе ашка, жаш келсе ишке (макал). Таң аткан маал.

бөксө жерлери ала-шалбырт – пестрели предгорные местности.

жака жерлери – мында: края (букв. подворотник) ала кар,
көк чыккан кез экен. Эркелей көйнөгүнүн түздөдү, чакадагы суунун
толтурду.

көкөлөп уча албай – не могла взлететь вверх.

жерге түшө албай – не мог опуститься на землю.

канатын күнгө кактай албай – мында: не могла высушить перья (крылья) на
солнце.

тилин тактай албай – (букв.: не отточил еще свой язык) в знач. не умел петь
хорошо.

сайрап турганы (жатты) – запел. Чөлдүн торгойу эрте Акын булбулдай
..... .

мен акыны чымчыктын – я поэт птиц. Булбул, торгой-куштардын катары
бааланат. Токтогул алпы (булбулу).

Чөлдүн торгою сайрап, боз дөбөгө¹ конуп олтурду. Бөксөнүн куу турумтайы кечки чабытта жем таппай келе жаткан². Торгой Турумтайды көрө коюп, жатып калды.

Турумтай дагы торгойду көрө коюп, зып этип илип кетти. Ошондо Турумтайга жалынып³ Торгойдун айтканы:

Айланайын Турумтай,
Алыс качты биздин шай,
Аман койсоң Турумтай,
Ачка койбос бир кудай.

алыс качты биздин шай (шай кетти) – мы
измотались, обессилены
аман койсоң – мында: если оставишь в
живых

¹ боз дөбөгө – на холм

² жем таппай келе жаткан – возвращался, не найдя для себя корм

³ жалынып – умоляя

Кагылайын Турумтай,
 Кайта бошот курутпай¹,
 Карыныңды ач койбос
 Кагылайын бир кудай.
 Бөпө Турумтай,
 Күкү Турумтай.
 Бетегенин түбүнө
 Бетегенин түбүнө – мында: под ковылем,
 овсяницей, типчаком (травой)
 безбелдек – стрепет
 Безбелдек уя салбасын,
 Айланайын Турумтай,
 Беш балам жетим калбасын,
 Карагандын түбүнө,
 жетим калбасын – чтоб не осиротели
 карагандын түбүнө – под желтой акацией,
 под кустарником
 Кашкалдак уя салбасын,
 Кагылайын Турумтай
 кашкалдак – лысуха
 Төрт балам жетим калбасын,
 Бөпө Турумтай,
 Күкү Турумтай.
 кагылайын (жалынуу) – миленький мой

Байкуш Торгой Турумтайга *ушинтип*² жалынып жатты. Турумтай Торгойдун төш этинен бир сугунуп, эки чеңгелдеп мыткып койду. *Өлөр-өлбөс жаны*³ менен, аз калган алы менен көзү аңтарылып, оозун ачып, дагы эле Турумтайга жалынып жатат. Жанында кой кайтарган койчу⁴ Турумтай Торгойду алганын көрүп калган экен⁵. Ажыратып жиберейин деп жүгүрүп жетип, таяк менен урду эле⁶ Турумтай уча качты.

Ошондо дале көзүн акшындатып, Торгой жалынып жатат. Эс ала түшүп⁷, койчуну көрө коюп, ал дагы уча качты. Үстүндө айлангыч турган Турумтай баягы⁸ Торгойду кууп жөнөдү. Чоң чокоюу менен талпаңдап⁹ койчу да жөнөдү. Торгой койчуга пааналап, Турумтайдан аман калды. Анан койчуга минтип ырахмат айтты.

¹ бошот курутпай – освободи; не изводи меня

² ушинтип – мында: так (таким образом)

³ өлөр-өлбөс жаны менен – с полуживой душой

⁴ кой кайтарган койчу – пастух, пасущий овец

⁵ көрүп калган экен (көрүп калыптыр) – оказывается, увидел зерна

⁶ таяк менен урду эле – ударил палкой

⁷ эс ала түшүп – мында: придя в себя, отдохнув

⁸ баягы – того (тот)

⁹ чоң чокоюу менен талпаңдап – неуклюже двигаясь в своих больших валенках

Тумшугунаан кан тамган,
 Турумтайга тутулдум.
 Тытып ийер¹ кезинде,
 Тырмагынан кутулдум.
 Алым келбей алсырап,
 Ач каракка тутулдум.
 Апа-супа кыларда,
 Алкымынан кутулдум.
 Койчу келип куткарды,
 Куу Турумтай жээрде.
 Чоң ырахмат айтамын.
 Койчу, малчы дегенге.
 Айланайын, оо койчу,
 Куу Турумтай ачка өлсүн,
 Курсак чындап сен тойчу.
 Кагылайын ээ койчу
 Кас Турумтай ачка өлсүн,
 Кардыңды чындап сен тойчу.
 Бала-бакыраң көп болсун,
 Баарынын боосу бек болсун,
 Узун өмүр көп жашап,
 Корооно сансыз мал толсун!

тумшугунаан кан тамган – мында: кровожадный хищник
 тутулдум (кармалдым) – я попал в плен, поймался

алсырап – мында: обессилел, ослаб
 ач каракка (ач каракчыга) – мында: – голодному грабителю

апа-супа кыларда – мында: өлтүрөрдө (жеп коёрдо) – когда он хотел съесть

куткарды – спас

ачка өлсүн – пусть умрет от голода
 сен тойчу (тойгун) – насытись

кас – враг

кардыңды (курсагыңды) – твой желудок
 бала-бакыраң – твои дети

узун өмүр – долголетие

корооно – в твой загон
 сансыз мал толсун – заполнится бесчисленным скотом

Ушинтип байкуш Торгой койчуну алкап, Турумтайды каргап, ажалдан аман калган экен.

илип кетти – зацепил. Турумтай зып этип Жакшы жүрүп көзгө – илин. жалынып жатты (жалыңды) – умолял. Торгой Эне баласына төш этинен бир сугунуп (сугунду) – вырвал мясо из груди. Мансурдун ооруду. Андрей торттон чоң эки чеңгелдеп мыткып койду – схватил (сдавил) ногтями. көзү аңтарылып, оозун ачып – выпячил глаза, раскрыл (разинул) рот. Кемалдын таңгалгандан ,

¹ тытып ийер (жиберер) – чуть не разорвал

ажыратып жиберейин деп – мында: захотел разлучить их. Торгойду калды. Чатышкан түйүндү сен гана

дале (дагы эле) көзүн акшындатып (акшырайтып) – все еще выпячивая глаза. Торгой корккондон Кемпир жаман көрүп

үстүндө айланып турган – кружился над головой. Турумтай Кирилл тамдын турат. Азыр евро акчасы жатат.

койчуга пааналап – мында: нашел убежище у пастуха. Койчуга – Серик, үйгө пааналайсыңбы, деги!?

алкап, карган – благославлял, проклинал.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

АДАБИЙ ЖОМОК ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Фольклордо жомоктор эл тарабынан чыгарылган болсо, адабий жомоктор конкреттүү авторлор тарабынан жазылат. Адабий жомокторду жазуучулар элдик жомоктордун негизинде, аларды кайрадан иштеп чыгуу менен жаратышат же өздөрү ойдон чыгарышат. Алар ыр же кара сөз түрүндө болот. Адабий жомоктор элдик жомоктордун өзөк идеясын, сапаттарын сактайт. Бул жанрдагы чыгармаларды дүйнөгө белгилүү Х. К. Андерсен, Ш. Перро, А. С. Пушкин жана башкалар чыгарышкан. Адабий жомокторду кыргыз элинин белгилүү акын, жазуучулары Т. Сатылганов, Тоголок Молдо, Т. Үмөталиев, Ч. Айтматовдор да жаратышкан.

эл тарабынан – из народа.

адабий жомоктор – литературные сказки.

элдик жомоктордун негизинде – на основе народных сказок. Адабий жомоктордун алынат.

кайрадан иштеп чыгуу менен – мында: с переработкой (обработкой). Мен ишти алып келдим. Сен аны бердиң, Снежана аны окуп

өзөк идея (негизги ой) – (главная) основная идея. Чыгармада болот. Русландын өзөгү карарды. Жаранын табуу керек.

белгилүү – (известный) знаменитый.

1. Кайсы чымчыктар (какие птицы) эмне деп мелдешишти?
2. Бул учур кайсы мезгил эле?
3. Чөлдүн торгою эмне үчүн жеңди жана эмне деп мактанды (похвастался)?

4. Турумтайдын колуна түшкөндө (когда попался) эмне деп жалынды?
5. Аны өлүмдөн ким алып калды (кто его спас от смерти)?
6. Чыгармада Торгой, Турумтай жана койчунун иш-аракеттери аркылуу (через действия) кандай ойлор айтылат?

1. Төмөнкү зат атоочторду жөндөгүлө: торгой, бөксө, жаны, таяк.
2. Салыштырып маанилерин чечмелегиле: унчуккун-тынчыткын, эңдим-жеңдим, жыктым-чыктым, айланайын-кагылайын, алкап-карган,... Өзүңөр да уйкаш сөздөрдү тапкыла.
3. Чыгарманы окуп чыгып, мазмунун айтып бергиле.
4. Торгойдун кайрылууларын (обращения) (Торгойлорго, Турумтайга, койчуга) жаттап, көркөм айтып бергиле.
5. Тексттен кошмок сөздөрдү тапкыла.
Үлгүсү: ала шалбырт, төш эти, ач карак,
6. Зат атооч (имя существительное) жөнүндө эмне билесиңер? Аныктама-сын эске түшүргүлө.

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Кесирдүү ооздон кесепеттүү сөз чыгат. Мышыкка күлкү, чычканга өлүм. Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт.

ТАБЫШМАК

Такыр-тукур жоргосу, жоргосу (басыгы) – мында: его иноходца
Башында бар дорбосу. дорбосу – мында: небольшой мешочек
Таңга маал азаны, таңга маал – под утро, азаны – мында: поёт
Тамагында казаны. тамагында казаны – в горлышке ее

Чоккой – калиги, поршни (валенки) грубая обувь, сделанная из войлока.
Баарынын боосу бек болсун! (эти.) Благославление, доброе пожелание:
Пусть будет прочной (крепкой) их жизнь.
Алкоо (эти.) – Благославление, доброе пожелание.
Каргоо (каргыш) – проклятие, проклинание.
Дорбо (эти.) – торба. Небольшой мешок, надеваемый лошади на морду для кормления зерном.

Эңүү – эр эңиште аттан алып түшүү – свалить с коня, выбивать из седла.

Чабытта – полёт или рысканье в поисках добычи.

Айланайын (кагылайын ж. б.) (эти.) – ласковое обращение к кому-либо, мольба.

Бөпө (пүпү) (эти.) – так отзывают ловчую птицу, охотничий возглас.

ТОГОЛОК МОЛДО

(Байымбет Абдрахманов)

(1860–1942)

Тоголок Молдо Токтогул Сатылгановдун замандашы¹. Ал дагы өз башынан көптөгөн кыйынчылыктарды өткөргөн². Чыгармаларында кедейлердин кызыкчылыгын көздөгөн. Кыргыз элинин турмушуна Россия менен жакындашуусунан улам кирип жаткан прогрессивдүү көрүнүштөрдү жактаган. Чыгыш классикасы менен³ жакшы тааныш болгон. Акын «Жүгүрүп-жүгүрүп жүн таптым», «Каак-каак каргалар», «Турум-тай», «Торпогум», «Үркөр-үркөр топ жылдыз» деген элдик чыгармаларды кайрадан иштеп чыккан. Өткөн замандагы коомдук мамилени сынга алып, бай, казылардын балдарынын терс жоруктарын «Кемчонтой», «Жанбакты», «Телибай тентек» сатираларында ашкерелейт. Ал «Жер жана анын балдары», «Куштардын аңгемеси», «Ала-Тоо» аттуу поэмаларды да жараткан.

Тоголок Молдо кыргыз адабиятында тамсил жанрын⁴ негиздегендердин бири⁵. «Каркыра менен Түлкү», «Бөдөнөнүн Түлкүнү алдаганы», «Иттин доолдай тиктирем дегени» ж. б. чыгармалары буга

¹ замандашы – современник

² кыйынчылыктарды өткөргөн – пережил трудности (лишения)

³ чыгыш классикасы менен – с восточной классикой

⁴ тамсил – акыл-насаат мүнөзүндөгү чакан чыгарма. Каармандары – адатта адамдардан тышкары жаныбарлар, өсүмдүктөр. Каймана түрүндө адамдардын, коомдун кемчиликтери шылдыңга алынат. Байыркы грециялык Эзоп, римдик Федр, россиялык И. А. Крылов, Д. Бедный жана башкалар тамсил жанрын өнүктүрүүдө чоң эмгек кылышкан.

⁵ негиздегендердин бири – один из основателей

мисал. «Эшек менен Булбул» тамсилини жазууда И. Н. Крыловдун таасири ачык эле көрүнүп турат.

Эшектин образы аркылуу талант менен талантсыздыкты ажырата билбеген, ар нерсеге өзүнүн мамилесин таңуулаган адамдар шылдыңга алынат. Баарынан өкүнүчтүүсү кээ бир учурларда таланттын тагдырын ушундай адамдар чечип калгандыгында. «Абышка, кемпирдин көмөчү» жомогунда жалкоолук, мактанчаактык, алдамчылык жөнүндө сөз болот.

Жыйынтыктап айтканда, Тоголок Молдо балдар адабиятынын тарыхынан ардактуу орун ээлеген залкар акын.

- кедейлердин кызыкчылыгын көздөгөн – защищал интересы бедных. Учурда ар ким өз мезгил.
- жакындашуусунан улам – в результате сближения. Икбал менен Сабина отурат. Лоренс менен Луиза туугандар. Душман артка чегинди.
- жакшы тааныш болгон – был хорошо знаком. Эркелей кыргыз салты менен
- кайрадан иштеп чыккан – мында: переработал. Эрик дилбаянды жазып Наталья кайтып келди. Чыгарманы
- коомдук мамилени – общественные отношение. Акындар өз чыгармаларында сынга алышкан. Анвардын оңолду.
- жаратат (жараткан) – сочинял (сочиняет).
- буга мисал – пример тому. «Каркыра менен Түлкү» Серкулан, калеминди бер. Жанарбек, иште.
- ажырата билбеген – мында: неумение различить. Жаман менен жакшыны албаган кишилер болот. Бизди эч ким албайт.
- өзүнүн мамилесин таңуулаган – навязывающий свое отношение (мнение). Шавкат пикирин Ларринин колун чечишти.
- баарынан өкүнүчтүүсү – к великому сожалению (самое удручающее).
- чечип калгандыгында (чечкендигинде) – решают. таланттын тагдырын ушулар Кийиминди чеч. Бул табышмакты чеч.
- жалкоолук, алдамчылык, мактанчаактык жөнүндө – о лени, (плутовстве) надувательстве, хвастовстве. Отто жаман көрөт. Серик сүйбөйт. Нуржигит мактанбайт.
- жыйынтыктап айтканда – мында: подводя итоги.
- ардактуу орун ээлеген – занимал почетное место. Бул – конокко арналган Сынару биринчиликти

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Тоголок Молдонун эмгеги жогору бааланып, Бишкектин көчөсүнө анын ысмы коюлган. 1930-жылы белгилүү скульптор О. Мануйлова «Манасчы Тоголок Молдо» деген бюстту жараткан. Туулган жерине (Ак-Талаанын Куртка айылында) анын күмбөзү тургузулган. Айылдарга, мектептерге ысмы ыйгарылган.

- ? 1. Тоголок Молдо качан, кайда төрөлгөн?
2. Ал кандай акын болгон?
3. Акындын фольклордон кайра иштеп чыккан чыгармаларын атап бергиле (назовите).
4. Анын кандай поэма, ыр, жомок, кошок, тамсилдерин билесин?
5. Акын Октябрь революциясынан кийин кандай чыгармаларды жараткан?

- 🏠 1. Энчилүү жана жалпы зат атоочторду өтүлгөн тексттерден тапкыла. Тик сызыктын бир жагына жалпы, бир жагына энчилүү аттарды жазгыла.

энчилүү	жалпы
Т. Сатылганов 1. «Кемчонтой»	тоо, малчы

2. Тоголок Молдо жөнүндөгү жогорку маалыматтарды көркөм, кооз, уккулуктуу кылып окуп, мазмунун түшүнгүлө.
3. Тексттен төмөнкү сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү таап туура, так айтып бергиле: *замандаш, кызыкчылык, жакындашуу, кагаз бетине, боордош элдер, шылдың, тагдыр, басма табак*. Булардын маанисин түшүндүргүлө.
4. Оозеки түрдө өзүнөр жакшы билген бир кыргыз эл акыны жөнүндө ангеме түзгүлө жана андан кош жана кошмок сөздөрдү тапкыла.
5. Зат атоочтордун жөндөлүшүн (склонение существительных) эстегиле. Төмөнкү сөздөрдү жөндөп кандай суроо берилерин тактагыла: *замандаш, каргалар, торпогум, жылдыз, талаа, көмөч*.

ЭШЕК МЕНЕН БУЛБУЛ

Канаттуу куштар, төрт аяктуу жаныбарлар¹ бир күнү чогулушуп *мажилис курушуп*², булбулдун сайраганын сынамакчы болушат да эшекти калыс кылышат.

¹ төрт аяктуу жаныбарлар – мында: четвероногие животные

² мажилис курушуп – устроив собрание

I

Күүгүм кирип, күн баткан, күүгүм кирип – наступили сумерки
Түндөн баштап сайрады.
Так он эки санагы, он эки санагы – мында: число (его) двенадцать
Жайдан баштап сайрады.
Саратан салкын шамалдуу, шамалдуу – ветренный
Жайдан баштап сайрады.
Кепил болуп темиңген темиңген (күүлөнгөн) – взмахивал крыльями
Улардан козгоп сайрады. улар – горная индейка
Чалкыган көлдөн жай алган, чалкыган көлдөн – в раскинувшемся озере
Куулардан козгоп сайрады.
Тоют кылган ак кууну, тоют кылган – кормящийся чем-то
Тынардан козгоп сайрады. тынар – один из видов диких (ловчих) птиц
Жер жүзүндө ар түрдүү,
Жандан козгоп сайрады.
Кызыл, жашыл гүл ачкан,
Чөптөн козгоп сайрады.
Көңкү тамам жыйылган көңкү тамам (бүт баары) – все собравшиеся
Көптөн козгоп сайрады. көптөн – о многом
Келишимдүү ар түрдүү,
Кептен козгоп сайрады.
Жакшы менен аралаш, аралаш – мында: вместе
Жамандан козгоп сайрады.
Башынан өткөн ар түрдүү, башынан өткөн (өткөргөн) – и то, что пережил (перенес)
Замандан козгоп сайрады.
Кызыл-жашыл байчечек,
Гүлдөн козгоп сайрады.
Черин жазган муңдуунун¹ черин жазган – удовлетворяющий (букв.)
Тилден козгоп сайрады. здесь: развеять тоску, (печаль)
Айбанаттын эң чону, айбанаттын эң чону – мында: самый большой из животных
Пилден² козгоп сайрады.
Ачка үчүн уктабас,
Эшенден козгоп ырдады.

¹ муңдуунун – мында: печального, горемычного

² пил – слон

Мажилесте сайраган,
Чеченден козгоп ырдады. чечен – красноречивый, оратор
 Көпкө тийген пайдасы тийген пайдасы – *мында*: принесший пользу
 Көсөмдөн¹ козгоп ырдады.
 Тайпа-тайпа ар түрлүү, тайпа (топ) – группа
 Улуттан козгоп сайрады.
 Акын булбул чечендин,
 Айтпаган сөзү калбады. айтпаган сөзү калбады – *мында*: обо всем сказал

- булбулдун сайраганын сынамакчы болушат – хотят оценить пение соловья. Айбанаттар жыйылып Жакында болот.
- калыс – *здесь*: знаток, дающий оценку, жюри. кылып эшекти чакырышты. окуучулардын өнөрүн баалашты.
- келишимдүү ар түрдүү – красноречивые слова. Булбул гүлден козгоп сайрады. Наталья кыз. Балдардын мүнөздөрү бар.
- ачка – *мында*: сук деген мааниде: – прозорливый, ненасытный. Жырткычтар дайыма болушат. Анвар тамакка артты.

II

Булбулдун сайраганын,
 Сайроодон талбаганын талбаганын – неуставание, непрерывно
 Уккан мажилесте: мажилесте (чогулушта) – на собрании
 Баракелде, булбул! баракелде – хвала
 Калың журттун кумарын жазып – удовлетворить,
 Уйкусун ачып, кумарын жазып – получить удовольствие
 Кумарын жазып,
 Сайрадың дешти: сайрадың дешти:
 – Кана, айтчы, эшек! – Кана, айтчы, эшек!
 Сага келди кезек, сага келди кезек,
 – Дөп ага сөз беришти. сөз беришти – дали слово
 – Ырас, булбул жакшы сайрады, – Ырас, булбул жакшы сайрады,
 Айтпаганы калбады. Айтпаганы калбады.
 Чынын айтсам бирок, чынын айтсам – если сказать правду
 Үнү короздукуна окшошкон жок. үнү короздукуна окшошкон жок.
 Менин тилимди алса, тилимди алса – если послушает меня

¹ *көсөм* – вожак, умудренный опытом

Короздон өнөр үйрөнүү үчүн,
 Дагы бир жыл окууга барса,
 Болор эле, – деди эшек.
 – Ээ, макоо, булбул эшек эмес,
 Эшектөй кесеп эмес,
 Сенин бул айтканын
 Бизге эсеп эмес!
 – Дөп, көпчүлүк наалат айтып калды,
 Эшекти айдап жолго салды.

үйрөнүү үчүн – чтобы научиться
 болор эле – было бы
 ээ, макоо – *мында*: эх, бестолковый
 кесеп эмес – не хулиган
 эсеп эмес – *мында*: не в счет
 айдап жолго салды – *мында*:
 прогнали прочь

- булбул сайрады – пел соловей.
- журт (эл) – народ. Жигит элин сагынат, булбул сагынат (макал).
- сага келди кезек – пришла твоя очередь. Бул сунушка оюңду айтсаң, Нурила.
- айтпаганы калбады – не осталось недосказанного (все обо всем сказали). Эжеси Девидди урушуп Амалия бардыгын
- үнү короздукуна окшошкон жок – его голос не был похож на голос петуха. деген сөзү үчүн эшек калыстыктан тайды.

1. Булбулду кимдер сынашты (*испытывали*)? Ким калыс болду?
 2. Булбул эмнелер жөнүндө сайрады? Санап айтып бергиле.
 3. Журт булбулдун сайраганын кандай баалады (*как оценил*)?
 4. Эшек булбулдун сайраганын кандай баалады?
 5. Эл эмне үчүн эшекке нааразы болду жана аны кууду (*прогнали*)?
 6. Тамсилдин негизги идеясы кандай?

1. Тоголок Молдонун тамсилин И. А. Крыловдун буга аты окшош (*похожий по названию*) тамсили менен салыштыргыла. Тамсилге аныктама бергиле (*дайте определение*). Өз алдынарча (*самостоятельно*) окуган тамсилдерден көркөм айтып бергиле.
 2. Пашпай, көркөм окуп чыккыла жана мазмунун айтып бергиле.
 3. Мугалимдин, сөздүктүн жардамы менен (*с помощью*) тамсилди аңгемеге айландыргыла.
 4. Илик жана барыш жөндөмөлөрүнүн (*в родительном и дательном падежах*) жөндөлүшүн эстегиле, мүчөлөрүн туура коюп төмөнкү сөздөрдү жөндөлүштүн эки түрүндө (жаксыз жана жактуу) жөндөгүлө: **куштар, межилис, эшек, гүлүң, улуту, балам.**

! *Эсиңерге түйүп алгыла!*

Бөдөнөнү сойсо да, касапчы сойсун.
 Сынчынын сыңар өтүгү майрык.

АБЫШКА-КЕМПИРДИН КӨМӨЧҮ

I

Бир абышка, бир кемпир
 Элдин жүргөн четинде. четинде – (букв.) на краю; мында: в стороне от людей
 Бар оокаты бир өгүз,
 Кармап жүргөн бетине.
 Жетелеп барып сугарат, жетелеп сугарат – водит на водопой
 Айдап жүрүп откорот, айдап откорот – мында: кормит, лично пасет
 Андан башка малы жок,
 Көп жашап өгүз карыды, көп жашап – долго жил
 Чөп жей албай¹ арыды. арыды – мында: похудел

¹ чөп жей албай – не мог пастись, есть траву (букв.)

Кемпир, чал туруп кеңешти: кеңешти (кеңешишти) – посоветовались
 «Бул өгүздү соёлу, соёлу – зарежем (забьем)
 Эт, майына тоёлу.
 Карыган өгүз мал болбойт, мал болбойт – сдохнет (букв.) не будет скотом
 Бул жорукту коёлу».

Абышка-кемпир кеңешип, өгүзүн союшуп, эки капка толтуруп¹, эти-майын салышып, кышты-кыштата² жырғап гана³ өгүздүн этин жеп чыгышты.

II

Эт түгөнүп жаз болду,
 Азык-оокат⁴ аз болду.
 Күндө үч убак урушуп, үч убак урушуп – ссорились трижды в день
 Абышка, кемпир кас болду. кас болду – стали врагами (враждовали)
 Абышка айтат кемпирге:
 «Эт, майындан калдыбы?
 Пейилинди кудай алдыбы? пейилинди кудай алдыбы? – бог тебя наказал, что ли? Стала ты скрягой!
 Эт, майындан бар болсо,
 Көтөрүлбөй куу кемпир,
 Жакшы тамак кыл деди,
 Көзүңдү ачып тур» деди.
 Кемпир турду ыргалып, ыргалып (ыргыштанып) – мында: беснуется
 Абышкага чыр салып:
 «Ашып-ташып жаткансып, ашып-ташып жаткансып – как-будто льется через край (о еде, снасти)
 Тамактан башка кебиң жок.
 Майың турсун, унуң жок,
 Уну жок сенде күнүң жок
 Эт, май сатып жегенге,
 Эч болбосо пулуң жок⁵.
 Унуң турсун, этин жок,
 Ала өгүздүн эт, майын ала өгүз – пегий вол

¹ эки капка толтуруп – наполнили два мешка

² кышты-кыштата – всю зиму

³ жырғап гана – наслаждались

⁴ азык-оокат – пища, припасы

⁵ пулуң жок – нет денег

Жалгыз жеп өзүн бүтүрдүн,
 Эми эт доолаган бетин жок.
 Калды бекен, жок бекен?
 Этин байкап көрөйүн.
 Эттен калса какбашка¹,
 Тамак кылып берейин.
 Кемпир туруп кедендеп,
 Кабын кагып бөжөндөп.
 Бир азыраак май тапты,
 Бир көмөчтүк ун тапты.
 Унду кемпир ийледи,
 Эттин, майдын күкүмү,
 Бир көмөчтүн үсүрү.
 Калың кылып камырын,
 Этке майды каптады.
 Жел чыкпастан батсын деп,
 Камыр менен чаптады.
 «Ала каптын кагынчык,
 Андыгандын жаны чык!»
 Эми ушундай дейбиз деп,
 Эрте туруп жейбиз деп,
 Эл жатканда көмөчтү
 Коломтого житирип²,
 Эл турганча жейлик деп,
 Эрте жатты күтүнүп.
 Уктап эрте турушуп,
 Абышка, кемпир урушуп,
 «Көмөчтү кемпир ал!» десе,
 Кемпир болбойт тырышып:
 – Бул көмөчтү алганда
 Үйлөбөскө айла жок,
 Жоолук, чачым күл болот,
 Көмөчүндөн пайда жок.
 Анда абышка кеп айтат:
 – Акылсыз кемпир! – деп айтат.

бетин жок – нет совести у тебя
 калды бекен? – осталось ли?

эттен калса – если осталось мясо

кедендеп – двигаться мелкими шажками
 бөжөндөп – ежиться

бир азыраак – немного

бир көмөчтүк ун – мука на одну лепёшку

күкүмү – крошки

бир көмөчтүн үсүрү – остаток на одну лепёшку

калың кылып камырын – сделав тесто плотным
 каптады (сыйпады) – покрыла

жел чыкпастан батсын деп – *мында:* чтобы
 не было воздуха, т. е. плотно

ала каптын кагынчык – остатки в мешке
 андыгандын – выслеживающего

эл жатканда – когда народ лег спать

эрте жатты – рано легли

болбойт тырышып – упрямо не соглашаться

күл болот – *будет испачкано золой*

¹ *эттен калса какбашка* – в значении: одинокому старику

² *Коломтого житирип* (катып) – спрятала в очаге

Көмөчтү алып үйлөбө,
 Мындан башка сүйлөбө!
 Мен да үйлөсөм, күл болот
 Аппак болгон сакалым.
 Сакал турсун күл болот,
 Кийип турган чапаным.
 Ачууланды кемпири,
 Көмөчтү оттон бир тепти.
 Абышка менен кемпирден
 Арбыныраак иш өттү¹.

сакалым – борода (моя)

чапаным – верхняя одежда (моя)

ачууланды – разозлилась

көмөчтү оттон бир тепти – *мында:*

выпнула лепёшку из очага

● абышка-кемпир – старик и старуха.

кеңешти – посоветовались. да, ала өгүзүн союшту.

кап – большой мешок

кабын кагып – вытряхивая мешок. кагынчыгынан көмөч жасады.

эрте туруп жейбиз – рано утром съедим. Көмөчтү деп кудуңдашты.

үйлөбөскө айла жок – придется раздувать. Экөө тең көнгөн жок. «Баламды
 үйлөө керек» – деди Олжас.

оттон бир тепти – выпнула из очага. Кемпир көмөчтү эле, ал тегеренип
 качып жөнөдү.

III

Көмөч качты безилдеп,
 Өзүң кылдың кесир деп.
 Каргашалуу кемпир, чал
 Кара ташты жесин! – деп,
 Тегеренип тил кирип
 Булбул болду көмөчү.
 Кууса буудан жетпеген,
 Дулдул болду көмөчү.
 Качкан бойдон көмөчү
 Жылкычыга барыптыр.
 Барган замат турбастан,

кара ташты жесин – (*букв.*) пусть ест
 черный камень

кууса буудан жетпеген – не дающий до-
 гнать себя скакуну

¹ *арбыныраак иш өттү* – поступили неправильно, безнравственно

Көмөч кабар салыптыр:

– Ой жылкычы, жылкычы,
Көп уктаган уйкучу.
 Ала өгүздүн майынан,
 Ала каптын унунан,
 Абышка, кемпир нанымын,
 Кууп жетсен, мени же!
 Айгыр, атын миништи,
 Жылкычы, койчу жыйналып,
 Артынан түштү көмөчтүн.

кабар салыптыр (салды) – сообщил

көп уктаган уйкучу – много спящий, соня

● **безилдеп качты** – убежал быстро. Көмөч жөнөдү.

каргашалуу кемпир, чал – проклятые старик и старуха. Ал кемпир экен.
 Үркүн кыргыз элине мезгил болгон.

тегеренип тил кирип – стал говорить. түлкүгө барды көмөчү.

дулдул болду – стал сказочным скакуном.

жылкычы – табунщик.

төөчү – человек, который пасет верблюдов.

уйчу – пастух коров.

кабылан – леопард. да барды. Манас баатырың!

чимирилип айланып – крутятся-вертятся. Көмөч дөңгөлөктөй Велина үйдү
 чуркады.

1. I–II–III бөлүктөрдүн мазмунун көркөм айтып бергиле.

2. Табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдү эстегиле жана төмөнкү сөздөрдү бул жөндөмөлөрдө жөндөгүлө: абышка, кемпир, көмөч, кабылан, койчу, төөчү, илбирс.

Ошентип күлүк көмөч **төөчү, уйчу, койчуга, кабылан, жолборс, бөрү, илбирс, аюуларга да жеткирбей чимирилип айланып** куу түлкүгө келет:

IV

Көмөч барды түлкүгө,

Түлкү салды күлкүгө.

– Ой түлкү аке, түлкү аке!

Ала өгүздүн майымын,

Ала каптын унумун,

Абышка-кемпир нанымын,

салды күлкүгө – стал насмехаться

**Кууп жетип мени же,
 Жетип мени жебесең,
 Ата-энендин боорун же!
 Анда¹ түлкү кеп айтат,
 Кеп айтканда деп айтат:
 – Кулагым укпас карымын,
 Ачка жүрүп арыдым,
 Аябай быйыл карыдым.
 Жакыныраак келип айт,
 Жайымды байкап көрүп айт.
 Ашыкпастан, көмөчүм,
 Айтканыма көнүп айт!..
 Көмөч турбай түлкүнүн,
 Жакын келди жанына.
 «Карыган чалдын мен дагы**

кууп жетип – догони

боорун же – *бран. мында:* ешь всякую гадость, (*букв.*) ешь печень родителей

кеп айтат – *мында:* говорит

жакыныраак кел – подойди поближе

жайымды байка – заметь мое положение
ашыкпастан (шашпастан) – не торопясь
көнүп айт – согласившись, расскажи

жакын келди жанына – подошел поближе

¹ анда – тогда

Карайын деп алына». Андан бетер кууланьп, Түлкү турат сурданып; Мактанган көмөч туралбай, Уктурбай сөзүн калалбай, Жакын барды түлкүгө, Түкөң салды күлкүгө. Басып калды көмөчтү, Кубанып тапкан мүлкүнө¹ Колго көмөч тийген соң, Санаасы тынды, эс алды. Ичин оюп, көмөчтүн, Эти, майын жеп алды. Эттин, майдын ордуна, Өз тезегин толтурду. Көмөчтүн жигин билгизбей, Желим чаптап, бек кылды. «Ушул ишим жарайт» деп, Өзүнүн сөзүн эп кылды.

V

Көтөрүп алып көмөчтү, Койчуга барды ашыга². «Сатамын деп көмөчтү» Отурду анын кашына³: – Ичи толгон сары май Сапаты артык карачы, Адам сатып алгыдай. Ашыкпагын, мен кетем, Анан жегин нанынды. Жалгыз өзүң жеген соң, Жыргатасың жаныңды. Көмөчүн сатып койчуга, Түлкү алды бир койду.

¹ мүлкүнө (мында: олжосуна) – добычу

² ашыга – второпях

³ кашына – стоять перед кем-то

карайын деп алына – мында: хотел посмотреть на его немощь, старость

сурданып – мында: свирепеть
мактанган (мактанчаак) – хвастун

басып калды – набросился

санаасы тынды – успокоился
ичин оюп – мында: выковырнула

тезек – мында: кизяк

желим чаптап – заклеил

эп кылды (эп көрдү) – одобрил, посчитал правильным

сатамын – продаю

сары май – мында: топленое масло
сапаты артык – отменное качество

жыргатасың жаныңды (жыргайсың) – получишь удовольствие, насладишься

Башынан шумдук ойлонуп, Жасап алган бул ойду. Кашынан түлкү кеткен соң, Өз үйүнө жеткен соң. Көмөчүн алды жемекке, Жайланып кийимин

чечкен соң.

Эти, майы такыр жок, Тезек чыкты күбүлгөн. «Алдаттым деп түлкүгө», Кайгырып койчу күйүнгөн.

шумдук ойлонуп – хорошенько продумав

жемекке – мында: взял, чтобы съесть

тезек чыкты күбүлгөн – высыпался кизяк

кулагым укпас карымын – я глухой старик.
кууланды – хитрил, лукавил.
жакын барды – подошел близко.
аябай быйыл карыдым – сильно постарел в этом году.
кийимин чечкен соң – после того, как разделся.
алдаттым – я был обманут. Түлкүгө жибердим.

- ? 1. Абышка, кемпир ала өгүзүн эмне үчүн союшту?
2. Эмне себептен алар урушушту?
3. Кемпир кандай жорук жасады (как поступила)?
4. Алардан кеткен көмөч кимдерге барды?
5. Түлкү көмөч менен койчуну кантип алдады (как обманула)?

- 🏠 1. Чыгарманы көркөм окуп чыккыла жана мазмунун ырааттуу (систематично) айтып бергиле.
2. Жомокту орус элинин «Колобок» деген жомогу менен салыштыргыла.
3. Өз алдынарча акындын «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсилин окуп чыккыла.
4. Чыгармадагы каармандарга мүнөздөмө бергиле жана сүрөттөрүн тарткыла: абышка, кемпир, көмөч, түлкү, ...
5. Просклоняйте по падежам следующие существительные: түлкү, аюу, бөксө, чал, Тоголок Молдо, тезек.

	I жөнделүш	II жөнделүш	
Үлгү:	A. – түлкү	түлкүм	түлкүң
	И. – түлкүнүн		түлкүсү
	Б. – түлкүгө		
	Т. – түлкүнү		
	Ж. – түлкүгө		
	Ч. – түлкүдөн		

6. Үйдөн ата-эненердин, байке, эженердин жардамы менен таблицаны толтургула.

№	Автор жана чыгармасынын аты	Чыгармадагы негизги каарман	Түшүнүксүз жаңы сөздөр, сөз тизмектери	Жер-суу, шаар аттары
1	Сатылганов Т. «Турумтай менен Торгой»	Торгой, Турумтай, койчу	тилин тактай албай, кашкалдак, бешик боосу бек болсун	тоо, бөксө, чөл
2	Тоголок Молдо ...			
3			
4			
5			

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Пейли кеткен пенденин казанынан аш кетет.
Кесирлүүдөн келте оорудай сөз чыгат.
Көп жойлогон түлкү капканга түшөт.
Нанды тебүү, жерге түшүрүү, күкүмдү тебелөө кесир болот.

(элдик ырым)

Казы (ист.) – казий. Судья, судивший по законам шариата.

Күмбөз (ир.) – надмогильное сооружение часто в виде купола, надгробие.

Эшен – духовный наставник, религиозный работник.

Кабылан – леопард, тигр, пантера (в произведениях фольклора эпитет богатырей).

3-БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНАН МААЛЫМАТ

Кыргыз элинин жазмасы байыркы мезгилден бери өнүгүп келе жаткандыгына «Орхон-Енисей жазмалары» (V–VIII кылымдар), Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы», Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» жазма эстеликтери¹ күбө. Ал эми сөздүн толук маанисиндеги² кыргыз профессионал адабияты XX кылымдын башынан баштап күрдөөлдүү өнүгө баштады³. Тарыхый кыска мезгилдин ичинде кыргыз адабияты мыкты чыгармалары менен дүйнөгө таанымал болду. Бул багытта Ч. Айтматов, А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, С. Эралиев, Т. Касымбеков өндүү жазуучулардын чыгармаларын атоого болот.

ТЕМИРКУЛ ҮМӨТАЛИЕВ

(1908–1992)

Т. Үмөталиев кыргыз элинин таланттуу акындарынын бири. Кыргыз адабиятын өнүктүрүүдө чоң эмгек кылган. Фашисттик Германияга каршы колуна курал алып күрөшкөн. Анын ырларын, поэмаларын чондор да, балдар да сүйүп окушат. Ак көңүлдүгү, жайдарылыгы, ачыктыгы поэзиясынан да көрүнүп турат. Балдарды патриоттуулукка, элин, жерин сүйүүгө, ынтымакка үйрөткөн чыгармалары көп. Мисалы, акындын

«Кубат», «Айсулуу» поэмалары, «Эң кыйыны кимиси», «Күч бирдикте» адабий жомоктору бар.

¹ жазма эстеликтер – памятники письменности

² сөздүн толук маанисинде – в полном смысле слова

³ күрдөөлдүү өнүгө баштады – начал бурно развиваться

байыркы мезгилден бери – с древних времён. Жазма эстеликтер өнүгүп келди. Үстөлдү жылдыр.

буга күбө – тому свидетельство. Буга Ж. Баласагындын эмгектери Альберт бул ишке болду.

чоң эмгек – большой труд. Адабиятты өнүктүрүүдө кылган. Аликтин атасы. Сабина кыз.

ак көңүл, жайдары, ачык – благодушный, приветливый, чистосердечный. Акын Темиркул Үмөталиев өзүнүн **ак көңүлдүгү, жайдарылыгы, ачыктыгы** менен замандаштарынын эсинде калган. Эркелей кыз.

ынтымакка үйрөткөн – учил, призывал к единству. Акындын ынтымакка чакырган чыгармалары көп. Ырыс алды – **ынтымак** (макал).

1. Кыргыз профессионал адабияты жөнүндө кандай маалымат билесин?
2. Профессионал жазма адабияттын өкүлдөрү кимдер?
3. Т. Үмөталиевдин чыгармалары жөнүндө айтып бергиле?
4. Акындын өзүнөр окуган, билген кайсы чыгармалары бар?

1. Тексттен сын атоочторду тапкыла жана түр, даражаларга ажыраткыла.
Үлгүсү: ак көңүл – катыштык сын, жай даража.
2. «Күч бирдикте» адабий жомогун окуп чыккыла.

КҮЧ БИРДИКТЕ

Ынтымаксыз балдар

I

Илгери, эчак өткөн бир заманда,

Чокусу көк тиреген Тянь-Шанда.

Жашаптыр бир акылман

тогуз уулдуу¹,

Тогузу тогуз азап шордуу жанга.

Карашып тогуз уулу

тогуз жакты,

Тоосунан ынтымаксыз суулар

акты.

Ар күнү үрпөйүшүп үй алдында,

Урушкан тооктордой

чукулдашты.

чокусу көк тиреген – вершины, касающиеся неба (поднебесные вершины)

тогузу тогуз азап шордуу жанга – (фр.) девять горемычных душ с девятью несчастьями

үрпөйүшүп – *мында:* оцетинившись, обозлившись

чукулдашты (ызылдашты) – обр. вып. шумели

¹ *тогуз уулдуу* – имеющий девять сыновей

– Мен жайгам кечээ күнү

козуларды,

Анырдай ачасынар оозунарды,

Түрүнөр итий болгон балага окшош,

Айткыла чынынарды, соосунарбы?

– Мен бүгүн отун алып келдим

кырдан,

– Сен өзүң мышыктайсың сүт

андыган.

– Сен соргок, жеп койдунбу

мага койбой,

Канакей, кызыл уйдун

каймагынан?

– Сен неге жабышасың ач кенедей?

Ары тур чоң атамдай жемелебей!

– *Сен өзүң журтта калган*

чүпүрөксүң¹,

Жөн отур, колдорунду серелебей.

Кыйкырат улам бири үнүн баспай,

Талашып айран, сүттү кырк күн

ачтай².

Алышат бирин-бири кекиртектен,

Муштумдар түйүлүшөт катуу

таштай.

Угушпай кой дегенди **жулкат,**

болбойт,

Чокушуп жүнүн жулган

короздордой³.

Тытышат бир-биринин

көйнөктөрүн,

Же жака, же жеңинен тамтык

койбой.

анырдай ачасынар оозунарды – широко разинули рот

отун алып келдим кырдан – с хребта (горного) принес дрова

мышыктайсың сүт андыган – как кошка, ожидающая молоко

соргок – обжора

каймак – сливки

ач кенедей – как голодный клещ

жемелебей (жемелебе) – не упрекай

серелебей (серелебе) – *мында:* не поднимай (свои) пальцы

кекиртектен алышат – *мында:* взять за глотку; *перен.* взять за бока

жулкат – вырывают, дергают

тытышат бир-биринин – разрывают друг-друга

тамтык койбой – не оставив ни одного живого места, изодрать

¹ *сен өзүң журтта калган чүпүрөксүң* – ты как ненужная тряпка

² *талашып айран, сүттү кырк күн ачтай* – хватая, раздирая айран, молоко, как будто голодали сорок дней

³ *чокушуп жүнүн жулган короздордой* – дерутся как задиристые петухи

Кичүүсүн уруп коёт чоңураагы,
 Алсызын жулуп басат тыңыраагы.
 Кан агат, мурундардан
 кыпкызыл кан,
 Томпоюп чекелери, бет айрылган.
 Компоюп көтөрүлөт көп урганы,
 Курусун ошондо да билишпеди,
 Биригип бир туугандай жүрүшпөдү.
 Бир да күн чатагы жок турушпады.
 Жоо келип согушкандай
 алыс жерден,
 Сөз болду туугандардын урушканы.

II

Ак басып сакал-мурутун
 акылмандын,
 Сездирди кайгы менен
 картайганын.
 Жүдөттү эл көзүнчө күчтүү намыс,
 Аябай кантет байкуш өз
 балдарын.
 Аралап ыргайларды колот өрдөй,
 Бир күнү тоого барды түш
 көргөндөй.
 Жасады чыбык кыркып элүү
 сабоо,
 Жүн сабап кийиз жасар күз
 келгендей.
 Кагайтты бириндетип жайып
 күнгө,
 Боолады бирге таңып сабоолорду.
 Көтөрүп үйгө келди кеч киргенде.
 Чакырды тогуз уулун жумуш
 бардай,

уруп коёт – ударит, побьет.
 жулуп басат (баса калат) – набрасывается
 компоюп көтөрүлөт – *мында*: важничает
 курусун – *мында*: пропади пропадом
 бир туугандай жүрүшпөдү – не жили (они) как родня

кайгы менен картайганын – старел с печалью

колот өрдөй – двигаясь вверх по ложбине

чыбык кыркып – срезав прутик

кагайтты (кургатты) – высушил

боолады (таңды) – связал веревкой
 кеч киргенде – когда наступил вечер

Сүйлөдү балдарына ак чач ата:
 – Жүк баскан төөдөн бетер¹,
 картайганда,
 Дүйнөгө келгениме болдум
 капа.
 Акылдуу чыкпадынар
 башкалардай
 Акылды айтып келдим
 арбай-талбай.
 Айтканды укпадынар
 дүлөйлөрчө,
 Ойлодум бир кызык иш
 аргам калбай...
 Таңылган элүү сабоо ушул
 турган,
 Боолугун чечпей туруп
 ортосунан.
 Кагайган бир чыбыкты
 сындыргандай,
 Баарын бир ушул бойдон бүт
 сындырган
 Сый алат өз колумдан азыр
 менин,
 Жарыгын ай-жылдыздын бүт
 беремин.
 Жыргалын жер үстүнөн
 аябаймын,
 Алмадай карматамын
 тилегенин.
 Көрүштү кармалашып топ
 ыргайды,
 Топ ыргай тоодон бекем күч
 турбайбы!
 Баарынын күчү жетпей
 сындырууга,
 күчү жетпей – не хватало силы

¹ жүк баскан төөдөн бетер (сал.) – как верблюд с тяжелым грузом

Айтышты: «Сыйлыкты ойлоо
куру кайгы».

Акылман бир жылмайып
мурутунан,

Сабоону алды кайра өзү
таңган.

Боолугун чечип туруп бирден
берип,

Суранды таштай каткан
балдарынан:

– Канаке, сынар экен эми
кандай?

Баарынар сындыргыла куру
калбай.

Балдары бычыратып
чыбыктарды,

Сабоодо көптөн бери
өчү бардай.

жылмайып мурутунан – усмехнулся в ус

канаке – (а ну-ка) давайте

бычыратып – переломили

өчү бардай – будто бы мстили

Жоо колу кан майданда
кырылгандай,

Заматта баары сынды элүү
ыргай.

Атасы сөз укпаган балдарына,
Бул ишти мисал кылды

карап турбай.
– Көрдүнөр, бирдик деген

оной эмес,
Уксанар бирдик үчүн берем кеңеш.

Боолонгон ыргай өңдүү бир
турсанар,

Силерге каршы басып эч ким
келбес.

Эч бирөө сындыра албас
белинерди,

Эч бир дөө багынта албас
элинерди.

Капыстан чыга келген
кагылышта,

Касташкан тепсей албас
жеринерди.

«Бөрү жейт бөлүнгөндү»
деген ошол,

Бөлүнбөй бирге жүрүп,
бирге жаша.

Угушту бир туугандар
ата сөзүн,

Жаңжалды таштап баары
ачты көзүн.

Ойлошту жаткан тура
күч бирдикте,

Бир басып кыдырышты
жердин жүзүн.

Бир дагы душман каршы
кезиккен жок,

заматта – мгновенно

мисал кылды – приводил в пример

бирдик деген оной эмес – мында: единство
дело не легкое

каршы басып эч ким келбес – против вас
никто не выступит

сындыра албас белинерди – никто не смо-
жет вас повергнуть

тепсей албайт жеринерди – не посмеет
топтать вашу землю

ачты көзүн – мында: одумались

кыдырышты – обошли

Бардыгы жерге житип кеткен окшоп.	
Көрүнбөйт кайда кеткен бай балдары,	
Жоошуптур манап уулу колдору шок.	жоошуптур – утихомирились
Ынтымак үйгө кирди андан кийин,	ынтымак үйгө кирди – в дом пришло согласие
Акылман тоготкон жок болуш, бийин.	тоготкон жок – не принимал во внимание
Тогузу тогуз жолборс балдарынын,	тогуз жолборс – девять тигров
Душмандар тапнай калды кирерге ийин.	тапнай калды кирерге ийин – (обр. выр.) не нашли места, где спрятаться

акылман – мудрец. Жашаптыр бир тогуз уулдуу.
ак басып сакал-мурутун акылмандын – сединой покрылись усы и борода мудреца.
жүдөттү эл көзүнчө күчтүү намыс – ущемленная честь не давала покоя.
дүлөй – глухой, **дүлөйлөрчө** – как глухие. Айтканды укпадыңар.
жанжалды таштап – прекратив ссориться, враждовать между собой.
ыргай – ирга (кустарник с очень крепкой древесиной). Топ тоодон бекем күч турбайбы.
бардыгы жерге житип кеткен окшойт – словно все провалились сквозь землю.
күч бирдикте – сила в единстве. Атасынын айткан акылынан кийин бир туугандар экенин түшүнүшүп, ташташты.
душман (душмандар) – враг (враги).

1. Акылмандын тогуз уулу кандай жашашчу эле?
 2. Бири-бири менен эмне деп чатакташчу эле?
 3. Атасы эмнеге кайгырды?
 4. Ал кандай амал ойлоп тапты (придумал уловки) жана аны кантип ишке ашырды?
 5. Тогуз уулу ынтымак зарыл экендигин (что нужно дружбе) кантип түшүнүштү?
 6. Байдын балдары жана эл аларга кандай мамиле жасашты (как относились)?

1. Жомокту ырааттуу айтып бергиле. Акылмандын сөзүн жаттагыла. Балдардын диалогдорун аткаргыла.
 2. Поэманы эки-үч бөлүккө, ролго бөлүп ар бирине тема койгула.
 3. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдүн маанисине ылайык келген сөздөрдү койгула: 1. Акылман ынтымаксыздыгына ... болду. 2. Тоодон ... алып келип балдарына ... көрсөтмөк болду.
 4. ... ыргайларды сындыра алышпады, чечилген ... оной эле сындырышты. Алар ... жашап калышканда ... тие алган жок.
 5. Төмөнкү ырды жаттагыла:
- а) Ырыс алды ынтымак,
 Ынтымагың жок болсо,
 Алдындан таяр алтын так. алтын так – золотой трон
Калыгул
- б) Аргымакты жаман деп,
 Бууданды кайдан табасың?
 Агайыңды жаман деп, агайыңды (ага-инини) – мында: братъев
 Тууганды кайдан табасың.
 Тууганына батпаган,
 Душманына жалынат. жалынат – умоляет
 Жакынына жакпаган, жакпаган – не понравившийся
 Жат кишини жамынат. жат кишини – мында: чужого, жамынат –
 находит защитника
Токтогул

! Эсиңерге түйүп алгыла!

тогуз уулдуу, тоосунан, урушкан тооктордой, ооздору аңырдай ачылган, түрүңөр, томпоюп-компоюп, боолоо, ары-бай-талыбай, жерге житуу.

МАКАЛДАР

Ынтымак түбү – ийгилик, тирилик түбү – бирдик. Он бириксе тон болот, ынтымак бириксе эл болот. Ынтымак болбосо ырыс качат. Туугандын урушу – торконун жыртышы.

Аныр – красная утка, атайка.

Сабоо – тонкие палочки из крепкого дерева, служащие для взбивания шерсти, ваты – жундун ыпыр-сыпырын, чаңын кетириш үчүн колдонушкан.

Бөлүнгөндү бөрү жейт (поговорка) – отделяющегося волки съедят (букв.).

Манап (ист.) – манап. Представители верхушки кыргызской феодально-родовой знати.

Болуш (ист.) – волость.

Бий (ист.) – бий. Кыргызский судья, разбирающий споры между людьми по обычным правам.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ

(1902–1979)

К. Баялинов кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучусу. Ал кыргыз адабиятында проза жанрын негиздегендердин бири. Роман, повесть, аңгемелеринде кыргыз элинин турмушун кеңири сүрөттөгөн. Кыргыз элинин фольклорун мыкты билген жана сүйгөн. Бала кезинен жомок айткандарды ээрчип, укканга кызыгат. Алгачкы чыгармаларынын бири – «Түлкү менен суур», «Чабалекей

менен жылан». Бул чыгармаларды элдик жомоктордун негизинде жазган.

ЧАБАЛЕКЕЙ МЕНЕН ЖЫЛАН

Эски тамдын үстүнө келип, эки **чабалекей** уя жасоого балчык ташышты. Балчыгын катар-катар кылып тизмекчи болушту. Бирок, **балчык** токтогон жок, жылбышып туруп алды.

Ошондуктан, чабалекейлер балчыкты **топон**, **жүн**, **кылга** аралаштырып алып келишти. Аны балдардын жасаган **жүк ташындай** кылып, биринин үстүнө бирин эп **кыйыштырып** тизе баштады.

Балчык мурункусундай жылбышпай желимдей болуп **жабыша берди**.

Уя бир нече күндөн кийин **чөйчөккө окшоп**, даяр болду. Эки чабалекейдин бирөө күн-түн дебей уясында жатты. Экинчиси ага тамак ташып келет. Бир нече күн өткөндөн кийин уяда жатканы төрт **балапан чыгарды**.

Балапандар энеси жем алып келгенде, бардыгы оозун ачып, бирине-бири сүйкөнүп, алга умтулуучу.

Күн чак түш эле. Чабалекей балдарына жем берип болуп, эс алууга уясында жаткан. Ал бир мезгилде устундун түбүндө жаткан жыланды көрдү да, коркуп:

– Ой, сен ким болосун? – деди.

– Менин ким экенимди **кийин билерсиң**. Мени көрдүңбү? Оболу ошону айтчы! – деди жылан.

– Бийик жерде туруп сени кантип көрбөйүн, көрдүм.

– Көрсөң да, мени тааныбапсың.

– Кантип сени тааныбайын, тааныдым.

– Таанысаң, мен ким болом? Кана, айтчы!

– Ким болмок элең, жылансың!

– **Жок, кескелдирик болом**.

– Мен көргөн кескелдириктердин буттары болчу эле. Сенин буттарың кана? – деди ал.

– Эмесе, сен кескелдириктердин көбүн көргөн эмес турбайсыңбы. Көргөн болсоң бул сөздү айтпас элең. Кескелдириктин кайсы бирөөндө **бут жок болот**. Муну жакшы бил! – деп дагы жылан башын көтөрүп койду.

Жыландын **анда-санда**¹ башын көтөрүп, балапандарын караганына, чабалекей **шектенип**²:

– Жок, ишенбейм, жылан элесин – деди.

– Мага ишенбейт экенсиң го. Эмесе, жанына барып ишендирейин, – деп жылан **устунга оролуп**, жогору сойлой баштады.

Чабалекей, жылан балдарымды жейт экен деп коркту³.

Жаны калбай чырылдап, уясынан учуп, тышка чыкты. Кайтып уясына келип конду. Балдарынын оозун ачып жем сураганын көрдү.

– **Шордуу балдарым ай!**⁴ Оозунарды ачып жем сурайсыңар. Өзүнөр бирөөгө жем болгону жатканыңарды билбейсиңер, байкуштарым ай! – деп, чабалекей жалооруп кетти.

¹ анда-санда – иногда

² шектенип – сомневаясь

³ чабалекей, жылан балдарымды жейт экен деп коркту – ласточка испугалась, что змея съест ее детей

⁴ шордуу балдарым ай! – дети мои, несчастные!

Жылан сойлоп чыгып келе жатты. Жылан ачакейлүү уулуу тилин соймондотуп чыгарып алган.

Тамды жандап өткөн жалгыз аяк жол¹ бар эле. Ошол жол менен өгүз минген абышка бир таңгак сабоо өнөрүп тоодон түшүп келе жатты. Анын камчыланып келе жаткан колунда да узун ыргай сабоосу бар. Ал, чабалекейдин тамга кирип чыгып, чырылдап учуп жүргөнүн көрдү; таң калды; «жарыктыктарга эмне болду»² деп, өгүзүнөн түштү. Тамдын эки жагын³ карады, андан келип тамдын ичине кирди⁴. Жыландын жаңы уяга башын салып⁵ бара жатканын көрдү да, колундагы ыргай сабоосу менен бел талаштыра жыланды тартып жиберди⁶. Жылан тоголоктошуп⁷ жерге түштү. Жерге түшкөндө жыландын эки көзү челейип, агып түшкөн экен.

¹ жалгыз аяк жол – тропинка

² жарыктыктарга эмне болду – мында: ласк. что случилось с милыми?

³ эки жагын – с двух сторон

⁴ ичине кирди – зашел во внутрь

⁵ уяга башын салып – засунул голову в гнездо

⁶ бел талаштыра тартып жиберди – ударил изо всех сил

⁷ тоголоктошуп – скрутившись

Бирөөгө зордук кылам деген жылан, өз азабын тартты.

Чабалекейлер, балдарынын аман калганына кубанып, абышкага алкыш айтышты¹.

● чабалекей – ласточка.

балчык – здесь: грязь.

топон – мякина, полова (с твердыми частями колосьев).

жүн – шерсть, кыл – грива, волосы гривы. Алар топонго аралаштырып алып келишти.

эп кыйыштыруу – ловко скрепив (чего-либо)

жылбышпай желимдей болуп жабыша берди – клеился, не скользя, словно клей. Чабалекейлер уяны,, топонго кошуп жасаганда калды.

уя – гнездо. эмнени көрсө, учканда ошону алат (макал).

чөйчөккө окшоп – подобно маленькой миске. кылып уя салды. Бир кымыз ичтик.

балапан чыгарды – выводил птенцов. Чабалекей Кэри китеп Алия мештен күл

кийин билерсиң – потом узнаешь.

кескелдирик болом – я ящерица.

буту жок болот – не бывает ног.

устунга оролуп – обвиняясь вокруг столба. Жылан Инганын узун чачы бар.

бирөөгө жем болгону жатасынар – становитесь кому-то пищей.

камчыланып келе жаткан – нахлестывал (своего вола).

көзү челейип агып түштү – глаза вытекли. Жыландын эки Суу тодон

- ?
1. К. Баялиновдун чыгармачылыгы жөнүндө эмне билесинер?
 2. Чабалекейлер уясын кандай чеберчилик менен салышты?
 3. Эне-чабалекей балдарына кантип кам көрдү (как заботилась)?
 4. Жылан чабалекейди кантип алдоого аракет кыла баштады?
 5. Чабалекей балдарын сакташ үчүн эмне кылды?
 6. Өгүз минген абышка жыланды эмне кылды?

- 👤
1. Чабалекей менен жыландын диалогун бөлүштүрүп алып жатка айткыла.
 2. Өзүнөр көрүп билген окуялардан «Зордукчулук жана жакшылык» деген темада аңгеме жазгыла жана адам сапаттарын талкуулагыла.
 3. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып текст түзүп көргүлө: чабалекей, дос, жаз, уя, кат, жылан.

¹ алкыш айтышты – мында: поблагодарили

4. Чабалекей, кескелдирик, жылан жөнүндө билген окуялардан маалыматтардан айтып бергиле.
5. Тексттен сын атоочтун жай даражасына мисал тапкыла.
 Үлгүсү: эски там, катар-катар балчык, шордуу балам, ...

ТАВЫШМАК

Кыш куйбай, ылай чылабай, Ичи-тышын шыбабай, Үй куруп алат кайсы уста Балта, керки кармабай? Талаа бети көк соймок, Таяк келет соймондоп.	кыш куйбай – не деляя кирпичей шыбабай – не штукатура үй куруп алат – может построить дом балта, керки – топор, тесло көк соймок – <i>мында</i> : синяя извилина
Узун-узун уз келет, Узун бойлуу кыз келет. Кабыргасы кылт этет, Эки көзү жылт этет.	кабыргасы – ребра (у нее) жылт этет – блестит

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Жыландардын эки жарым миңдей түрү бар. Алардын төрт жүздөйү адамга зыян келтирет. Ал адамдан коркот, ошондуктан өзү биринчи кол салбайт. Чочуп кетсе же коргонуу үчүн чагып алат. Ылдам кыймылдай албайт. Саатына сегиз гана чакырымча жол басат.

Жаттап алгыла: Калган куплетин тапкыла.

Чабалекей жакшы эле
Жарышып чуркап ойносок.
Бүгүн келип карасак
Уясы турат өзү жок ...

Алыкул Осмонов

Макалдарды эсиңерге түйгүлө.

Ор казсаң тайыз каз,
Өзүң түшүп калбагын.
Ичи жаманды ит кабат,
Пейли жаман ниетинен табат.

Жүк таш (эти.) – так называется одна из детских игр.

Кылт этет – подр. слово, выражающее моментальное действие.

Жылт этет – подр. слово, выражающее мгновенное и неожиданное действие.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

(1928–2008)

Ч. Айтматов дүйнөгө белгилүү жазуучу. Анын чыгармалары көптөгөн тилдерге которулган. Жазуучунун чыгармалары Россия, Франция, Италия, Япония, Америка жана башка өлкөлөрдө кеңири белгилүү. Чыгармалары үчүн ал көптөгөн эл аралык сыйлыктарга ээ болгон. Кыргыз балдар адабиятын өнүктүрүүгө да чоң эмгек сиңирди. Бир катар чыгармаларынын негизги каармандары да балдар. Алар «Айтматовдун балдары» деп аталып жүрүшөт. Жазуучу согуш мезгилинде өспүрүм эле. Бир топ повесттерин өз башынан өткөргөн окуялардын негизинде жазган. Ч. Айтматов кыргыз фольклорун да мыкты билген. Аны чыгармаларында кеңири пайдаланган. Анын роман, повесттериндеги айрым жомоктор, легендалар, мифтер балдар үчүн өзүнчө китепчелер түрүндө чыгарылган.

ЧЫПАЛАК БАЛА

Чыпалак деген бала¹ чыпалактай эле болгон экен. Чыпалак балдыркандын² жалбырагына көлөкөлөп уктап калса, ошол жерде оттоп жүргөн төө жалбырак менен кошо аймап³ коюптур. «Төө жутканын билбейт, кепшегенди билет» – деп ошондон улам айтылып калган тура. Чыпалак төөнүн ичинен чыңырып⁴ жардам сурайт. Аны уккан абышка-кемпир төөнүн курсагын жара тартып, баланы куткарып алыптыр. Анан карышкыр жутуп алганы андан кызык.

¹ чыпалак деген бала – мизенец, здесь: мальчик с пальчик

² балдыркан (балтыркан) – растение, купырь

³ аймап (жутуп деген мааниде) коюптур – проглотил

⁴ чыңырып – пронзительно закричал

Бир күнү желип-жортуп келатып, карышкыр Чыпалакка жолугуп калат. «Кедендеген сен кимсиң? Жалмап коёюнбу?» – дейт Карышкыр. «Кой, антпе, – дейт Чыпалак, – өзүнө жаман, ит кылып салам»¹ – «Ха-ха!.. – лап каткырат Карышкыр, – карышкыр ит болуптур дегенди сага ким айтып жүрөт? Ушу тапандыгың үчүн жейм сени!» – деп карышкыр баланы жутуп алат. Жутуп алып, эсинен чыгып кетет. Бирок кийин бөрү бөрүлүктүн күнүн көрбөй азап тартат. Койлорго жакындап келатканда эле ичинен Чыпалак кыйкырат: «Эй, койчуман, уктаба! Мен көк бөрү, коюңа кол салганы баратам!»². Карышкырдын айласы кетет, жерге оналактайт, эки капталын кабат. Чыпалакка эмне, ого бетер кыйкырат: «Эй, койчулар, чуркагыла бери, ургула мени!» Койчулар карышкырды кууп калат, карышкыр куйругун кыпчып качып берет. Кууп келаткан койчулар өздөрү айраң-таң³. Бул эмнеси бөрүнүн, өзү качып баратат да: «Кууп жеткиле!» – деп кыйкырып барат. Карышкыр болсо эптеп

¹ ит кылып салам – сделаю (тебя) собакой (или превращу в собаку)

² кол салганы баратам – иду нападать

³ айраң-таң (аң-таң) – растерянно удивляться

качып кутулат, бирок кутулганда эмне, курсагы ач да. Ошентип кайда барса да, мал-жанга жакындаар замат¹ ичинен Чыпалак кыйкырып, карышкырдын айласы түгөнөт. Арыктап өлө турган болот. Азууларын шакылдатып: «Эми эмне кылам, кайда барсам, балээни өзүм башыма үйүп алдым», – деп солуктап жатат. Анда ичинен Чыпалак шыбырайт:

«Ташматка бар, койлору семиз! Байматка бар, иттери дүлөй. Эрматка бар, койчулары уйкучу». Карышкыр улуп уңулдайт²: «Айтканыңа көнбөймүн, андан көрө адамга барам да, ит болуп жалданып алам» – деп, ошентип ит болуп калган экен.

эл аралык сыйлык – международная премия.

өз башынан өткөргөн окуялар – события, которые он пережил сам. Бул окуяны Абай Гүлчехраны суудан Филипп болучу. Серик көп билет.

өзүнчө китепчелер түрүндө – отдельными книжками.

жалбырак – листья.

тоо кепшегенин (чайнаганын) билет, жутканын билбейт – верблюд знает что жуёт, но не знает, что глотает (макал).

курсагын жара тартып – разорвал брюхо. Төөнүн Чыпалак баланы алып чыгышты.

желип-жортуп келатып – когда шёл рысью.

жутуп алат (жутуп алуу) – проглотил: Бөрү , Жамил суу

бөрүлүктүн күнүн көрбөй – мында: не жил волчьей жизнью.

капталын кабат – кусает себя.

эптеп качып кутулат – еле спасается бегством.

азууларын шакылдатып – щелкает зубами. Бөрүнүн курч болот. Эльза үшүгөндөн тишин

ит болуп жалданып алам – собакой наймусь к человеку. Ит суу кечпейт (макал).

1. Ч. Айтматовдун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле?
2. Баланын аты эмне үчүн Чыпалак?
3. Аны адегенде ким жутуп алат? Ата-энеси кантип куткарат?
4. Сугалак карышкыр Чыпалакты кантип алдады?
5. Карышкыр кантип ит болуп калат?
6. Карышкырдын ачкөздүгү, сугалактыгы жөнүндө орус элинин кандай жомоктору бар? Мазмунун салыштыргыла.

¹ жакындаар замат – как приблизится

² уңулдайт (улуйт, уңшуйт) – воют, скулят

1. Ч. Айтматовдун чыгармаларын окуп ал жөнүндөгү башка материалдар менен таанышкыла.
2. «Чыпалак бала» жомогунун мазмунун окуп, каармандарына мүнөздөмө бергиле, сүрөтүн тарткыла.
3. Төмөнкү сөз тизмектеринин маанисин чечмелегиле:
аймап коюптур, жеп коюптур, төө жутканын билбейт, көпшөгөнди билет, жерге ооналактайт, куйругун кыпчып качып берет, балзэни өзүм башыма үйүп.
 Сөздүктөрдөн карап которуп, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

! *Эсиңерге түйүн алгыла!*

Баш бармак, бадал иймек, ортон оймок, окуу чиймек, чып-чыпалак чычайган арам тамак.

(элдик айтым)

БУГУ-ЭНЕ

Табгач каны жообуз эле
 Он ок каны жообуз эле
 Баарынан күчтүүсү
 Кыргыз каны жообуз болду.

(Тонжөк күмбөзүндөгү жазуу)

I

Жоо чабуу

Бул жомок эзелки окуя.

*Атам заманда*¹, жер бетинде чөптөн токой көп, кургак жерден суу көп болуп турган кезде улуу уруу кыргыз журту Энесай деген *өзөндүн боюн*² жайлап турат. Ал улуу дайра кең өзөн түндүктө Сибирь – деген жерден агат. Атчан адам ал жерге үч жыл, үч ай жол жүрүп араң-араң жетет. Ал дайраны азыркы адамдар Енисей деп атап жүрүшөт.

Илгери кыргыздар Энесай дешчү. Ошондон улам *мобул ыр*³ калган:

¹ *атам заманда* – в давние-предавние времена

² *өзөндүн боюн* – побережье речки

³ *мобул (мына бул) ыр* – вот эти стихи

Энесай, сендей жайкын өзөн барбы?
 Энесай, сендей жаркын мекен барбы?
 Энесай, сендей кыйын азап барбы?
 Энесай, сендей ыйык азат барбы?
 Энесай, сендей жайкын өзөн болбос,
 Энесай, сендей жаркын мекен болбос!
 Энесай, сендей кыйын азап болбос?
 Энесай, сендей ыйык азат болбос!

Энесай өзөн ушундай өзөн экен.

Энесайдын боюнда ар уруу эл жашап турат анда. Алар бирин-бири чаап, талап алган жоокерчилик заман. Кыргыз уруусун да айлана тегерете курчап, кас уруулар туруптур. Кыргыздар да кези келгенде **аттанып казат жүрүп**, касташкан уруунун үйүн өрттөп, **күлүн көккө сапырып**, элин кырып, жылкысына тийип, малай айдап кетчү экен. Эр өлтүрүү эрдик саналып, адамды адам **тукум курут** кылган заман экен. Эгин эгип, түшүм жыйнар, мал багып, мергенчиликтен олжо таап келер эр бүлө калбай, эл тукуму сооло берет. **Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары** тынч эмгекти таштап салып, жоокерчилик, *талоончулук менен*¹ күн көрүп калыптыр. Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар деген, өчүгүшкөн *тили буруу*, *кырк уруу*² бирин-бири мойсоп **бүтмөйүнчө** тынчый албай калган.

Ошондой **кыйын кезен, күндөрдө Тайга** чер токойго бир *сыйкырдуу куш*³ пайда болот. Ал жөн сайрабай адамча сүйлөп, бирде ыйлап, бирде ырдап, таң атканча, күн батканча: «*Алаамат болор!*», «*Алаамат болор!*»⁴ – деп сайрап чыкчу болот. Акыры ошол куштун айтканы келип, кыргыздардын башына **каран күн түштү**.

Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, сан колдун башчысы **Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан**. **Кол баштап нечен казатта жүрүп соо калган**⁵, нечен айыгышкан чабыштан жениш менен чыккан карт баатыр **көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп**,

¹ *талоончулук менен* – грабежом

² *тили буруу кырк уруу* – мында: иноязычные сорок племен

³ *сыйкырдуу куш* – мында: волшебная птица

⁴ «*Алаамат болор!*» – Быть великой беде!

⁵ *нечен казатта жүрүп соо калган карт баатыр* – старый воин, прошедший через многие военные походы

каза табат. Кыздар кызыл кийинип, катындар кара кийинип, кыргыз эли эки күн аза күтүп, үчүнчү күнү баатырдын сөөгүн *ата салты боюнча*¹ жабыла көтөрүп, Энесайдын боюна бойлотуп, *жарлуу жээктин мизи менен*² алып өтмөк. Анткени элдик баатырдын чымын жаны көккө учуп кетер алдында Эне болгон өзөн менен, Ата болгон Мекен менен коштошуп алсын, тирүүсүндө жоого аттанып баратып, жоону чаап келатып, ушул жээктен ырдап өтчү ырын *чымын жаны ырдап кетсин*³ деген салты болгон. Ошол ыр жогорку ыр.

Баатырдын сөөгү жатар жайы, коер көрү бийик дөбөнүн чокусунда. Коёр алдында эли баатырдын сөөгүн башынан өдө көтөрүп, төгөрөктүн төрт тарабына көрсөтмөк: «Алдында калды жайкын. Үстүндө теңир ээлеген көгүн турат. Өзөктүү өз тукумун, калың журтун сөөгүндү көтөрүп, башын ийип астында турат азалуу. Жаткан жерин жайлуу болсун, топурагың торко болсун!» Ошентип, баатырдын сөөгүн жерге берип, көрүнүн башына өткөндөгү баатыр Ата, баатыр Бабалардын жолун жолдоп, чулу корум таштан *Таш-Баба* орнотмок.

Алаамат мына ушунда башталды. Энесайлык кырк уруу эл канча жоолашпасын⁴, эл атасы каза таап, башына кыйын күн түшкөндө бири-бирине кол салчу эмес. Бирок бүгүн салт бузулды⁵. Салтты бузган жоо түндөп курчап, тегеректеги токойдо бугуп жаткан⁶. Эми эл мүнкүрөп турган чакты маалдап, капилеттен кол салды. Жарак алып каршы чыгууга, атка минип, айкырып чыгууга эч ким үлгүрбөдү. Түшкө киргиз кыргын⁷ жүрдү. Өмгөктөгөн карыдан эмгектеген балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна калып, качып кутулам дегени жебенин тилине кетип жатты. Жоо ушуну көксөгөн. Кыр көрсөтүп, тизгин бербеген⁸ кыргыздарды тукум курут кылып, күлүн көккө сапырып кетем деп келген.

¹ ата салты боюнча – по давнему обычаю

² жарлуу жээктин мизи менен – (нести) по крутым обрывам

³ чымын жаны ырдап кетсин – чтобы душа его запела

⁴ канча жоолашпасын – как бы ни враждовали

⁵ бүгүн салт бузулды – сегодня была нарушена традиция

⁶ түндөп курчап, бугуп жаткан – окружил ночью

⁷ түшкө киргиз кыргын – невиданное побоище

⁸ тизгин бербеген – мында: оспаривающий власть, не позволяющий властвовать

- аттанып казат жүрүп – мында: ходили в набег.
- күлүн көккө сапырып (фр.) – мында: разгромить и уничтожить.
- тукум курут кылуу – истребить, уничтожить, перебить. Душман кылгысы келген. Манастын Семетей. Девис биринчи көрдү.
- буту менен басып, мурду менен тынгандын баары – (обр. вып.) все, кто мог ходить и дышать.
- мойсоп бүтмөйүнчө – пока не перебьют. Балдар боорсокут салышты.
- кыйын кезең күндөрдө – мында: в такие трудные времена сыйкырдуу куш пайда болот.
- каран күн түштү – обрушилось несчастье, настал тот страшный день. Элге түштү. Лира: «.....!» деп кейиди.
- сөөгүн жерге бергени жаткан – (обр. вып.) собирались похоронить, предать тело земле. Баатырдын
- кол баштап – руководил военным походом.
- көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп – мында: настал час его смертный, его дни были сочтены.
- аза күтүп (аза күтүү) – траур, оплакивание.
- сөөгү жатар жайы, коёр көрү – могила. Сөөктү жайына беришти. Мүрзө тургузушту. Көрдүн оозу аңыраят.
- чулу корум таштан – крепкая груда из больших камней. Касым жигит. Сөөктү таш менен

- ❓ 1. Кыргыз эли каерде жашап турушкан жана ал жер жөнүндө эмне айтылган?
- 2. Ал заманда элдер кандай жашашкан? Сыйкырдуу куш эмне дейт?
- 3. Кыргыз уруусу кандай салт-каадасын аткарган?
- 4. Каршылашкан жоо эмне кылды?

- 🏠 1. Чыгармадагы адам өлгөндөгү салт менен учурдагы салттын айырмаларын айтып бергиле.
- 2. Ырды жаттап жана тексттин планын түзүп ырааттуу айтып бергиле.
- 3. Көп чекиттин ордуна ылайык келген сөздү койгула:
 - а) Эр эрдик саналып, кишини киши, адамды адам кылган заман экен.
 - б) Ошондой биринде бир куш
 - в) Ал күнү кыргыз....., Күлчө баатырдын бергени жаткан.
 - г) жоо, курчап жаткан.
 - д) карылар, жаш балдар кырылышты.
- 4. Тексттен сын атоочко жооп берген сөздөрдү тапкыла.

Үлгүсү: Чыпалак чыпалактай бала болуптур.

II

Ойноок бала менен секелек кыз

Мына ошондо токойдон ойноо бала, секелек кыз чыкты. *Тилазар*¹ балдар эртең менен эле токойго чуркап кеткен.

«Баласың да» деген ошо да, ал экөө токой аралап, **кабыктан себет токумак** да ага толтура карагат-бүлдүркөн термек. Каткыра күлүп, так секире ойноп жүрүп, күн убагын унутушкан. **Бир маалда** айыл тараптан ызы-чуу чыкканда *элеңдеп*² артка чуркашты. Экөө чуркап отуруп, жетип келип, кыргын тийген *өлүү журттан*³ эч кимди таппады. Ата-энеден кабар жок, ага-эжеден дайын жок. Экөө улам бир үйдүн ордуна чуркады. Бырыксыган күл жатат, үч буту көктү карап *тулга* жатат. Эси чыккан эки бала заматта же эртең мененки калың эли жок, же эртеңки күнү белгисиз, же *кечээки ата теги*⁴ жок, өлүү журтта жетим калды. Алыста токой үстүнөн *чаң уюлгуп*⁵, мал айдаган жоо кетип баратты. Уул бала, кыз бала кол кармашып, «токтогула» деп суранып, «ала кеткиле» деп жалынып, жоо артынан чуркады. **Жер дүңгүрөгөн доош ичинде, күтүрөгөн калың дабырт** үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак.

Эки бала көпкө чуркады, кууп жете албады. Эч ким кайрылбады. Мууну бошогон балдар жер кучактап жыгылды. *Кылчаюдан коркушту, кыбыроодон чочушту*⁶. Эси чыккан эки бала кучакташып, калч-калч калтырап, *улутуна бышактап*⁷ жатып уктап калды.

«Жетимдин жары кыдыр, бирок тагдыры жети ача» деген ак сөз. *Түн бейкут өттү*⁸. *Сүрдүү токойдун жырткычы тийбеди*⁹, желмогузу келбеди. Экөө ойгонсо күн чыгып калыптыр. Токойдон түрлүү канаттуу сайрап, дүйнө эчтеме болбогондой. Экөө турду да, из кубалап дагы жөнөдү. Мөмө-чөмө менен *өзөк жалгап*¹⁰ жүрүп отурушту. Үч күн, үч түн дегенде бир бийик дөбөгө жетип токтош-

¹ тилазар (ойноок) балдар – непослушные (озорные) дети

² элеңдеп (элеңдөө) – пугливо озираться вокруг

³ өлүү журт – безжизненное племя, пустое пепелище

⁴ кечээги ата теги – вчерашние предки

⁵ чаң уюлгуп – пыль поднималась столбом

⁶ кылчаюдан коркушту, кыбыроодон чочушту – боялись оглянуться, боялись шевельнуться

⁷ улутуна бышактап – тяжело вздыхая и всхлипывая

⁸ түн бейкут өттү – ночь прошла спокойно

⁹ сүрдүү токойдун жырткычы тийбеди – не тронули звери грозного леса

¹⁰ өзөк жалгап – (обр. выр.) – кое-как утолив голод

ту. Төмөн этекти караса, **көк жайыкта** чоң той болуп жатат. Тигилген үйлөргө, жыйылган элге, кайнаган казанга сан жеткис. **Кыздар селкинчек тээп**, ыр ырдап, жигиттер күч сынашып алышып, эл шатыра шатман үн салып, кечээги *кыргызды кырган жоо*¹ минтип женишин майрамдап жаткан экен.

Тиги казандардан бышкан эттин, ысык нандын, *сарымсак-согондун*² жыты келип, ачка балдар чыдабады, дөбөдөн түшүп барды.

Көргөндөр кызыгып, тегеректеп калды.

– Кимдин баласысыңар? Кайдан келатасыңар?

– Курсагыбыз ачты, – деди кыз менен бала, – нан бергилечи.

Жоо эли балдардын сүйлөгөн сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, ханга алып барышты. Хан тобу али дасторкондон тура элек экен. Ал учурда хан кардай аппак кийизде жан-жөкөрлөрүнүн ортосунда *бал кошкон кымыздан*³ ууртап коюп, *жаагын жанган ырчылардын*⁴ мактоо ырларын угуп олтурган. Эл топурап келген себепти

¹ кыргызды кырган жоо – враг, истребивший кыргызов

² сарымсак-согон – дикий лук

³ бал кошкон кымыз – кумыс, подслащенный медом (букв.), т. е. очень вкусный

⁴ жаагын жанган ырчылардын – мында: голосистых, задорных певцов

угуп, хандын жаалы чыкты көзүнөн: «Тынчымды алган ким экен? Кыргыз уруусун тукум курут кылганыбыз жалганбы? Силерге түбөлүккө Энесайды тартып бергеним жалганбы? Эми кимден *жан таштап качып*¹ жүрөсүнөр? Коркконунар ушул чыпалактай эки балабы?»

– «Эй! Майрык-Чаар-Жезкемпир!² – деп кыйкырды хан. Анан бир кемпир топтон суурулуп, алдына келгенде ага буюрду:

– Бул экөөнү Тайга токоюна алпарып таштагын да, кыргыздын аты чыккыс, үнү угулгус кыл. Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым чалбасын. Кыргыз тукумуна жер үстүндө орун жок, түбөлүк аты өчсүн! Бар, Майрык-Чаар-Жезкемпир, *буйрукту аткар!*..³

Ошону менен Майрык-Чаар-Жезкемпир эки баланы колунан жетелеп, тоо ашып, токой аралап жүрүп олтуруп, Энесайдын жээгине жетип токтоду. Анан балдарды жардан алыс түртмөкчү болуп камданды...

- кабыктан себет токумак – хотели сплести корзину из прутьев.
- бир маалда – в одно мгновение. адамча сүйлөгөн Бугу-Эне пайда болду.
- дүңгүрөгөн доош, күтүрөгөн калың дабырт – гул, грохот, топот копыт. Дүңгүрөгөн добуш чыкты. Күтүрөп мал өттү. Дабырттап жаан жаады.
- этектеги көк жайыкта – внизу на широком зеленом лугу.
- жеңишин майрамдап жаткан экен – праздновали победу. Кыргызды кырып кеткен жоо катуу.
- дөбөдөн түшүп барышты – *мында*: спустились с холма.
- хандын жаалы чыкты – хан пришел в страшную ярость. Хан жаалданды. Мугалимдин катуу.
- топтон суурулуп келгенде – когда она выступила из толпы. Карина топтон качты. Кылыч кыкынан
- аты чыккыс, үнү угулгус кыл – чтобы имя забылось и не слышно было его голоса. Кыргыз чыкпасын, угулбасын! – деди хан. Ирендин биринчи келди. Эркелейдин калды.
- кыргыз деген сөздү кулагым чалбасын – чтобы мои уши больше не слышали слово кыргыз. бул балдарды жогот, – деп кан буйрук берди.
- жардан алыс түртмөкчү болуп – чтобы столкнуть с обрыва. Жар айттым. Басье алыс кетти. Абай ядрону түрттү.

¹ *жан таштап качып жүрөсүнөр* – трусливо ходите в бегах

² *Эй! Майрык-Чаар-Жезкемпир!* – Эй, Рябая Хромая Старуха!

³ *буйрукту аткар!* – сделай так, как я велю!

- ? 1. Бала менен кыз кандайча токойдо калышты эле?
- 2. Алар айылга келгенде эмнени көрүштү (*что увидели*) жана кайда жөнөштү?
- 3. Жоонун ханы аларды кандай кабыл алды (*как принял*) жана эмнеге буюрду?
- 4. Майрык-Чаар-Жезкемпир аларды кайда алып барды жана эмнеге камданды (*чему готовилась*)?
- 1. Бул бөлүмдүн мазмунун көңүл коюп окуп чыккыла. Ханга жана кемпирге мүнөздөмө бергиле.
- 2. Өзүңөргө түшүнүксүз сөз тизмектерин (*словосочетания*) бөлүп жазып алгыла жана мугалимдин жардамы менен чечмедегиле.
- 3. Текстти айтууда жардамчы сөздөрдү пайдалангыла: *тилазар балдар, ызычуу, өлүү журт, жоо, улутуна бышактап, жырткыч, желмогуз, көк жайыкта, жан-жөкөрлөр, жаалы чыкты, тоо ашып, токой аралап*

III

Бугу-Эненин жакшылыгы

*Аңгыча жан жактан*¹ бир үн чыкты:

– Ашыкпа акылман эне, күнөөсүз балдарды *жайлаба!*² Майрык-Чаар-Жезкемпир кылчая карап, айран-таң калды. Жанында Бугу-Эне турат эки көзү балбылдап. Балбылдаган *көздөрү муңайым, өтүнүчтүү тиктейт*³. Маралдын умай энеси, асыл бугу маңкаят, *омуроо-төшү наристенин маңдайындай*⁴, *жону ууз ак, боору тайлак жүндөнүп*⁵ көк буурул. Он сегиз *айры мүйүзү аркайып*⁶, *жонуп койгондой жымсал сулуу, көркөм. Желини таза, кан тамырлары көрүнүп ийип турат эки балага мээримин салып*⁷.

– Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың? – деди Майрык-Чаар-Жезкемпир.

– Мен Бугу-Эне болом. Адамча сүйлөбөсөм сен кандай түшүнмөксүн да, кандай *собол*⁸ укмаксың.

– Каалаганың эмне, Бугу-Эне?

¹ *аңгыча жан жактан* – вдруг со всех сторон

² *жайлаба* (*мында: өлтүрбө*) – не губи, не убивай

³ *көздөрү муңайым, өтүнүчтүү тиктейт* – глаза смотрят с мольбой и грустью

⁴ *омуроо төшү наристенин маңдайындай* – *мында*: грудь белая, как лоб младенца

⁵ *боору тайлак жүндөнүп* – шерсть груди малого верблюжонка

⁶ *айры мүйүзү аркайып* – торчат развесистые рога

⁷ *мээримин салып ийип турат* – с любовью поит детей своим молоком

⁸ *собол* – просьба

– Балдарды кое бер, акылман эне. Сенден сураганым ушул эки чурпону¹ мага бер.

– Буларды эмне кыласың?

– Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм.

– Ушу балдарды эмизип багып алам дейсинби?

– Ошентем, акылман чоң эне.

– *Жакшылап ойлондунбу*², Бугу-Эне? – деп күлдү Майрык-Чаар-Жезкемпир. – Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып, өзүңдүн бугучаларына ок атат, ошону ойлондунбу?

– Чоңойгондо булар бугучаларыма кол көтөрбөйт³, – деди маралдын умай энеси.

– Мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калат. Анан кантип өз ага-карындаштарына жамандык санасың?

– О, кең пейил Бугу-Эне, адам деген кандай экенин али билбейт турбайсыңбы! – деп башын чайкады Майрык-Чаар Жезкемпир. – Адамдар кайберен эмес, *бирин-бири аябайт*⁴. Сөзүмдүн актыгын өз көзүң менен көрөрсүң, өз мойнуң менен тартарсың, бул эки жетимди сага берип деле коер элем, бирок, башка адамдар көрөр замат бул эки кичинекей адамды өлтүрүп салат. Анда булардын да азабын тартып сага эмне күч келди?⁵

– Эч ким таппас алыс жактарга алып кетем бу балдарды. Аясан, акылман чоң эне, кое берсең. Өз балдарымдан кем көрбөй *асырайын*⁶, жетимдерге эне болоюн **Желиним сүткө толуп турат.** Бала деп сыздап, бала деп ийип турат ак сүтүм...

– *Кантейин*⁷, болуптур, – деди ойлонуп туруп Майрык-Чаар-Жезкемпир. – Сурап калдың, бирок тез кет бул жерден. **Жетимдерди аман жеткир** алыс жерине. Жок, эгер аякка жетпей жолдо өлсө, же *каракчылар жайласа*⁸ же өздөрү чоңоюп алып, ак сүтүн унутуп, адамдын арамдыгына кетсе, *өзүңөн көр*⁹.

¹ чурпону (чурпалорду) – детишек, ребятишек

² жакшылап ойлондунбу? – ты хорошенько подумала?

³ кол көтөрбөйт – мында: не станут убивать

⁴ бири-бирин аябайт – не жалеют друг друга

⁵ азабын тартып эмне күч келди? – зачем же тебе столько мучения

⁶ асырайын (багайын) – буду ухаживать, присмотрю

⁷ кантейин, болуптур – мында: ну что ж, коли так

⁸ каракчылар жайласа – (если) убьют разбойники

⁹ өзүңөн көр – пеняй на себя

Бугу-Эне Майрык-Чаар-Жезкемпирди узатты да, анан уул бала менен кыз балага айтты:

– Балдарым, мен эми силердин эненермин. Мен силерди кардуу алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Тенир-Тоосу бар, боордо токой чери бар, ортосунда Ысык-Көлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму курут болуп кетээрде экөөң элдин атын өчүрбөй кайра тукум улансын, укум-тукумуна мекен болсун деп ал жерди тенирден сурап алдым.

Балдар так секирип кубанды, тепендешип мүйүздүү Бугу-Эненин соңунан чуркап алды. Жол алыс, учу-кыйры жок жердин бир четинен бир четине. Узак жолдо балдар арып-ачты, алдан тайды. Бугу-Эне балдарын ак сүтү менен багып жүрүп отурду.

● эки көзү балбылдап – глаза горят. Бугу муңайым тиктеди. Үкүнүн көзү түнүчүндө көрүнөт.

жону ууз ак – спина белая, как молозиво. Эржан **жонго** чыкты. Лари биринчи жолу **ууз** ичти. Каринанын ниети **ак**.

жонуп койгондой – будто обстругали. Мүйүздөрү жылмакай.

эгиз музоомду – двойню мою, двух оленят.

бугучаларына – оленятам. Адамдар ок атышат. Айкүмүш менен Айалтын кыздар.

алыс жактарга – в дальние края.

желиним сүткө толуп турат – мое вымя наполнилось молоком. бугучаларымды адамдар атып кетишкен, – деди Бугу-Эне.

жетимдерди аман жеткир – доведи сирот целыми и невредимыми.

укум-тукумуна мекен болсун деп – чтобы потомкам родиной стал. Ала-Тоо – кыргыздын болду.

IV

Ысык-Көлдө

Ошентип жүрүп отуруп, акыры Бугу-Эне балдарын Ысык-Көлгө жеткирди. Туу чокудан карап туруп, көргөн көздөрүнө таң калышты. Тегерете курчаган ак карлуу алкак Ала-Тоо, боор жапкан чер токой, ортодо мөлтүрөгөн ирим көл. *Буурул жал толкундары*¹ арылдаган шамалга бир четинен түрүлүп, бир четинен үркүп² жатат.

¹ буурул жал толкундары – мында: (обр. выр.) сивогривые волны

² шамалга бир четинен түрүлүп, үркүп – мында: плещут от ветра

Көлдүн баш-аягына кез жетпейт. Этегинен күн чыкса, төрүндө али таң ата элек. Тегерете курчаган алкактаган Ала-Тоонун чокусуна мунарланган Теңир-Тоо катарына сан жеткис¹.

– Мына ушул жер силерге мекен болот, – деди Мүйүздүү Бугу-Эне. – Жер тилип, эгин экиле, мал багып, балык уулагыла, ошентип бейпил кеңчилик, бейкут тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө. Учунар узарып, урук-тукумунар көбөйсүн, алдынарды бала басып, арканарга мал толсун. Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилинерди укум-тукумунар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн. Кишиден кем болбогула. Мен эми силерге, силердин бала-чаканарга *Умай Энемин*, силер менен түбөлүккө бирге жүрөм...

Ошентип, кырылган кыргыздан калган уул бала, кыз бала. Теңирдин батасы тийген² Ысык-Көлдү мекендеп туруп калышат...

● туу чокудан карап туруп – посмотрев с самой верхушки горы. карап таңданышты. Туу желбиреди.

урук-тукумунар көбөйсүн – чтобы размножилось ваше потомство.

укса кулакка мукам (жагымдуу) – мында: слушать приятно. Кыргыз тили – мукамдуу, жагымдуу тил. Эркелейдин күлкүсү,

түбөлүккө бирге жүрөм – буду вечно с вами. Мен болсо силер менен,

1. Бугу-Эне менен Майрык-Чаар-Жезкемпир эмне деп сүйлөшүштү?
2. Бугу-Эне балдарды аман алып калып, кайда жеткирди?
3. Ала-Тоонун, Ысык-Көлдүн көрүнүшү кандай эле?
4. Бугу-Эне балдарга эмнелерди түшүндүрдү (объяснила)?

1. Бугу-Эне менен Майрык-Чаар-Жезкемпирдин диалогун ролдорго бөлүп аткаргыла.
2. Ала-Тоонун жана Ысык-Көлдүн көрүнүшүн сүрөттөп жазгыла.
3. Бугу-Эненин балдарга кайрылууларын (обращение) жаттагыла. Текстти айтууда пайдалануучу сөздөр: эки көзү балбылдап, умай энеси, он сегиз айры мүйүз, собол, бугучаларга, кайберен эмес, желиним сүткө толуп, элдин атын өчүрбөй, арып-ачты, алдан тайды, мекен, эне тилиңерди, укум-тукумуңар, ...
4. Боштуктарга тиешелүү сөздөрдү койгула: Түн бейкут өттү. Көк жайыкта той болуп жатат. Бугунун көздөрү балбылдап муңайым. Желиним болуп, толуп турат. Балдарым мен силерди Ысык-Көлгө. Ала-Тоого алпарам.

¹ мунарланган тоо катарына сан жеткис – не сосчитать ряд окутанных мглой гор

² Теңирдин батасы тийген – благославленное Тениром

V

Салттын бузулушу

Мүйүздүү Бугу-Эне болсо сырттан калкалап, ушул жердин токоюнда жүрдү. Убакыт куштай учту. Уул бала эр жетти, кыз бала бой жетти. Экөө баш кошту¹.

Күндөрдүн бир күнүндө Ысык-Көл буркан-шаркан болуп² толкуп чыкты. Ал анткени, жаш зайыптын толгоосу башталган. Эр адам чочулады. Зоокага чуркап чыгып, тегерекке үн салды.

– Мүйүздүү Бугу-Эне, кайдасың? Ысык-Көлдүн толкуганын карачы. Кызың толготуп жатат³. Тезирээк жетип кел, Мүйүздүү Бугу-Эне, жардамыңды бер!..

Ошондо алыстан-алыстан жылаажын үн⁴ угулду. Анан манкандай Мүйүздүү Бугу-Эне жетип келди. Куру келбей, он сегиз айры мүйүзүнө бешик илип келди⁵. Ак кайыңдан жасаган ак бешиктин туткасында күмүш жылаажын шыңгырайт⁶. Ошол жылаажын ушу азыр да көлдүктөрдүн бешигинде илинүү, эне баласын бөлөп терметсе, мукам үнү шыңгырап турат. Азыр да жылаажын үн чыкканда Мүйүздүү Бугу-Эне мүйүзүнө кайың бешик илип алып, бала терметип үйгө шашып келаткандай болот...

Ошентип, Мүйүздүү Бугу-Эне жетип келери менен зайып көз жарат⁷.

– Бул бешик силердин тунуңарга⁸, – дейт Мүйүздүү Бугу-Эне. – Жети уул, жети кыздуу болосунар, баары ушу бешикке жатып чонойсун.

Ата-эне кубанды. Мүйүздүү Бугу-Эненин урматына⁹ тун уулунун атын Бугубай деп коёт. Бугубай эр жетип, Кыпчак элден колукту алат, бала-чакалуу болот.

Ошентип Мүйүздүү Бугу-Эненин тукуму, Бугу уруусу улана берет, көбөйө берет. Эл толуп, Ысык-Көлдү кылаалай конот. Баары Мүйүздүү Бугу-Энени Умай энебиз деп, атын-салтын ыйык тутат.

¹ баш кошту (үйлөнүштү) – поженились

² буркан-шаркан болуп – мында: (волны) бурно метались

³ толготуп жатат – схватки (родовые) начались

⁴ жылаажын үн – переливчатый звон

⁵ илип келди – подцепил за дужку

⁶ күмүш жылаажын шыңгырайт – звенит серебряный колокольчик

⁷ зайып көз жарат – мында: женщина разродилась

⁸ бул бешик силердин тунуңарга – эта колыбель вашему первенцу

⁹ мүйүздүү Бугу-Эненин урматына – в честь рогатой Матери -Оленихи

Оюу ойгон, сайма сайган өнөрпоздор бугунун мүйүзүн салып көркөмдөшөт. Басып келген жоого каршы чыкканда, же эрегишип байге чапканда «Бугу!» деп ураан чакырат. Ысык-Көлдүн токоюна Бугу эненин балдары ак маралдар толот. Аларга эч ким тийбейт, эч ким үркүтпөйт¹. Маралды көргөндө жол жүрүп бараткан бугулук киши атынан түшүп, жол берет.

Ошентип, ата салты, эне адебин эл ыйык тутуп келе берет. Бир күнү жылкысы сан, кою түмөн² бугулук бир бай каза болот. Балдары ат жетпеген жерден эл чакырып, жер дүңгүрөтө аш берет³. Көл кылаалай миң бир жүз боз үй тигилет.

Ошентип жер дүңгүрөткөн аш⁴ нечен күн, нечен түн болот. Кулагы уккан, көзү көргөндүн баары даңк айтып⁵, балдарынын зоболосун көкөлөтө кеп кылат. Бирок балдары ага да каниет кылбайт. Мүйүздүү Бугу-Эненин тукумунан болчу атабыз, эми ата тукумунун даңкын чыгарабыз деп, атанын күмбөзүнө⁶ бугунун мүйүзүн белги кылып коймой болот.

Алиги байдын балдары, атанын арбагына ушинтип кесирлүү урмат көрсөтмөй болот⁷. Мергендерди шайлап, туш-тарапка чаптырат. Мергендер он сегиз мүйүз бугу таап, атып өлтүрөт да, мүйүзүн түбү менен омкоро чаап кетишет⁸. Демек, он сегиз асый бугу экен. Усталарды алдырып, атасынын күмбөзүнүн маңдайына орнотушат.

Балээнин бардыгы мына ошондон башталат.

Мүйүздүү Бугу-Эненин тукумуна каран түн түшөт⁹. Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары¹⁰ мылтык атып, жаа тартып, ак маралдын артынан сая кууйт.

Ошентип, Ысык-Көлдүн бугу-маралы кыргынга калат. Аяган жан болбойт¹¹. Жайылган жайытынан куулат, түнөгөн түнөгүнөн

¹ эч ким үркүтпөйт – мында: никто не пугает (их)

² жылкысы сан, кою түмөн – несметное количество лошадей и овец

³ аш берет – устроили поминки

⁴ жер дүңгүрөткөн аш – мында: великие поминки

⁵ даңк айтып – прославляя

⁶ атанын күмбөзүнө – гробнице отца

⁷ кесирлүү урмат көрсөтмөй болот – мында: захотели оказать честь, повлекшую за собой беду

⁸ омкоро чаап кетишет – срубили (его рога)

⁹ мүйүздүү Бугу-Эненин тукумуна каран түн түшөт – горе охватило потомство рогатой Матери-Оленихи

¹⁰ буту менен басып, мурду менен тынгандын баары – (фр.) мында: чуть ли не каждый

¹¹ аяган жан болбойт – никто их не жалел

сүрүлөт, оболу ким тандап атат деп мелдешкендер, эми ким көп сулатты деп мелдешет. Мүйүздөрү аркайган бугу-марал балбылдаган шам чырактай көздөрүнөн аккан жашы кургабай боо түшөт. Акыры көл тегерегинен бугу-марал жоголот. Кадимки жайытынан маңкайып карап турчу карааны өчөт¹. Түн ортосу же таң ата бау-бау² бакырган үн өчөт. Алты айры мүйүзүн жонуна чаап, жар башынан каргыган элеси³ өчөт. Тоо-токой ээн калат.

Ушул эле Умай-Эне болгон Мүйүздүү Бугу-Эне кантти дебейсинби?

Бугу адамдардын арамдыгына нааразы⁴ болот. Ит агытып, ок аткан адамдардын колунан тукуму бүт кырылып кетер болуп, саналуу гана маралы калганда Бугу-Эне аларды касиетине калкалай качат. Ала-Тоонун аскасынан Теңир-Тоонун чокусуна бир аттап чыгат да, кылчайып Ысык-Көл менен коштошот. Ошол бойдон кайдадыр кулак укпаган, көз көрбөгөн⁵ бир жерлерге кетип калган экен...

манкаңдай жетип келди – мында: пришла, шагая бодро. Бугу маңкаңдап басат. бешик – колыбель.

бешиктин туткасында – на дужке колыбели. Эшиктин Көнөчөктүн

бешикке бөлөп терметсе – если качать, уложив в колыбели.

бугунун мүйүзүн салып көркөмдөшөт – украшали, вышивая рога марала.

басып келген жоого каршы чыкканда – когда отражали набеги врагов.

атынан түшүп жол берет – уступали дорогу, слезая с коня.

ата салты, эне адебин ыйык тутуп – мында: свято хранили отцовские традиции и материнские нравы.

зоболосун көкөлөтө кеп кылат – повышая авторитет (его) говорят (о нем как возвышенный).

кууйт – мында: настигнуть. Мергендер бугуларды куушту.

жайытынан куулат, түнөгүнөн сүрүлөт – из пастбищы прогонят, из ночлега оттеснят.

¹ карааны өчөт – мында: исчезли

² бау-бау – подражание окрику маралов

³ жар башынан каргыган – (с обрыва выступал) виднелся с обрыва

⁴ нааразы болот – мында: обиделась, была удручена

⁵ кулак укпаган, көз көрбөгөн бир жерлерге – в неслыханные и невиданные края

ким көп сулатты деп мелдешет – затевают споры, кто больше убьет. Байдын көпкөн балдары деп мелдешет.

балбылдаган шам чырактай көздөрү (сал.) – глаза, как пылающие свечи (сверкающие). Олесадын көздөрү

касиетине калкалай качат – увела; защищая собой. Ысык-Көл көл. Эне баласын

1. Бугу уруусу кантип пайда болду?
2. Алгач алар бугуга кандай мамиле кылышчу?
3. Байдын балдары кандай жорук (поведение, поступки) жасашты?
4. Бугулар кантип кырылды? Бугу-Эне адамдын арамдыгына көзү жеткенден кийин (когда убедилась) эмне кылды?

1. «Жакшылык жана жамандык», «Адам жана жаратылыш» деген темаларда өзүнөрдүн окуган, көргөн-билгенинерди пайдаланып ангеме-дүкөн кургула.
2. Элдеги каада-салт, ыйыктык (святость) жана азыркы учурдун таасири тууралуу талкуу же адабий викторина уюштургула.
3. Чыгармадагы образдарга мүнөздөмө берип, сүрөттөрүн тарткыла.
4. «Бугу-Эненин мээрими жана кесир инсан» деген темада дилбаян жазгыла.
5. Кыргыз тилиндеги төмөнкү санжыргалуу сөз берметтерин, фразеологизмдерди жаттап алып, кебинерде колдонууга аракет кылгыла: *күлүн көккө сапыруу, тукум курут кылуу, буту женен басып, мурду менен тынгандар, башына каран түн түштү, чымын жаны көккө учуу, өмгөктөгөн кары, эмгектеген бала, ойноо бала, секелек кыз, өлүү журт, баш кошушту, ата салты, эне адеби, жосунуңар жолдо калсын, кепке кемтик, сөзгө сөлтүк, кулак укпаган, көз көрбөгөн,*
6. Кыргыз элинин каада-салттарын атап, алардын колдонулушунан кабар бергиле.
Үлгүсү: *ат коюу – бала төрөлгөндө, азан чакырып, эл коноктоп, ат коюлган.*

7. Макалдардын маанисин чечмелегиле:

«Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар».
«Жетимдин жары кыдыр, тагдыры эки ача»,
«Жоодон өлгөн салтанат, үйдөн өлгөн аманат».
«Жер – казына, суу – алтын».

8. Переведите на кыргызский язык и объясните их значение: *святой, от поколения к поколению, благодеяние, клевета, упрашивать, очаг, заносчивость, возгордившись, обозлившись*. Ата салты, эне адеби, ыйыктык, эне тили тууралуу билген макал-лакап, учкул сөзүнөрдү кыргыз тилине которгула. Окуя өткөн жерлердин картасын чийгиле.

НАКЫЛ СӨЗДӨР

Адамга эки нерсе тирек деги:
Бири – тил, бири – дилиң жүрөктөгү.

Ж. Баласагын

БИЛИП АЛГЫЛА

(Географиялык маалымат)

Энесай (Енисей) – река Северной Азии. Почти на всем протяжении протекает по границе Западной и Восточной Сибири. Ныне находится в пределах Красноярского края России. Длина 4130 км. Енисей образуется слиянием рек Большой Енисей (Бий-Хем) и Малый Енисей (Ка-Хем).

Ала-Тоо (тюрк. – пестрые горы) – название ряда горных хребтов в Центральной Азии: Күнгөй Ала-Тоо и Тескей Ала-Тоо, Таласский Ала-Тоо находится в нашей республике.

Ысык-Көл – Иссык-Куль, (кырг.- горячее озеро) – бессточное озеро в Киргизии. Одно из крупнейших горных озер мира. Площадь около 6200 км, средняя глубина 279 м, расположено в Тянь-Шане на высоте 1609 м в межгорной котловине, окруженной высокими горными хребтами Күнгөй Ала-Тоо и Тескей Ала-Тоо. Зимой температура воды на поверхности не опускается ниже +2,75°, вследствие чего озеро, за исключением его залива и узкой прибрежной зоны отдельных районов, никогда не замерзает.

(Географическая информация)

табгач, он ок – название тюркских племен.

Таш-Баба – балбал (глыба)

тулга (ист.) – таган, треног.

селкинчек тебүү – качаться на качелях. Обычно на один конец становится девушка или молодуха, на другой – парень.

Умай эне – мифическое святое женское существо, охраняющее младенцев и домашний очаг.

ууз (эти.) – молозиво в кипяченом виде; в кыргызском быту считается священным лакомством.

Тенир – бог. (Употребляется вместо кудай или как парное к нему).

алдынарды бала басып, арканарды (артынарды) мал бассын (эти.) – да будут пред вами дети, а позади вас (многочисленный) скот! (пожелание счастья и благополучия).

эр жетүү, бой жетүү – возмужание парня, взросление.

бой (бойго) жетүү – совершеннолетие девушки (взросление).

арбак (миф) – духи святых или чтимых предков, которые должны помогать призывающим их или карать врагов.

АТАДАН КАЛГАН ТУЯК

(Солдатёнок)

I

Авалбек ким?

Өз атасын ал биринчи жолу кинодон көрдү. Анда беш-алты жашар эселек чагы.

Бул окуя тээ кыштактын сыртындагы агарып турган чоң кашарда *жүн кыркуудагы*¹ болгон иш. Совхоздун кыркымы жылыга ушул жерде өткөрүлүүчү. Чоң кашар азыр да *ордунда*², адырдан түшө электе жол боюнда турат.

Мында ал *энесин ээрчип* ойноп келер эле. Энеси Жээнгүл, совхоздогу почта бөлүмүнүн телефонисткасы, ар жылы жай башталары менен *кыркымчы болуп иштей*³ турган. Ага кошумча *кош айдоо, туут маалында*⁴ «Алло эле! Алло» – деп, алоолоп туш-туштан *шашылыш кабарларды*, буйруктарды кабыл алып иштеп жүрчү...

Ал эми Авалбек үчүн бул мезгил *чексиз эркиндиктин доору*⁵. Мындай жыргалды ким көрсүн! «Кой ай» деген киши жок, күн жылуу, адырдан короо-короо кой биринин артынан бири айдалып, «Ай, бала! Кайры! Тос!» – дешсе, шилтеген жакка тызылдата жүгүрөт. Араба, машина деген бири келип, бири кетип, ыгы келгенде араба артына жармаша да калып, айтор, бака-шака дүйнөнүн кызыгына

¹ *жүн кыркуудагы* – мында: во время стрижки овец

² *ордунда* – на местах

³ *кыркымчы болуп иштейт* – работала стригальщицей

⁴ *кош айдоо, туут малы* – время пахать и расплодия

⁵ *чексиз эркиндиктин доору* – век безграничной свободы

батып, керели-кечке өзүнө окшоп ээрчий келген балдар менен карала-торала болуп ойногону ойногон.

Мына ушундай күндөрдүн биринде чоң кашарга көчмө кинонун машинасы келип калса болобу. Аны элден мурун эле Авалбек көрүп, **өпкөсү жарылып кете жаздап:**

– Кино келди! Тигинекей кино келди! – деп, балдардан мурда озунуп, кыркынчыларга кабар салды.

Кино жумуштан кийин башталды. Ал согуш жөнүндө экен.

Энеси экөө *жүн салынган кендир каптын*¹ үстүнө өйдөрөөк чыгып отурушкан эле. Элдин артында болсо да бул тараптан экран жакшы көрүнөт. Авалбектин өз оюна койгондо, ал сөзсүз так экрандын түбүнө, совхоздон жетип келген өз курдуу балдарга аралашып отурмак. Ошол алдыңкы катарга кетүүгө аракеттенип да көрдү, бирок Жээнгүл анысына көнбөдү:

– *Жетет, безерман*², *керээли-кечке дикилдейсиң*, отур жаныма, – деп алдына алып кучактап отурду.

Киноаппарат лентаны бир калыбында имерип, согуш өз алдынча күчөй берди. Отурган *эл көзүн албай дымууда*³. Так кулак түптө эненин тымызын үшкүрүк тартып, түтөгөнүн бала сезип жатты. Жанаша отурган абышка-кемпирлер бир көргөнүнө ишене бербей шыпшынып:

– Кудай сакта, э, кудурет, бул эмнеси, кудай сактай көр! – деп күбүрөнүшөт.

Авалбек деген тигилердей жүрөксүз беле. Түк бир коркуп да койгон жок. Ал түгүл ичтен шаттанып да жатты: фашисттер жалп-жалп этип тоголонгондо. Ал эми биздикилер куласа, алар бир аздан кийин туруп кетчүдөй ишенимде болду.

Деги согушуп жаткан кишилердин *окко учканы* өзүнчө бир тамаша. Куду *согуш ойногон балдардын*⁴ жыгылганындай кулашат. Андай кулаганды ал, өзү деле эч кимден *кем келтирбейт*⁵. Чуркап бара жатып, бутка бирөө тепкендей, *онко-чоңко атып сулап калат*. Ырас, жер катуу эле болот, тийген жерин аябай эле ачышат. Ант-

¹ *жүн салынган кендир кап* – кенафный мешок, наполненный шерстью

² *безерман (азарман)* – мында: озорник

³ *эл көзүн албай дымууда* – люди притихли, (затаили дыхание) не отрывая глаз

⁴ *согуш ойногон балдар* – дети, играющие в войну

⁵ *кем келтирбейт (кем туурабайт)* – подражает не хуже

кени менен *кайра чабуулга кирсең*¹, ооруган жеринди унутуп каласың. Айырмасы – тигилер **дароо тура калбай**, бүк түшүп жата берет экен.

● жылыга ушул жерде өткөрүлүүчү – *проводимое здесь ежегодно. Копхоздун кой кыркыны*

жол боюнда – *вдоль дороги.*

энесин ээрчип – *вместе с матерью. Авалбек* келип, калып ойноор эле.

шашылыш кабарларды – *срочные известия.*

өпкөсү жарылып кете жаздап – *мында: от волнения захлебываясь. Кубанычтан Азаматтын* көөп чыкты.

керели-кечке дикилдейсиң – *бегаешь целыми днями. Дастан* дүкүлдөп ойнойт.

так кулак түптө үшкүрүк тартып – *прямо под ухом тяжелей вздох. Энесинин үшкүрүгү* угулду.

түк бир коркуп койгон жок – *нисколько не испугался. Кинодогу согуштун жүрүшүнөн*

окко учканы – *смерть, гибель.*

оңко-чонко атып сулап калат – *ляжет, как подстреленный. Авалбек* сулайт. Мерген **оңко тургуза** албады.

дароо тура калбай – *сразу не встает.*

II

Замбирекчилер

Экрандагы салгылашуу улана берди. Бул сапар көз алдына танкаларга ок атар *замбирекчилер*² чыкты. Сыягы, алар бир кармашуудан экинчи кармашууга **жер ооштуруп** жүргөн болуу керек. Замбиректин оозунан түтүнү кете элек, өздөрүн көрсөң, **сүрүнөн айбыгасың**. Туш-туш тарабында жарылып жаткан снаряддарды аралап, *от кечип*³, солдаттар замбиректи бетме-бет тургузуп танкаларды тике атыш үчүн сүйрөп бара жатышты. Азырынча болжолдуу ордуна жетише элек. *Ансайын жан сабалашып*⁴, алдында кездешкен

¹ *кайра чабуулга кирсе* – мында: (оюн жөнүндө) – (если) обратно нападает

² *замбирекчилер* – артиллеристы

³ *от кечип* – мында: сквозь огонь

⁴ *ансайын жан сабалашып* – выбиваясь из последних сил

*белчеден келген сууга*¹ түз эле өтүкчөн, жапырт киришип, замбиректин *тыгылганына карабай*² аны бардык күчүн салышып: «Давай, Давай! Вперед!» – деп **күрөө тамырлары шишигенче** бакырып жатып, акыры сүйрөп чыгарышты.

Замбирекчилер жети-сегиз адам экен. Арасында кебете-ирени кыргызга окшогон бирөө, экранда улам көрсөтүлүп **көзгө жылуу учурайт**. Атам экен деп бала аны эч убакта ойлобос беле. Мындай ишти өзү капарына да албас беле... кандай десе болот... Энеси. Баарын энеси кылды.

– **Тигине сенин атаң**, – деп койду ал бир убакта, баланын кулагына шыбырап.

Ушундан баштап жанагы замбирекчи Авалбектин атасы болду да калды.

● салгылашуу улана берди – битва продолжалась. **Салгылаш** уланды. жер ооштуруп (ооштуруу) – меняя место. Олегдин үйбүлөсү жатышат. өзүн айбыгасың – смутишься от грозного вида. Танкадан күрөө тамырлары шишигенче – мында: до взбухания вен. Бакырышса көбөт.

көзгө жылуу учурайт – показался знакомым, близким. Кинодогу каармандардын көпчүлүгү

тигине сенин атаң! – вот твой отец.

ушундан баштап – с этого момента. Авалбек аталуу болду.

- 1. Авалбек кыркыңга эмне үчүн келчү эле?
2. Жээнгүл ал жерде кандай иш иштетчү?
3. Көчмө кинону кантип сүйүнчүлөдү (*сообщил радостную весть*)?
4. Кино эмне жөнүндө экен?
5. Алгач согуш Авалбекке кандай таасир этти (*повлиял*)?
6. Замбирекчилер эмне кылышты?
7. Алардын арасында (*среди них*) ким бар эле?

- 1. I–II бөлүмдү көркөм окуп чыккыла.
2. Тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү, айтылыштарды сөздүк дептеринерге жазып алгыла.
3. Кош айдоо, туут малы, кыркын, кан майдан деген сөздөрдүн берген маанилерин кенен түшүндүрмөлөп бергиле.

¹ *белчеден келген сууга* – в воду до пояса

² *тыгылганына карабай* – несмотря на то, что застревало в грязи

III

Авалбектин атасы

Ушундан баштап кино анын атасы жөнүндөгү киного айланды. Совхоздо эле жүргөн жигиттер курдуу атасы жапжаш неме экен. Тыгырчыгынан келген¹, тоголок жүздүү, курч тиктеген көздөрү көө, кир болгон бетинде жалт-жулт этип чагылат. Бала анын ачуулуу кабак-кашын², кашкайган тиштерин, башындагы темир каскасын, ыйыгындагы погондорун – баарын тең, байкап отурду. Атасы мышыктай чапчаң экенине да баа берди. Мына азыр эле замбиректин дөңгөлөгүн карысына сала тирей берип³, өзү артына сал кайрылып, алда кимге катуу кыйкырды: «Снаряддарды токтотпогула! Тез! Тез!»

– Апа, менин атам ушубу? – деди бала. Жээнгүл түшүнө бербей:

– Тынч отур. Алаксытпа⁴! – деп койду.

– Менин атам дебедиңби өзүн.

– Ии ошол. Жөн отурчу деги, кишилер урушат.

Аттин десе, эмне үчүн ушинтип айтты болду экен? А тиги эси жок энесинин айтканына ошол замат ишенди.

Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген мээрими делебесин козгоду. Жоокер атасы менен кайсы уул мактанбасын «Мына менин атам!» – деп көңүлүндө мактана берди⁵. Мына, ата деген ушул! Атасы жок жалгыз деп кордогон балдар⁶ эми көрүп алсын! Эми алар тийип гана көрсүн!

Ушуга эч шек койбой ишенип⁷, бала атасына чын дили менен жан тартып эреркеп отурду. Мурда билип көрбөгөн аталуу балалыктын даамын сезди⁸. Атасынын бардык жүргөн-турганын жактырып, ичи элжиреп, аны үйдөгү айнектин астында илинип турган, өз атасынын сүрөтүнө айнытпай окшоштуруп жатты. Мурду, кашы, көзү – бүт эле өзү...

¹ тыгырчыгынан келген (тыгырчык) – коренастый и плотный, низкого роста (о человеке)

² ачуулуу кабак-кашы – сердитое лицо

³ карысына сала тирей берип – подпирая плечом

⁴ алаксытпа – не отвлекай

⁵ көңүлүндө мактана берди – в душе хвастался

⁶ кордогон балдар – оскорблявшие его дети

⁷ ушуга эч шек койбой ишенип – без тени сомнения верил в это

⁸ аталуу балалыктын даамын сезди – здесь: в значении: почувствовал прелесть детства, проведенного рядом с отцом

Баласынын азыр карап отурганын билгендей анын атасы да кинодогу учкундай кыска өмүрүндө, өзүн эч убакта эстен кеткиспей, кийин баласы сыймыктана тургандай жоокер кайратын кан майданда¹, эл алдында көрсөттү.

● жапжаш неме экен – оказался совсем молодым. Солдаттардын баары атасы сыяктуу

ыйыгындагы погондорун – здесь: погоны на плечах.

чапчаң экенине да баа берди – оценил и то, что он ловкий (проворный).

Авалбек атасынын, анын курдаштарынын эрдигине баа берди.

ошол замат ишенди – поверил сразу. ишенди. Ошол жерде ишенди.

Авалбек ошондо эле ишенди.

атага деген мээрими делебесин козгоду – мында: любовь к отцу вызвала в нем волнение. Мээрим – чынчыл кыз. Табияттын кооздугунан

чын дили менен жан тартып эреркеп отурду – мында: от всей души лелея нежность. Эрлан Римага ! Оля ыйлады. Ринат иштеди.

ичи элжиреп – умиленно. атасынын сүрөтүнө окшоштуруп жатты. Мугалим сүйүктүү окуучусунун жообуна

учкундай кыска өмүрүндө – в короткой, как искра, жизни. жоокердик кайратын көрсөттү.

IV

Эрдик

Киноаппарат чыртылдап, согуш жүрө берди. Нары жакта каптап келе жаткан кылка танкалар көрүндү. А биздин үркөрдөй болгон топ аскер² жалгыз замбирегин сүйрөшүп, ал кезде сай кырына чыгышты³.

Атышуу кызыды. Өз кыялында Авалбек атасы менен кошо өрт жалынды аралап, салгылашууда жүргөнсүп жатты. Немектин танкалары кара түтүнгө чулганып⁴, каз тамандары быркырап, ордунан жылбай калганда, энесинин алдына отурган бала кубанганынан тыбырчылап, туйлап жатты⁵.

¹ кан майданда (мында: кан төгүлгөн жерде) – в кровопролитном сражении

² үркөрдөй болгон топ аскер – группа солдат

³ сай кырына чыгышты – добрались до русла берега

⁴ кара түтүнгө чулганып – окружены черным дымом

⁵ тыбырчылап, туйлап жатты – сидели беспокойно

Ал эми биздин замбирекчилер жарылган снаряддардын сыныгы тийип жыгылганда, бала **боюн жыйрып, томсоруп**¹ калып отурду. Замбирекчилер четинен кулап, азая берди. Эненин бети **ысык жашка нымданып**², күйүп чыкты.

Кармашуу күчөгөндөн күчөдү. Танкалар улам жакындап сүрүп келе берди. Замбиректин калканына далдаланып Авалбектин атасы телефондун трубкасын кош колдоп, алда немелерди **заардуу кыйкырып**³, бакырып жатты. ... Ангыча дагы бир солдат замбирек четинде жалп этти. **Мүдүрүлүп** кайра турууга умтулуп, **жүзтөмөнүнөн жерге жыгылды**.

Замбиректин жанында эки эле киши калды, Авалбектин атасы менен дагы бир солдат. Ал ар замбиректи токтолбой **октоп**, бир жолу, анан эки кайтара **атууга үлгүрдү**. Танкалар аларды кысмакка алды. Замбиректин тушуна жана бир снаряд келип **жарылды эле**, жерден эми бир гана замбирекчи өйдө турду. Ал Авалбектин атасы: **замбирекке жулуна жетип, өзү дүрмөттөп, өзү мээлеп**⁴ өзү атты. Бул анын акыркы атышы болду. Жана да келип тийген снаряд, замбиректи талкалап жайлады.

Кан жайылган бир жак ныптасын кармана, Авалбектин атасы **теңселип жерден зорго**⁵ турду. Үстүндөгү **кийими түлөп**⁶, заарканган түрү бир шумдук. Жакындап келе жаткан танканы көздөй гранатаны колго алып, ал тайманбай бет алды. Алдан тайып, кансырап, жыгылып кете жаздап, Авалбектин атасы гранатаны **шилтөөгө камданып**⁷, бир оокумга кулачын керип туруп калды. Экран анын бул көрүнүшүн көз алдыга жүгүртүп алып келип такады. Өлүмгө баш койгон жоокердин **айбат чачкан ажарынан**, жалтанбас кудуретинен «токто фашист!» деген **таш жарган бакырыгынан** кино көрүп отургандар дүр дей түштү. Жээнгүл баланын колун бекем кармап жиберди. Бала атасына жетүүгө умтулуп, **атасын көздөй жулунду**. Атасы кыйган теректей сулады. Ал **эки-үч аласала оодарылып**⁸,

¹ томсоруп – бледнел

² ысык жашка нымданып – мында: слегка увлажнился горячими слезами

³ заардуу кыйкырып – яростно крича

⁴ өзү дүрмөттөп, өзү мээлеп – сам заряжал, сам целился

⁵ теңселип жерден зорго – шатаясь, еле поднялся с земли

⁶ кийими түлөп (дал-далынан айрылып) – одежда (его) вся оборвана

⁷ шилтөөгө камданып, кулачын керип – развел руками, готовясь бросить

⁸ эки-үч аласала оодарылып – два-три раза переворачиваясь

турууга жүткүнүп, анан **чалкадан түшүп**¹ эки колун эки жагына таштап жатып калды...

- согуш жүрө берди – бой продолжался.
- атышуу – перестрелка. күчөгөндөн күчөп, согуш жүрө берди.
- каз тамандары **быркырап** – мында: разлетались гусеницы танка.
- боюн жыйрып** – мында: напрягаться.
- мүдүрүлүп, жүзтөмөнүнөн жерге жыгылды** – спотыкаясь, упал ничком вниз.
Солдат жыгылды. Билим кетти.
- октоп** – заряжая.
- атууга үлгүрдү** – успел выстрелить. Ал душмандан эртелеп
- жарылды** – взорвался. Мурат ачуусуна **жарылды**. Отун
- замбирекке жулуна жетип** – стремительно дошел до артиллерии.
- кан жайылган бир жак ныптасын** – мында: держась за окровавленный бок.
- айбат чачкан ажарынан** – от яростного, разъяренного вида.
- таш жарган бакырыгынан** – от громкого крика. Солдаттын бакырыгы **таш жарды**.
- атасын көздөй жулунду** – ринулся к отцу. Авалбек карай жүгүрдү. Саматтын топчусу Элнура Саматтын бир тууганы.

V

Ал менин атам болчу

Киноаппарат токтоду, согуш да үзүлдү. Бул бир бөлүктүн аягы эле. Жаңы лентаны коюш үчүн киномеханик электрди күйгүзө салды. Эл эсин жыя электе кимдир бирөөнүн **сүйүнүштүү кыйкырыгы**² тынчтыкты жарды:

– Балдар, менин атамдын өлгөнүн көрдүңөрбү? Ал менин атам болчу! Көрдүңөрбү, менин атам...

Кишилер жапырт кайрылып, эмне болуп кеткенин анда бай айран-таң болушту³. Отурган каптын үстүнөн тоголоно жүгүргөн Авалбек, экрандын жанында, алдыңкы катарда жайланган орток балдарына **шаттанып чуркап бара жатты**⁴. Алардын пикири ал

¹ чалкадан түшүп – навзничь, на обе лопатки

² сүйүнүштүү кыйкырыгы – радостный крик

³ айран-таң болушту – очень были удивлены

⁴ шаттанып чуркап бара жатты – торжественно (возбужденно) бежал

үчүн баарынан да кымбат болчу. Бир азга чейин кашардагы көпчүлүктүн арасын *оңтойсуз жымжырттык басты*¹.

Өмүрү атасын көрбөгөн балага бул учурда атасынын өлүмү анын атасы бардыгын далилдеген майрам эле. Муну эч ким түшүнбөй, баары тең ийинин кагышып, кыжаалат. Киномеханиктин колунан лентанын *тунуке кутусу*² жерге түшүп кетип, кангыр этип экиге бөлүнүп тоголонду. Эч ким ага көңүл бурган жок, киномеханиктин өзү да тунукелерди ала койбоду. Алардын көзүн кадаганы – Авалбек.

Авалбек болсо майданда окко учкан баатырдын баласы, анын эрдигин, таламын жактап:

– Силер көргөн жоксунарбы, ошол менин атам болчу! Аны пулемет менен атпадыбы, ал өлбөдүбү! – деп, кишилер унчукпаган сайын күчөп, алардын үн катпаганына ызаланып³, булар эмне үчүн менин атамды жактырышпайт, эмне үчүн аны макташпайт деген ой менен кайта-кайта: «Ал өлбөдүбү! Ал өлбөдүбү!» – деп жатты.

Кимдир бирөө жактырбагандай чырт этти: – Тек, антип айтпа, оозуна таш!

– Ал эмнеси экен! – деди анда ары жактан *мойнун созгон чал*⁴.

– Эмнеси бар экен. Атасы согушта *набыт болгону жалган беле?* – анан унчукпай калып, ылдый карап кобурады.

– Атасы эмей, атасы да...

Ошондо мектепте окуп калган балдардын бири *чындыкты бетке айтты*⁵:

– Ал сенин атаң, эмес. Эмне кыйкырасың? Түк да сенин атаң эмес.

– Ал артист. Ишенбесең, тигине киночунун өзүнөн сура.

Иштин жайын сезе калган эстүү-баштуулар атасыз баланын жасап алган таттуу да, ачуу да алданмасын бүлдүргүсү келбей, жок, ал сенин атаң эмес, башка дегенге ооздору барбай балдардын *талашына аралашпады*⁶. Киномеханик да өздөрү билсин дегенсип, аппаратын оңдомуш болуп жатты.

¹ *оңтойсуз жымжырттык басты* – стояла неловкая тишина

² *тунуке кутусу* – железный коробок

³ *кишилер унчукпаган сайын ызаланып* – мында: все больше обижаясь на молчание людей

⁴ *мойнун созгон чал* – выгнувший шею старик

⁵ *чындыкты бетке айтты* – прямо сказал правду

⁶ *талашына аралашпады* – не участвовали в споре

– Жок, ал менин атам болчу, менин атам! – дей берди ызаса тугаланган Авалбек.

– Кайсынысы эле сенин атаң? Айтчы, кайсынысы эле? – деп алиги окуучу бала да тилин тартпады.

– Сен көргөн жоксунбу? Менин атам гранатты алып танкага минтип, анан минтип, жыгылбадыбы? – Авалбек *боюн жерге таштап*¹, атасынын кандайча окко учканын көрсөттү. Дал өзүндөй *келтирип*², эки-үч аласала оодарылып, анан чалкадан түшүп, экрандын алдында эки колун эки жакка таштап, өлгөн жоокердей жатып калды.

Отургандар айласыздан дуу жарылып күлүп жиберешти:

– Ой бул артист турбайбы?

– Ой жоругуң түшкүр! ...

Бирок Авалбек күлгөн жок. Былк этпей баатыр атасынын кейпин кийгендей, ошол калыбында экрандын бери четинде сулап жатты. Күлкү тыйыла калып, кашардын ичин дагы да жүрөк өйүткөн дым басты.

– Э, Жээнгүл, – деди баягы тообалап кино көргөн аял. Анын үнү каргылданып, титиреди. – Эмне шал болуп отурасың? Карабайсыңбы тетиги баланы!

Эми элдин баары Жээнгүл жакка бурулду. Анын көзүнө жаш алып, унчукпай, эрдин бек кымтып, түз басканын узата карашты. Жээнгүл баланын жанына келди да, аны өйдө тургузуп:

– Жүр балам, жүрөгой. Ошол сенин атаң, – деп акырын айтып, аны колунан жетелеп тышка чыгарып кетти...

... Алар үйлөрүнө бара жатышты. Бүгүнтөдөн баштап ата жолуна түшкөнүн³ атадан калган жалгыз туяк⁴ экенин билди.

● атасы бардыгын (бар экенин) далилдеген майрам – праздник от того, что у него есть отец.

ийиндерин кагышып кыжаалат – недоуменно пожимали плечами.

эч ким ага көңүл бурган жок – никто не обратил на него внимание.

набыт болгону жалган беле – разве неправда, что он погиб.

¹ *боюн жерге таштап* – упав на землю

² *дал өзүндөй келтирип* – сделал точно так же

³ *ата жолуна түшкөнүн* – здесь: пошел по следам отца

⁴ *атадан калган жалгыз туяк* – здесь: пер. см. ... единственный потомок

- эстүү-баштуулар – взрослые. Виктор – – адам.
- таттуу да, ачуу да алданмасын бүлдүргүсү келбей – не хотели омрачать сладкое и горькое воображение.
- ызага туталанган – обиженный, злившийся от досады.
- былк этпей – не шелохнувшись. Авалбек бир топко чейин этпей жатты. баатыр атасынын кейпин кийгендей, ошол калыбында экрандын четинде сулап жатты.
- күлкү тыйыла калып – прекратился смех.
- ошол сенин атаң – это твой отец.

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Бул санжыргалуу сөз берметтерин эсиңерге түйгүлө жана кебинерде колдонууга аракеттенгиле: *жалгыз бой, өлкөсү жарылып кете жаздап, жер ооштуруп, күрөө тамырлары шишигенче бакырып, мээрим делебесин козгоду, ичи элжиреп, үркөрдөй болгон топ аскер, айбат чачкан ажары, жалтанбас кудурети.*

- ? 1. Ал кинодогу жоокерди эмне үчүн «атам» деп ойлоду?
 - 2. Ал атасы экендигин кантип ырастады?
 - 3. Жоокер кандай эрдик көрсөттү?
 - 4. Кинотасма токтогондо Авалбек эмне кылды?
 - 5. Анын ачылышын достору жана эл кандай кабыл алышты?
 - 6. Силер мындай окуялардан билесинерби жана Авалбектин абалын кандай баалайсыңар?
- 🏠 1. Чыгарманы окуп чыгып, алды сызылган сүйлөмдөргө, өзгөчө көңүл бөлгүлө.
 - 2. Буга окшогон окуялардан эстеп эскерүү жазгыла. (Чыгарманы окудунар беле, кинотасманы көрдүнөр беле ж. б.)
 - 3. Берилген макалдын маанисин түшүндүргүлө: «Ата баласы – тон жакасы».
 - 4. Төмөнкү сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тексттен таап окугула, ал сөздөрдүн маанисин чечмелегиле: *кош айдоо, туут маалы, көчмө кино, кендир кап, берман, бооруна бекем кысып, жан сабалашып, аталуу балалыктын даамын оозанды, бир жак ныптасын, турууга жүткүнүп, орток балдарына, оозуңа таш, согушта курман болгон.*

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАРДАН

Улуу Ата Мекендик согушта Кыргыз элинин эр азаматтары Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев, Григорий Конкин, Дайыр Асанов, Чолпонбай Түлөбердиев, Кубат Жуматаев, Ашырбай Коенкөзов ж. б. чексиз эрдик көрсөтүшүп – Советтер Союзунун Баатыры болушкан. Кыргызстанда даярдалган 316-, 385-аткычтар дивизияларынын күжүрмөн эрдиктери тарыхта калды.

Кыргызстандын 70тен ашык жоокери Советтер Союзунун Баатыры деген жогорку наамга татыктуу болушту. 40 минден ашуун жоокерлер жана согушта оорукта көрсөткөн эрдиктери үчүн орден, медалдар менен сыйланышты...

(Кыргызстандын тарыхынан...)

! Эсиңе түйүп ал!

Ата – аскар тоо, Эне – соолубаган булак. Бала – күйүп турган шам чырак. Атаны сыйлаган абийир табат. Энени сыйлаган элге жагат. Бала жакшысы – атанын даңкы, Кыз жакшысы – эненин баркы.

Аял – үйгө тартылган желек, бала – элге калтырган белек. Атаң өлсө тайлак бар, кому жерде калган жок.

ШҮКҮРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВ

(1928–2000)

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгы эрте башталган. Ал мектепте окуп жүргөндө эле айрым чыгармалары газета-журналдарга жарыяланган. Балдар үчүн бир топ кызыктуу аңгеме, повесттерди жазат. Алар: «Ак тайлак», «Чыныгы достук», «Алкыш», «Кычан», «Аманат», «Ат жалында секек» жана башка чыгармалары. Анын «Мүйүздүү козу» деген аңгемеси 40тан ашуун тилдерге которулуп, Эл аралык Х. К. Андерсен атындагы сыйлыкка ээ болгон.

Ш. Бейшеналиевдин кыргыз адабиятын өнүктүрүүдөгү салымы чоң. Жазуучунун чыгармаларынын негизги каармандары эмгекти

сүйгөн, чындык, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн адамдар, тапкыч, акылдуу, туура тарбияланып жатышкан балдар, кыздар болуп саналышат.

МҮЙҮЗДҮҮ КОЗУ¹

Азиз

Азиз чабандын жалгыз уулу. Ал жайдыр-кыштыр асман мелжиген *тоолордун*² арасындагы жайыттардан алыс чыга элек. Азиздин атасынын кайтарганы *килтейген ириктер*³. А апасы болсо, боз үйүнөн чыкпай күндүзү тамак-аш даярдап, кийим-кечени *жамап-жаскап*⁴ үй-тиричилигине алек. Кечкисин койлордун астын *акмалап тосуп*⁵, түнкү короонун күзөтүнө жардамдашат. Атасы жайытта жүргөндө, кечке дейре уулун аябай сагынып калат. Келер замат Азизин күржүйгөн алаканына куштай кондуруп, өйдө-төмөн тоголотуп, *алкымынан удаа-удая жыттагылайт*⁶, анан топтой көкөлөтө ыргытып ойноо *өнөкөтү*⁷.

Азиз кой кайтара баштады

Баарысынан Азизге атасынын атка өңөрүп, кой кайтарганы **жакты**. Жерде *кибиреп*⁸ апасынын жанында жүргөндө эч нерсени көрчү эмес тура. Эмичи..... Эми атасынын ээгинин астынан, чапанын боорунан бөдөнөдөй башын кылтыйтып, залкайган аттын үстүндөгү *көрпөчөлүү* жумшак *ээрде* көкөлөп бийик. Ат аны **бешиктей термеп**, канаттуу чымчыктай *абада калкытып жүрөт*⁹. Тоонун өзүн кыркалай бастырганда таптакыр коркунучтуу эмес тура. Боору толо **сенселген чоң-чоң жашыл өсүмдүктөрдү** карай Азиз кубанычтуу колун серендетти.

– Бак, бак, – ээ!

¹ мүйүздүү козу – рогатый ягненок

² асман мелжиген тоолор – мында: высокие горы

³ килтейген (килейген) ириктер – мында: крупные валухи

⁴ жамап-жаскап – залатав

⁵ акмалап тосуп – встретил, выслеживая

⁶ алкымынан удаа-удая жыттайт – целует в шею снова и снова

⁷ өнөкөт – привычка

⁸ кибиреп – быть маленьким (крохотным)

⁹ абада калкып жүрөт – перен. См. парить в небесах

Андагы ар кыл өсүмдүктөрдүн атын али **ажыратып биле элек** уулуна атасы:

– Карагай, кайың, арча, четин, табылгы, карагат, шилби, – деп өзү айтып анан Азизин кайталатты.

Күн сайын *атасына өңөртүп жүрүп*¹, Азиз айлана-чөйрөдөн көп нерсени көрүп, жаңы сөздөрдү үйрөнө, тилин, акыл-эсин байыта берди. Аны атасы кайдыгер нерсе катарында *капарына албады*².

● салымы чоң – внес большой вклад. Жазуучунун балдар адабиятына кошкон

тапкыч, акылдуу – находчивый, умный. Балдар, болуп чоңоюулары керек.

чабандын жалгыз уулу – единственный сын чабана. Азиз чабандын

күржүйгөн алаканына куштай кондуруп (*сал.*) – как птицу, посадив на большую (жилистую) ладонь. Билге, бала. Эддинин, ысыды. Снежана, жеңил кыз. Конокту бир түнчө

кой кайтарганы жакты – понравилось, как он пасет овец. Бакисинен Азизге атасынын атка өңөрүп,, Азиз, Ага бул

бешиктей термеп – качая как колыбель. Ат аны, канаттуу чымчыктай, калкытып жүрөт.

сенселген чоң-чоң жашыл өсүмдүктөр – развевающиеся огромные зеленые растения. Инганын, чачы бар. Ал, арыштап басты, себеби, жарык күйдү. Бул, тоонуку.

ажыратып биле элек – еще не может различить. Эржан урушкандарды

Э, боз ирик багындынбы!

Азиз атасы менен кой кайтарышып жүргөндө, бир күнү ал бутун боз ирикке тепсетип алат. **Жарааты айыккан соң** атасы ага боз ирикти ат кылып үйрөтүп берди.....

Ошондон тартып, Азиз менчик аттуу болду. Ал торсоюп, эртен менен койлорду короодон жайытка айдаганда боз ириктин үстүнө минип, жонун бек мыкчып, бутун алдыңкы колтугуна кыпчып алат. Кечкисин жайыттан короого чейин минип барат. Боз ирик адагенде

¹ атасына өңөртүп жүрүп – садился в седло к отцу

² капарына албады – не обратил внимания; не принял во внимание

эсиргенинин сазайын тартып, анан кичинекей ээсине багынып, андан кийин баягыдай жыккан жок.

Ошентип жай да өттү.....

Күзүндө ириктер *даңкайып семиргенде*¹ атчан атасына кошулуп, боз иригин минип кылтылдата айдап барып, эт комбинатына өткөзүштү. Эң артында боз иригинен түшүрүп, *килге тарттырган-да*² Азиз атасына далдаланып, *көз жашын токтото албады*³. Досунан ажыроо оңойбу! Ал жердегилердин баарысы тең башкарма, ферма башчысы, кабыл алуучулар **мыкты семирткендиги үчүн** атасын мактап жатышты. Атасы тигилерге угуза бак-бак сүйлөдү: Ушу эмгектин **теңи менин жардамчымдыкы!** Кантет, кел уулум, мындай.

Тегерек калпакчан башкарма Азиздин боз иригин жакшы көрөрүн баамдаган окшойт. Жай басып келип, *маңдайынан сылагылады*⁴:

– Бакир аке, эртеден калбай короолордон козу бөлүп алыңыз! Азиз **мотурандаган козуларды** жакшылап баксын, чонойтсун. Сиздин бул уулунуз **малкор**, анык чабан тура!

жараатынан айыккан соң – когда окончательно выздоровел. Азиздин жарааты айыкты. Андан кой кайтарды.

ошондон тартып – с тех пор.

бек мыкчып – крепко сжимая.

алдынкы колтугуна – *мында*: между передними ногами.

колтук – под мышкой. кыпчып алат. суу бүркөт. Энесинин жабышат.

багынып – подчинившись. Боз ирик **багынды**.

ошентип жай да өттү – так и лето прошло.

күзүндө – осенью. эт комбинатына өткөрүштү.

атасына далдаланып – (жашынып) – спрятавшись за спиной отца.

мыкты семирткендиги үчүн – за то, что хорошо откормил.

теңи менин жардамчымдыкы – половина моего помощника.

баамдаган (билген) окшойт – видимо понял. Абышка-кемпирлер **баамчыл** болушат. Олесе бул текстти окуган

мотурандаган козуларды – *мында*: пухленьких ягнят. Класста балдар олтурушат.

¹ *даңкайып семиргенде* – когда зажируют

² *килге тарттырганда* – когда взвешивали

³ *көз жашын токтото албады* – не мог остановить своих слез

⁴ *маңдайынан сылагылады* – погладил по голове

1. Жазуучу Ш. Бейшеналиев жөнүндө айтып бер?
2. Азиз деген ким? Азиз кой кайтарганда эмнелерди көрдү? Ал боз ирикти кантип багынтты?
3. Күзүндө койлорду эмнеге өткөзүштү?

1. Кой баласы жөнүндө билген маалыматыңарды баяндагыла.
2. Чыгарманын калганын окуп чыккыла.

! Эсиңерге түйүп алгыла!

козу, борук, токту, ирик, кочкор, субай кой, тубар кой, бир тишти, ...

Мүйүздүү козу

Бир топ күндөрдөн кийин атасы колхоздон козу бөлдүрүп алып келди. Козулардын жалгыз бирөөнөн башкасы күн өткөн сайын **торсоюшуп торолуп, семирүүдө**. Ал эми дурусураак тоюна албай, ичи кабырылган, дүңкүйүп мүйүз чыгып келаткан боз козу. **Бакиси тең токол. Ушу гана мүйүздүү**. Неликтен ушунчалык *чабыр (арык)*¹. Же мүйүзүнүн саатынанбы?..... Ага Азиздин боору ачий баштады.

– Неге баары тыңыса, сен *жүдөп баратасың*?² – деп мүйүзүнөн кармаса, ал *башын чулгуп кежирленди*³.

– Эх-ей, – деди Азиз бир нерсени эсине түшүрүп, – сенин өңүн, кыялың боз иригеме окшошот да. Кантип семиртсем ыя сени..... Мүйүздүү козу жалгыз сен болсо. ...

Азиз мүйүздүү козусун кантип тыңытуу жөнүндө атасына айтты. Атасы улагадагы *буума капты*⁴ көргөздү:

– Мында чабыр, *ылаңдарга*⁵ сактаган *буудай акшагы* бар. Ушундан *бурдатчы*⁶.

Азиз акшактан калпагына үймөлөп, мүйүздүү козусунун тумшугуна каптаса, анысы **ачууланып башын калжактата чайкады**.

¹ *чабыр (арык)* – невзрачный (худой), мелкота; невзрачный (и худой) скот

² *жүдөп баратасың* – худеешь; становишься неприглядным

³ *башын чулгуп кежирленди* – упрявился, встряхивая голову

⁴ *буума кап* – полный, завязанный мешок

⁵ *ылаңдарга (ооругандарга)* – заболевшим

⁶ *бурдатчы* – (*сугунтчу; жедирчи*) – дай ему поест

– *Айрөк, айрөк*,¹ тамактын даамдуусун билбейт экенсин, – деп Азиз козусун мүйүзүнөн кармап оозуна бир чымчым акшакты зордоп куйду.

Акшак тилине барганда даамын билди окшойт, мүйүздүү козу быйтылдатып кепшеп кирбедиби.

Ошондон кийин мүйүздүү козусу тигилерден бөлүнүп, Азизди жалгыз ээлеп, анын калпагынан такай жем жеп жүрдү.

Мүйүздүү боз чөп *ирмебес болду*². Азизди такай ээрчип, анын сүйгүнчүгүнө айланды. Жемдин күчү оңойбу, бат эле күрсүйүп семирди. Мүйүзү да *оркоюп өсүүдө*³. Бир короо козудан мүйүздүү бир ошо болсо, ал артынан ээрчип, калпагынан тамак жесе, Азиз кантип кубанбасын. Ал акшак эмес, колундагы нанын сунса да, мүйүздүү *тамшанып жеп алчу болду*⁴. Азиз аны мүйүзүнөн кармап, өзүн тизеге нукутуп, дароо чалкасынан кетип ойногонду тапты. Өсүп келаткан жаш мүйүзү кычышабы же ээсинин көндүргөнүнөнбү, боз козу жыгач бадалды тарс челип калат.

торсоюшуп, торолуп, семирүүдө – округлились, окрепли, жиреют. Давид кийинди. Козулар жана ...

бакиси (баарысы) тең токол – все они безрогие, комолые.

ушул гана мүйүздүү – рога имеет только этот. эчки сурайм деп ажыраптыр (лакап).

боору ачыды (ооруду) (фр.) – пожалел.

кантип тыңытуу жөнүндө – о том, как окрепнуть. Козуну тың... керек эле.

ачууланып башын калжактата чайкады – сердито покачал головой.

быйтылдатып кепшеп кирбедиби – *мында*: начал резво жевать. Козу Кой жегенин кулгуп кепшеп кирди.

калпагынан такай жем жеп жүрдү – постоянно ел из его шапки.

сүйгүнчүгүнө айланды – стал его любимцем. Бул окуучу мугалимдин эле. Чолпон – чоң энесинин сүйгүнчүгү.

өзүн тизеге нукутуп (сүздүрүп) – тыкать в колени. Азиз тизесин чалкасынан кетет. Ира Давидди нукуп кетти. Террористтер көп кабаттуу үйдү самолет менен сүздүрүштү.

¹ *айрөк, айрөк* – подражание голосу

² *чөп ирмебес болду* – (фр.) – *мында*: букв. – ни травинки не сорвет

³ *оркоюп өсүүдө* – растёт торчком

⁴ *тамшанып жеп калат* – *мында*: бывает, ест с наслаждением

жыгач бадалды тарс челип калат – начнет бодать сухие заросли. Козу эликтин чаарчыгы чыга качты. этип мылтык атылды.

Сүзөөнөк мүйүзүнөн айрылды

Күндөрдүн биринде Азиз сүзөөнөгүн жамаатташ коктудагы койчунукуна ээрчитип барды. Өзүнөн улуу Султан деген балага жолугуп:

– Мүйүздүү козун барбы? *Сүзүштүрөсүңбү?*¹ – деди, дөңдөшүн мүйүзүнөн кармап мактана.

– Кыйын экенсин, – деди Султан, сары тонунун жеиндеги карын күбүй. – Эртең, сүзөөнөгөндү апкел. Менде да мүйүздүү бирөө бар. Атам жайытка айдап кетти. Эртең *короого алып калайын*². Сүзүштүрүп көрөлү. Мунуң кудай ургандай күчтүү экен! – деди.

Эртеси атасы короодо жандыктарды айдаар замат Азиз сүзөөнөгүн ээрчитип, Султандын короосун беттеди. Султан аны *жарым жолдон тосуп алды*³. Мейманын, балбаны экөөнү короосуна киргизип илгичин илди да, наркы *бастырманын түбүнөн*⁴ чыгырык мүйүз ак кочкорду айдап чыкты. Азиз аны көрүп, дароо мүйүзүнө илип кетчүдөй кетенчиктеди:

– Алпар нары. Чоң кочкор тура. А меники кичине да, козу кочкор да.

Султан чуркап келип, Азизди колдон кысты:

– Коркпо бу, *карган эме*⁵! Чын эле ак кочкор алар менен иши жоктой каалгый басып кетти. Сүзүшүүнү каалабады.

Чын эле сүзөөнөгүмө баары тең багынып келатапайбы. Бу *карган эмени деле качырап*, – деп ойлоду Азиз. Мүйүздүү боз дөңдөшүн бошотуп адатынча ак кочкорду карай тап койду:

– Сүз! Качыр! Багынт!

Азиздин дөңдөшү кочкорду боорго, жонго *курс-курс чолуду*⁶. Кочкор адагенде этибар албады. Анан эти ооруксунганда чыдабай

¹ *сүзүштүрөсүңбү?* – *мында*: столкнём друг с другом, пусть пободаются

² *короого алып калайын* – оставлю в загоне

³ *жарым жолдон тосуп алды* – встретил на полпути

⁴ *бастырманын түбүнөн* – под навесом

⁵ *карган эме* – уже старый

⁶ *курс-курс чолуду* – резво бодал

кетти окшойт. Ачуулу көздөрүн кызартып, жонун дүгдүйтүп чыгырык мүйүзүн тосо бурулду.

Дөңдөш ыраактан түйүлүп барып *түпкүчтөй ийрилген карт мүйүзгө*¹ тикчигий мүйүзүн сайылта карс сүздү. Негедир карт кочкор менен жаш кочкорчо *бөлүнүшө албай*² тутакташа түшүштү. Шиштигий жаш мүйүз ийрилген мүйүзгө *илинип калыптыр*³. Карт кочкордун ачуусу анык келген экен. Балдар чырылдап жеткенче, кочкор сүзөөнөк дөңдөштү мүйүзүнөн илген боюнча **бутун жерге тийгизбей булактата нарылай арыштай чуркады**. Мына бир маалда боз козу күп эте алда кайда ыргып түштү.

Азиз чымылдап жетсе, сүзөөнөк дөңдөшүнүн башы кызыл жаян кан, эки мүйүзү тең түбүнөн **омкорулуп түшүптүр**.

Уулу ыйлап барса, атасы кытылдап күлүп, мындай деди:

– Балам чала болуптур. Сен аны **чексиз эсиртпедиңби**. Дөңдөшүңдүн эртерээк мүйүзүнөн айрылганына сүйүн. Ал сенин өзүңдү

¹ *түпкүчтөй ийрилген карт мүйүз* – дугообразные рога

² *бөлүнүшө албай тутакташа түшүштү* – злились от того, что не могли разъединиться

³ *илинип калыптыр* – зацепился

сүзүп, бир мандемге учуратабы деп чочуучу элем. Коё бер короого. Андан өлбөйт. Эми чырсыз тынч жүрө берет.

Азиз булкулдап, жедеп *көз жашы кургаганда*¹ аран:

– Мен өзүм сүзгөнгө көндүрбөсөм, боз козум мүйүзүнөн ажырабайт эле. Чынбы атаке, – деди *солуктап*². Атасы уулунун ийнинен таптады:

Чын кагылайын. Малды да *эсирткен*³ ээси болот. Эми колун бошоду. Кошо кайтаруудан коркпостон жүрү. **Жайыт жаңылайлы**.

– Коркпойм! Мындан кийин козуну сүзөөнөк кылып үйрөтпөйм, – деди.

● **жамаатташ коктудагы** – *мында*: из соседней ложбины.

чыгырык мүйүз ак кочкор – *мында*: сивый баран с округлыми рогами.

кетенчиктеди – *мында*: пятился назад.

муну деле качырап – может на него тоже будет нападать.

адагенде этибар албады – сначала не принял во внимание.

бутун жерге тийгизбей – высоко поднимая. Кочкор козуну көтөрдү.

Серек жүгүрдү.

нарылай арыштабай чуркады – отбежал чуть дальше. Ак кочкор кере жүгүрдү. Равил **арылап** кетти. Лена, жетчи.

алда кайда ыргып түштү – свалился где-то далеко.

омкорулуп түшүптүр – *мында*: выдернуты. Мүйүз түбүнөн Терек **омкорулду**.

чексиз эсиртпедиңби – избаловал бесконечно. Сен аны

жайыт жаңылайлы – обновим пастбище.

сүзөөнөк – бодливый. кылып үйрөтпөйм.

- 1. Азиз мүйүздүү козуга кантип ээ болду?
2. Ал экөө кантип дос болушту?
3. Мүйүздүү козуну сүзүшкөнгө кантип үйрөттү?
4. Сүзөөнөк дөңдөш эмне себептен мүйүзүнөн айрылды?
5. Кармаш кандай болду жана Азиз эмне деген жыйынтыкка келди?
6. Чыгармада берилген ой, көркөм мазмун жактыбы?

¹ *көз жашы кургаганда* – когда слезы высохли

² *солуктап* – всхлипывая

³ *эсирткен (көптүргөн) ээси* – беснует, сам хозяин избаловал

1. Чыгарманы көңүл коюп көркөм окуп чыккыла жана жазуучунун айткан оюн тапкыла.
2. Жазуучунун балдарга арналган чыгармаларынан окуганыңарды айтып бергиле. Төмөнкү сөз берметтерин өз кебинерге колдонуп текст түзгүлө: *күр-жүйгөн алаканына куштай кондуруп, чапанынын боорунан бөдөнөдөй башын кылтыйтып, бешиктей термеп, эсиргенинин сазайын тартты, чөп ирмелейт, айбат бере албайт.*
3. Сан атооч жөнүндө түшүнгөнүңөрдү бекемдегиле. Сан атооч, анын түзүлүшү, мааниси боюнча бөлүнүштөрүн айтып бергиле. Мисал келтиргиле.

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Жайдыр-кыштыр, килтейген ириктер, жамап-жаскап, тамак-аш, удаа-удаа, малсаак, ичи кабырылган, чыгырык мүйүз ак кочкор, башын булактата, мандем.

Эскертүү

Англиялык окуучу кыз Виктория Смит жазуучунун «Мүйүздүү козу» чыгармасын окуп алып аябай кайгырат жана анын уландысын жазууну автордон суранат. Ошентип «Мүйүзүнөн айрылган сүзөөнөк» бөлүмү да жазылат жана 1981-жылы жарык көрөт. Аны силер кийин окуйсуңар.

Табышмактарды тап

Аласа гана бою бар, аласа (кичине) – крохотная
Аңтара кийген тону бар. (.....) аңтара кийген – одел наизнанку

Эртең менен кетет илек-илек илек-илек (илегилек) – журавлик
Кечинде келет илек-илек. (.....)

Макалдарды эсиңе тутуп ал

Акылды жакшы баксан, маңдайың ачык болот.
Кой асырасан береке, кокуй болсоң – келеке.
Көп койдо аксак да болор, таскак да болор.

Белгилүү окумуштуу Хусейн Карасаевдин «Накыл сөздөр» (Фрунзе, 1987) – китебинен «Кой үстүнө торгой жумурткалоо», «Койчунун кызы – кой келгенде иш кылат», «Кокуй менен кой багат» деген темаларды өз алдынча окуп, өздөштүргүлө (146–147-беттер).

Үкөк – (эти.) – сундучок для хранения съестных припасов.

Саңдык – сундук для хранения одежды.

Көрпөчө – (эти.) узкое одеяльце на седло (вместо подушки).

Ээр – (эти.) – седло.

Малжор (малсаак, малсыраак) – человек, заботливо относящийся к скоту.

Улага – место у порога (в юрте).

Буудай акшагы – крупа (сечка) пшеничная.

ТАБЫШМАКЧЫ ЧЫНАРА

I. Жакшы чоң эне

Бакыраң көз, сексек чач Чынара деген кыз бар. Ал Кыргызстандын борбору, бак-шактуу Фрунзе калаасында беш кабаттуу жаңы имаратта жашайт¹. Чынаралардыкы болгондо да бешинчи кабаттагы бешинчи үй. Ал тургай Чынаранын жашы дагы беште. Байкагылачы, бардык жагынан кандай сонун бап келген².

– Чоңойдум эми, бешке чыгып калдымбы? Балдар бакчасына эмне үчүн барбайм? – дейт Чынара. Аны эч ким сезбейт.

Кыязы апасы менен атасы билишет окшойт.

Ал экөө тең үн алыша кызын минтип жооткотушат:

– Күзгө чейин чыда. Аз эле калбадыбы? Ага дейре чачың дагы узун өсөт. Эки самайыңды өрүп, кыпкызыл гүлдөн кыстарып, аппак көйнөк, аппак туфлий кийгизип, экөөбүз эки колундан жетелеп алып барабыз. Аңгыча жомокту көп-көп үйрөн. Көп-көп бийлеп, жакшы балерина бол. Антпесең бакчага албай коюшат.

Чынара ата-энесинин узун сабак акыл-насаатына ынанып, эңсегенин³ коё калат.

Күндөрдүн биринде атасы, апасы экөө бирдей, Москвага сапар чегшти. Үйгө, тээ алыстагы айылдан атайын⁴ келген чоң энеси экөө гана ээлик болуп калышты. Түшкө маал Чынара чоң энесинин колунан жетелеп, ээрчитип, үйүнүн маңдайындагы бакка барды.

¹ беш кабаттуу жаңы имаратта жашайт – живет в новом пятиэтажном доме

² кандай сонун бап (төп) келген – как прекрасно сочетается

³ эңсегенин – свою мечту

⁴ атайын келген – специально приехала

Ал жерде, кыргыз, орус балдары томполоңдошуп карды томолоктошуп ойноп жатышыптыр. Чынара да аларга аралашты. Чоң эне скамейкага олтуруп кичинекейлерден көзүн айрыбайт. Антпегенде кантет, картаң эне кар томолоктоп ойномок беле. Дүкөнгө ээрчишип кирип, чоң эне небереси менен бир стакандан жүзүм шербетин ичкенде аябай жарпы жазылды.

– Сен жакшы энесиң! – Чынара аны мактай кетти. – Атам, апам экөө тең жүзүм шербетин¹ жаман көрүшөт. Дайым эле томат шербетин ичиришет². Ал таттуу эмес, кычкыл³.

Кыргызстандын борбору – столица Кыргызстана.

балдар бакчасына – в детский сад. эмне үчүн барбайм? – дейт Чынара. кыязы (сыягы, болжолу) – видимо.

жооткотушат – успокаивают. Ал экөө тең кызын минтип

эки саамайыңды өрүп – заплетем две косички. өрөбүз.

антпесең бакчага албай коюшат – иначе не примут в детский сад.

сапар чегшти (кетишти) – уехали. Борборго алышты. Алар жумуштап

ээлик болуп калышты – мында: стали хозяйничать.

үйүнүн (үйдүн) маңдайындагы – напротив дома. Сейил багы жанында. Се-
келек эненин ойноду.

томполоңдошуп, карды тоголоктошуп – резвились, играли в снежки. Чынара
..... ойноду.

көзүн айрыбайт – не отрывает глаз. Чоң эне көз албай карап олтурду. Чынара
Эркелейден карады.

аябай жарпы жазылды – поднялось настроение. Алинур күлдү.

сен жакшы энесиң! – ты хорошая бабушка.

II. Чоң эненин табышмактары

Биринчи түндү өткөзүштү. Элеттик⁴ картайган чоң эненин шаардагы кичинекей небересин айыл балдарындай эмдеп-домдоп баш ийдирүү мүмкүн эместигине үйгө келгенде көзү даана жетти⁵.

¹ жүзүм шербетин – виноградный нектар

² ичиришет – заставляют пить

³ кычкыл – кислый

⁴ элеттик – сельская, деревенская

⁵ көзү даана жетти – окончательно убедилась

Сөзгө башынан шыгы жок кемпир өз алдынча кейип-кепчип да алат¹. Айла канча? Баланы алаксытуу мойнуна парз². Кантип? Анын үстүнө эртели-кеч сейилдегенде Чынара: – Чоң эне, эртен эстейм дебедиң беле, эми жомок айтып бер. Бол, бачым, – деп чекилдеп жанын койбойт. Чоң эненин айта салайын десе ылайыктуу жомогу да жок. Кыйналып да бүттү. Бир маалда эсине беш, алты ооз табышмагы тушо калса³ болобу. Жолдон алтын тапкансып кызына күлө бакты карыган эне:

– Мен сага табышмак айтам. Сен кыйын экенсиң жандырмагын тап. Макулбу, сексегей?

Чынара үлбүрөк кабагын бүркөдү⁴:

– Андайды кичине балдар билбейт.

Чоң эне азыноолак кырдана⁵:

– Угуп турсаң, сексегей. Сен ойлоп табасың. Эгер такыр түшүнбөсөң, анда жомок айт деп кыйнаба мени, арам сексегей.

Чынара ылдый жер карап буйтуюп⁶, үнсүз алдыртадан энесин тыншап турду.

– Мына сексегей, илгери бала чакта коломтонун жээгинде⁷ момундай табышмактарды айтуучубуз.

– Коломто деген эмне? Андай неме бизде жок эмне?.. – деп сурады Чынара.

Чоң эне небересине жылмайыңкы тигилип жай унчукту:

– Силерге коломтонун кереги не. Ашканаңарда аш бышырчу машинелер (газ дегени) даяр. Ысык суу үй-үйгө түтүк менен чуркап келет экен. Айт, сексегейим, табышмакты тапкың келеби?

Чынара башын ийкеди.

Элестүү болсун үчүн сөөмөйүн жогору көтөрүп, кайра ылдый тартып чоң эне сөзүн баштады:

– «Кырдан кызыл көйнөк кыз чуркап келатат». Бул эмне, сексегей? Чынара ийнин куушуруп⁸, ууртунан бырс этти:

¹ кейип-кепчип да алат – мында: иногда сетует на это

² алаксытуу мойнуна парз – должна отвлекать; в знач. нянчить

³ эсине тушо калды – вспомнились

⁴ үлбүрөк кабагын бүркөдү – она трогательно (или осторожно) нахмурилась

⁵ азыноолак (бир аз, азыраак) кырдана – немного важничая

⁶ буйтуюп (буйтуйду) алдыртадан – мында: смотрела исподлобья

⁷ коломтонун жээгинде – мында: вокруг очага

⁸ ийнин куушуруп – пожав плечами

Чоң эне бырыш баскан сөөмөйү менен өз мурдун черткилеп¹:
Мобу мурун, кырдай болуп конкойуп турабы?

– Ооба.....

– Мындан аккан кан кыпкызыл көйнөк кыздай ылдый чуркай-бы? «Кырдан кызыл көйнөкчөн кыз чуркады» деген мурундун каны экени төгүнбү? – Азыноолак уюп, элдир-селдир элестете² баштаган небересине эне он кайталап жатып табышмакты жандырмагы менен түшүндүрдү.

Анан экинчи табышмагын айтты:

– «Айланасы таш, ортосунда бышкан аш». Бул эмне, сексегей?

Чынара эринин бөйтөйтүп, бакырайган көзүн алаңдатып³, тепейген кичинекей сөөмөйү менен чекесин тырмалап далайга ойло-нуп калды. Ары ойлоду, бери ойлоду такыр таппады. Акыры чоң энесине келип жалбарды.

– Чоң энекебей, ушуну эле айтып берсең. Кийинкисин өзүм табам. Алтын энекебайым!

Чоң эне ашканага кирди да күйпөлөктөп жүрүп⁴, уучуна бирде-мени ченгелдеп келди:

– Сексегей, жандырмагын сенин көзүнө көргөзөйүн. Антпесем оңой менен боолголоочу кейпиң жок. Мына карап тур, – деди сол уучун жаза алаканында дөңкөйүп⁵ жалгыз жаңгак турду. – Ме, сексегей, кармап көрчү?

– Ихи, кана ташы, кана ашы?

– Мына сексегей, быягы да, тыягы да, бардык айланасы таш-тай катуу бекен? «Айланасы таш» деген ушул.

– Э..... эй кызык, чын эле, – деди Чынара эрдин чормойто.

Чоң эне бычактын учу менен жаңгактын сөөгүн чакты да ичиндеги уюл-уюл данегин алып⁶, а дегенде, быссмылда деп өз оозуна салып, анан небересине берип:

¹ өз мурдун черткилеп – щелкнула (пальцем) свой нос, стуча по своему носу

² элдир-селдир элестетип – малу по малу представлять

³ эринин бөйтөйтүп, бакырайган көзүн алаңдатып – мында: надув губы, широко раскрывающая большие глаза

⁴ күйпөлөктөп жүрүп – посуетившись

⁵ алаканында дөңкөйүп – на ладони лежал

⁶ ичиндеги уюл-уюл данегин алып – вынув изнутри ядро ореха

– Көрдүнбү, сексегей. «Ортосунда бышкан аш» деген ушул. Таштай болгон кабыктын ичинде өзүнөн-өзү бышып калган үчүн дароо эле чагып жеп жатпайбызбы¹. Билип кой сексегей, чоң энен анчалык эле чоогоол эмес!

1. Чынара кандай кыз эле?
2. Аны ата-энеси эмне деп жооткотушту?
3. Алар Москвага кеткенде Чынара ким менен калды?
4. Чоң эне ага кандай өнөр үйрөттү?

1. Чоң эне айткан табышмактарды жаттагыла.
2. Сан атооч катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла жана ал кандай сан атооч экендигин көрсөткүлө.
Үлгүсү: Үйдө чоң энеси экөө гана эзлик болуп калышты – жамдама сан атооч.

! Эсиңерге түйүп алгыла!

Сексек чач, сексегей, саамай, жомок, акыл-насаат, мойнуна парз, коломто, ченгелдеп, боолголоочу кейпиң жок, уюл-уюл данек, чоогоол эмес.

III. Чынара табышмакчы кыз болду

Ошондон баштап Чынаранын бийге да, жомокко да табияты мурункудай² тартпастан, ар нерсени кармалап, өз алдынча чоң энесине табышмак айтууга далалаттанды. Анын эң алгачкы табышмагы бул: үйдүн боорундагы чоң күзгүдөн³ өзүн көрүп, ары бери секирип ойноп жатты да:

– Караса өзүн көрөт бул эмне? – деп айтарын айтып алып борсулдап күлгөн боюнча⁴, энесинин тизесине арта салынды. Кытылдап күлкүсүн тыйбай кубанган небересин чоң эне бооруна кыса ку-чактап тура калды:

¹ дароо эле чагып жеп жатпайбызбы – сразу колом и едим

² мурункудай (баштагыдай) – как прежде

³ үйдүн боорундагы күзгү – мында: висевшее на стене зеркало

⁴ борсулдап күлгөн боюнча – довольно смеясь

– Акыл-эсинден айланайын сексек! Кана, кайра айтчы табышмагыңды? – Чынара башын көтөрсө, энеси экөө алиги күзгүдөн даана¹ көрүнүүдө. Апакай колун тепеңдетип², тигине дегенсип, күзгүгө карай шилтеди.

– «Караса өзүн көрөт» деген күзгү эмеспи. Чоң эне небересинин алкымынан, чачынан, колунан жыттагылап³: Ооба, ооба, «караса өзүн көрөт» деген табышмактын жандырмагы – күзгү. Жыгылдым⁴ сага сексегим. Болду эми, элдин көзүнчө көп дөөдүрөбөй жүр⁵, макулбу? – деп карыган неме жакасын кармап тобо кыла ичинен кобурады⁴.

Чоң энеси кубаттап жыгылдым деген соң Чынара эдирендеп шерденип калды. Акырын басып, эки колун аркасына кайрып⁷ бычакты катып турду да:

– «Нанды да, этти да кесет», ал эмне? – деп сурайт энесинен. Анын бар кыймылын байкаган чоң эне шар кетет:

– Ал бычак эмеспи секелек⁸? Дептерди койнуна катып:

– «Сүрөт тарткан, кат жазган» – эмне?

– Кагаз, – дейт энеси.

– Таптын. Жыгылдым чоң эне – деп, текилдеп барып аны ордуна коёт да, башка бир буюмду алып келет. Баары бир кайсы буюмду жашырып туруп табышмактатып айтпасын чоң энеси дароо эле таап коет. Ал эми анын бир табышмагын чоң энеси такыр эле таба албай койду:

– Чоң эне, «ичи толгон идиш». Ал эмне? – деди мостоюңку.

Небересинин колу-башын караса мурункудай катып алган эчтеме жок. Чынар чекилдеп энесине тыңсына:

– Эх, таппасан уят болосун. «Ичи толгон идиш». Ал эмне? Кана айтчы?

Чоң эне ары ойлонуп, бери ойлонуп тажаган соң, дагы эле Чынарага тигилди. Бала неме канчалык амалданайын деген менен

¹ алиги күзгүдөн даана – в зеркало было четко видно

² колун тепеңдетип – выставяя руки

³ жыттагылап – принохиваясь

⁴ жыгылдым (мында: жеңилдим) – я тебе сдаюсь

⁵ элдин көзүнчө көп дөөдүрөбөй жүр – много не болтай при людях

⁶ кобурады – пробормотала

⁷ эки колун аркасына кайрып (алып) – убрала руки за спину

⁸ секелек (ласк.) – малолетняя девочка

көзү бажырайып, ирмебей кадалып «ичи толгон идиш» кире бериш бурчта буфет экенин билгизип турду¹.

Бирок чоң эне дал ушул жерден карматты. Анткени, идиш салган буюмду көрүп турган менен анын аты эмне экенин билүүчү эмес².

Үкөк дейин десе, ага окшобойт. Сандык дейин десе буга окшобойт.

Анысын билип алгансып чекчелеңдеп³ кыйнап кирди:

– Чоң энеси билбесе кызы уят болот да. Үйрөтөйүн сага. Кана, буфет деп айт.

Чоң эне үстүнкү тиши жок эрдинен жел чыгара⁴:

– Пупе, вувед, – дей берди.

– Ай, яй-яй..... – деди Чынара бөрсөйгөн кош эринин чормондото:

– Бу-фе-т – дебейсинби?

Чоң эне кичинекей небересинин чекчейип өзүн деле салабаттуу кармаганына карабастан⁵, тыбырчылатып жерден эңип көнүмүшүндөй өөп-жыттагылап, жүдөтүп жиберди⁶:

– Мээси бөксөргөн карыган энеңди, өмүрүндө урунбаган буюмду сурап, танттыпай жүр, сексегей. Макулбу? Экинчи минтпейсинби?

– Макул эле, макул, – убадасын берип жатып арандан зорго кутулду Чынара, чоң энесинин уйпалаганынан.

Чынара, убадасынан бат эле танды. Ага эми чыны менен табышмактан сонун эч нерсе жоктой сезилди. Энеси экөө отурганда, жатканда эң кызык эрмеги табышмак. А дегенде чоң энесин кыйнайт. Ал баягы төрт табышмагын баштап келе жатканда эле, «мурдундун каны», «жаңгак» ... деп нары бурчатпайт⁷. Өзү болсо мурдагысындай кыйналбастан, ар бир көзүнө көрүнгөн нерсе жөнүндө бат эле табышмак айта салат. Кийинки күндөрдө электр шамы⁸

¹ билгизип турду – выдавали (глаза)

² билүүчү эмес – не знала

³ билип алгансып чекчелеңдеп – будто догадалась о чем-то

⁴ жел чыгара – раздувая воздух

⁵ салабаттуу кармаганына карабастан – несмотря на свою сдержанность

⁶ жүдөтүп жиберди – слегка изнурила (замучила)

⁷ нары бурчатпайт (айттырбайт) – не дает дальше сказать

⁸ электр шамы – электрическая лампочка

жөнүндө «өзү эле илинип турат, үйдү жарык кылат», телефон жөнүндө «чыр-чыр этет, колума алсам Москвадан атам сүйлөшөт», телевизор жөнүндө «энем экөөбүз үйдөн театр көрөбүз» ал эмне?..

Шаардык *бюм-теримди көрсө*¹ да атын билбеген, же тили келбеген карыган эне небересинин оболуна көнүп, бир чети табалбай оозун ачып, *ыңгайсыз абалда калып*² кичинекей кызына тамаша салса, экинчиден өзү да сексегейинин тез илип кеткен зээндүүлүгүнө ичинен ыраазы.

Айтор чоң энесинин бардык табышмагы төрттөн ашпай кайра-кайра башынан түшө берсе, Чынараныкы көбөйгөндүн үстүнө көбөйүүдө... Чоң эне менен небере эртели-кеч бош кездеринде табышмак айтышып олтурушуп, бир айдын кандай тез өткөнүн да сезбей калышты...

● өз алдынча айтууга далалаттанды – *мында*: пыталась самостоятельно придумать загадки.

тизесине арта салынды – *мында*: повисла на коленях. Атка жүгүн арта салды. Бутун үзөңгүгө артты. Колун

бооруна кыса кучактап – крепко прижимая к груди. Чоң эне бооруна кысты. Баатырлар төштөрүн тийгизип кучакташты.

эдиридеп шерденип калды – *мында*: воодушевилась.

тикилдеп барып ордуна коёт – проворно (шустро) ставит на место. Чынара ... кыз. Буюмду

ичи толгон идиш – внутри полно посуды.

амалданайын деген менен – несмотря на уловки.

дал ушул жерден карматты – *мында*: здесь она попалась.

бөрсөйгөн кош эринин чормондото – выпячивая кругленькие губки. Чынар чормойтту. Нурбол бала.

кана айтчы «буфет» деп? – скажи-ка, «буфет».

араңдан зорго кутулду – еле-еле освободилась.

эң кызык эрмеги – ее самое интересное (любимое) занятие. Кыздын чоң энесине эркелөө.

кыйнайт – мучает. Чынара адагенде чоң энесин

зээндүүлүгүнө ичинен ыраазы – внутри довольная ее сообразительностью. Вероника окуучу. Михаил футболка кийди. Апасы кызынын

¹ *бюм-теримди көрсө* – если увидит какие-либо вещи

² *ыңгайсыз абалда калып* – чувствовала себя неудобно

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

(1905–1944)

М. Элебаев бала кезинен башынан көп кыйынчылыктарды өткөргөн. Жетим болуп, байларга малай болуп жүргөн. Өзүнүн оор балалык мезгили жөнүндө «Узак жол» деген романында жазган. Анын «Бороондуу күн», «Кыйын кезең», «Малай артели» деген аңгемелери, бир катар ырлары бар.

Чыгармаларында жаштарды билим алууга, маданияттуу болууга үндөгөн. «Зарлык» аңгемесинде 20-жылдарда кыргыз балдарынын билим алууга умтулуусу баяндалат.

Замандашы К. Маликов, М. Элебаевдин таланттуу обончу, актер болгондугун эскерет.

ЗАРЛЫК

I. Катаал мезгил

Бүгүн созулган талаада *жалгыз аяк жол*¹ менен *эрбеңдеп бир жөө*² келе жатты. Бул не көрүнгөн айыл, не бир агып жаткан суу жок *учу-кыйырына көз жетпеген бир мейкин эле*. Журт илгертен каракчылардын жайыты дей турган Тасманын талаасы ушул.

Жалгыз адам *эртэрээк бир жерден чыккан*. Ошентсе да *болжогон жерге*³ бүгүн жетпей калганына көзү жетип келет. *Күүгүм кирип*⁴ жер карангылап калган. Ошол учурда чарчаганына карабастан *шыпылдай басып*⁵, *жүрүшүн ылдамдата берди*.

Оң жакта бир *салаңдаган тумшуктун*⁶ алды ченинен ит үргөндөй болду. Аярдай турган мезгил эмес, айланасын биртике байкап алды да, иттин үнү чыккан жакты боолгой бир коктуча менен сойголоп төмөн кирип кетти.

¹ *жалгыз аяк жол* – тропинка

² *эрбеңдеп бир жөө (жөө киши)* – приближается пеший человек

³ *болжогон жерге* – до нужного места

⁴ *күүгүм кирип* – вечерело (стемнело)

⁵ *шыпылдай басып* – *мында*: шагая быстро

⁶ *салаңдаган тумшук* – предгорье, спускающееся вниз

Ойлогондой эле жаңы тумшуктун түшө калган жеринде жалгыз үй бар экен. Барды. Бирок мунун максатына түшүнө койгон соң бир орто жашаган аял кечикпей үйдөн чыга калды.

– Байбиче, бир түн улаганарга жатып кеткенден өзгөгө залалым жок. Менден бир жаман санаа болуп, бирдеме тийет деп ойлобоңуз, – деди бала бир топ сөздөн кийин. Аял *карарып*¹ алды:

– Ошол айтарым. Эрте күндө таап ал, бара турган жериңди.

– Барар жерим болсо мында келип турар белем, жарыктык? Ушундай дегенинде:

– Ботом, мени менен жаакташкандай сен кайдагы неме элен!– жеп жаңкыдан катуулап коё берди. Болсо, болбосо жана бир айтып калайын дегендей кылып бала:

– *Эң курбаса*² береги суудан кечирип койбойсунарбы?– деди.

– *Жанынан аша кечкен эле киши*³ болбосо, ушул *күкүктөп жаткан суудан*⁴ ат эмес, төө да... *Айтыш* эми созулган жок. Үйдөн бала бир топ узап калган ченде:

– Ушуну бекер кылдынар ... Бир *мусапыр*⁵ көрүнөт ... – деген бирөөнүн кебин кулагы чалып калды. *Асман ачык* болгон менен жер карангы. *Теке маңдайда*⁶ бир сары жылдыз бөтөнчө жаркырап турат. Бала кайда барарын билбей, саздак жер менен төмөн карай суу бойлоп келе жатып, бир оокумда *күшүлдөп оттоп жүргөн жалгыз өгүзгө* жолукту. Мурунтугу жок. Белиндеги кендирди чечип, мүйүздөн чалды да *илгирбей ыргып минип алды*⁷.

Суу кирип жатканы чын экен. Түсү күпкүрөң коюу. Тобокел деди. Сайроо көрүнбөйт, эмнеси болсо да ушул жер кечүү чыгар деп бир жайыгыраак жерге келип катуу-катуу камчыланып алды.

*Жээктен эки саржандай*⁸ узаган кезде баланын жоон санына чейин муздай түшүп, эми өгүздүн мүйүзү гана кылкылдап көрүнүп бараткандай болду...

¹ *карарып (көгөрүп) алды* – разозлилась

² *эң курбаса (эң болбосо, жок дегенде)* – хотя бы

³ *жанынан аша кечкен киши* – мында: только отчаянный человек

⁴ *күкүктөп жаткан суу* – бурлящая река

⁵ *мусапыр* – несчастный, безобидный

⁶ *теке маңдайда (бет маңдайда)* – мында: напротив, навстречу

⁷ *илгирбей (буйдалбай) ыргып минип алды* – решительно вскочил и сел

⁸ *эки саржандай* – примерно две сажени

Бул бала мындай. Бир жылы, күзүндө Зарлык Ырдыкта бир топ бай дунганга малай жүргөн жеринен чыгып келип, Акматжан аттуу Жети-Өгүздүк татарга туруп калды. Акматжан – дүйнө жагынан бир болуш элге татырлык, байлыгы дубанга маалым адам. Жалан өгүзү сексен.

Зарлыктан чоңураак да бир малай экөө керел кечке тынбай отун ташыр эле. Ошондо суткасына тамагы – кайнаган ак суу менен алакандай кара нан. Булар ошентип эч болбосо күнүнө бир убак *тамакка жарыбай, ачыгып*¹, азып жүргөндө *килкилдеген козунун этин*² тууратып туруп, жүнү жылтылдаган иттерине берилүүчү.

Не керек, ачарчылык менен чектен ашкан кыйноонун акыры Зарлыкты мындан да куйрук түйшүкө муктаж кылды. Кыштын орто чени. Үстүндө жалгыз эски көйнөгү бар эле, чечтирип калды.

Ар кай жерди *чалып көрүп*, бул чөйрөдө күн өтпөсүнө *көзү жеткен соң*³, эми Түпкө барып көрөйүн деген ой менен бир күнү *Бөрүбаштын шилисинде*⁴ чоң жолго салып ээнде келе жатты. Күн ылдыйлаган сайын суук күчөп коркунуч көбөйүп келет. Талаага түнөгөн адам *тоңуп өлө турган*⁵.

Зарлык жүрүп келип, бир жонго чыга бергенинде, *жарты чакырымдай*⁶ жерден алды жагынан дыр коюп келе жаткан араба көрүнө түштү. *Чеккени кош ат*⁷. Төрт-беш адамы бар.

Зарлыкты көрүп акырындап калгандай болду. Бирөө кол булгайт.

Булардын түрүн байкай койду да, жолдун тескери кеткен бир айрылышына түшүп ылдамдай берди.

Зарлыктын тушуна келе берген ченде, арабадан үч адам *ыргып-ыргып түштү* эле, ал жанкы жолунан да чыга качты. *Кар тизеден*. Бутунда кийиз өтүктүн башмагы бар. Колунда жоон жыгачы бар, энгирдей бирөө *кесек арыштап, кыйрата сөгүп*⁸ чуркап келе жат-

¹ *тамакка жарыбай, ачыгып* – не располагая обилием пищи, проголодались

² *килкилдеген козунун этин* – мында: жирное мясо ягненка

³ *көзү жеткен соң* – убедившись

⁴ *Бөрүбаштын шилисинде (кырында)* – мында: шею Бөрүбаша (повернул)

⁵ *тоңуп өлө турган* – умирающий от холода

⁶ *жарты чакырымдай* – примерно полкилометра

⁷ *чеккени кош ат* – запрягал (в телегу) два коня

⁸ *кесек арыштап, кыйрата сөгүп* – широко шагая, матерясь

каны бөтөнчө көрүндү. Башмагына кар толуп бутунан ыргып кетип, буйдала түшүп Зарлык да жөнөп барат.

Эми бир аз кууганда булар жетмек эле. Ары курсак ач, ары муун жок, ооздон кара суу келип¹, шайман кетип калган. Бул сырды тигилер билбесе керек, бир топ кууп келе түшүп, кайра тартышты. Ошол жерде Зарлыктын алы куруп² жатып калды.

Аңгыча болбой³, арт жактан келе жаткан жалгыз аттуу жана бир арабага кез болду⁴. Аны көрүп, чочуюн дегенде бул адам атын токтотуп коюп тийбей турганын⁵, кайта жаны ачып айтып чакырып алды.

– Алар өлтүрөм деп ойлогон..... Баары мас, шайтандар⁶..... Ай, байкуш.....

Киши Сары-Көлдүк экен. Үйүнө күүгүм кире келишти. Бар тамагын аяган жок.

Зарлык кетер күнү бу киши малай ала турган барбы деп, өзү турган көчөнү бүтүн кыдырып чыгып, жедеп амалы курганда⁷ жайын айтты да, түшкө жакын арабасына салып бир топ узатып койду.

учу-кыйырына көз жетпеген бир мейкин эле – это было бесконечное пространство.

эртерээк – пораньше. Мен чыктым. Зарлык чыккан. Сен эртелеп чыктың.

айтыш – спор, словесное состязание.

асман ачык – небо ясное. Асман Асман булутсуз.

күшүлдөп оттоп жүргөн жалгыз өгүз – пыхтя, пасса одинокий вол. Өгүз оттоду. Орозкул чоң киши.

чалып (байкап) көрүп – мында: осмотрев.

ыргып түштү эле – когда спрыгнул (с телеги).

кар тизеден – снег по колено.

булар жетмек эле – они догнали бы.

¹ ооздон кара суу келип – мында: от голода тошнило

² алы куруп – обессилев

³ аңгыча болбой – вдруг

⁴ арабага кез болду – мында: встретился с телегой (навстречу вышла телега)

⁵ тийбей турганын айтты – сказал, что не тронет

⁶ баары мас, шайтандар – черти, ... все пьяные

⁷ жедеп амалы курганда (айласы кеткенде) – мында: когда не осталось другого выхода

чочуп качайын дегенде – когда испугавшись, хотел убежать. Зарлык арабаны көрүп деп ойлоду.

кайта жаны ачып – но опять пожалев. Китепти оку. Нурбектин күүдү. Камыр чыкты.

аяган жок – не пожалел. Тамагын аябады. Тагдыр Зарлыкты аяган жок.

түшкө жакын – ближе к обеду. Түш жакындаганда узат.

узатып койду – проводил. Түшкө жакындаганда узатты.

II. «Жаны тартип» окуусунда

... Үч жыл ушундай чарбысынга түшүп¹, бул убактын ичинде он бир жерден которулду.

Акыркы жолу Жылуу-Булакта болчу. Бу кезде журт мурунку-сунан бир топ торолгонсуп² калган экен.

Ушул жылы жер-жерге «Жаны тартип» окуусу деген жайылган. «Жаны тартип» окуусу өмүрүндө биринчи жолу угуп отурган кеп. Адагенде бул тууралуу журт ичинде не сөз болбоду: – Илгери аптиек, куран окуйт дечү эле. Эми кызык: «мугалим ... аяк, табак, казан ... биринчи, экинчи ...»

Жылуу-Булактын оюна³ төрт, беш сапар барып жедеп айласы кеткенде, мугалимдерге беделдүүрөөк бир баланы арага салып⁴ жатып араң өткөндөй болду. Өмүрүндө от жагылбаган⁵, терезелерине жыртык кагазды кураштырып, чаптап койгон бир тамда, жерге жасалган өңгүл-дөңгүл скамейкаларда⁶ колдорун үйлөп, көк муштум болуп отурган балдар ...

Зарлык «окууга» кирип кеткенден кийин, тууганы үйүнөн кууп салган. Эртерээк сүйлөшүп коюп, күндө бир баланы ээрчип барып конуп келмей. Бардык азап-тозогуна кайыл, окуудан калбаса болду! Жылуу-Булактагы «Жаны тартип» көп узабай, жаз чыгарга жакын тарап кетип, Зарлык арманда калды.

¹ чарбысынга түшүп – мында: ходить в лишениях

² торолгонсуп (мында: онолгонсуп, тыньгансып) – казалось, жизнь улучшилась

³ Жылуу-Булактын оюндагы (төмөн жагындагы) – мында: находящийся внизу Джылуу-Булака.

⁴ арага салып – через чье-либо посредство

⁵ от жагылбаган – где не топилося

⁶ өңгүл-дөңгүл скамейкаларда – на неровных скамейках

*Эмки дарты*¹ – Каракол. «Казыналык окуу!»

Алиги күүгүм талаш Тасманын белинде² келе жаткан себеп ошол болучу.

● өмүрүндө биринчи жолу – первый раз в жизни.

кеч калдың – опоздал. Бүгүн сабактан

беделдүүрөөк – авторитетный. Класста баланы староста шайлайбыз.

көк муштум – посиневшие от холода. Сууктан болгон балдар. Эдил чоң бала.

кууп салган – выгнал.

бардык азап-тозогуна кайыл – согласен (на все) муки. Зарлык аябай тартат. Тиги дүйнөдө бар дешет. Чынтемир ачка-токко ... жүрө берет.

тарап кетти – разошлись.

күүгүм талаш – *мында*: когда наступили сумерки.

1. Тасманын талаасындагы караан кайда баратты?
2. Тумшуктун учундагы үйдүн ээси менен кандай сүйлөшүү жүрдү.
3. Суудан кантип өттү? Бул бала ким эле, кандай күндөрдү башынан өткөрдү.
4. «Жаңы тартип» окуусуна кантип өттү?

! *Эсиңерге түйүп алгыла!*

Автордун төмөнкү санжыргалуу сөз берметтерин дептери-нерге көчүрүп алып, оозеки кебинерге жана жазуу ишинерге пайдалангыла: *эрбеңдеп, учу-кыйырына көз жетпеген бир мейкин, лакылдап жүрүп отуруп, салаңдаган тумшук, боолгой, коктууча, улагаңарга, күкүктөп жаткан суу, тобокел деди, куйрук түйүү, муун жок, ооздон кара суу келет.*

1. I–II–III бөлүмдөрдү көңүл коюп окуп чыгып, кыргыз элинин турмушундагы кайсыл мезгил сүрөттөлүп жатканын байкап-баамдагыла. Ал мезгил жөнүндө кандай тарыхый окуяларды билесинер эстегиле.
2. «Зарлыктын жана менин балалык чагым» деген темадагы дилбаян жазууга камдангыла.
3. Төмөнкү сүйлөмдөргө тиешелүү сөздөрдү таап койгула:
Жалгыз Акматжан Тасманын талаасын Зарлык мындай баса берди да алдынан чыкты. Буга башка бала. Ал турганы акыл айтып берер эле. Зарлык кала берди.

¹ *эмки дарты* (*мында: эмки максаты*) – следующая мечта (цель)

² *тасманын белинде* – на перевале (отроге) Тасмы

III. «Казыналык окууга» өтүүнүн кыйынчылыгы

Жаш кезде бардык үмүт, максат – келечек. Үч-Кошкон базарында *журт сейилдеп калган кез*¹. Бир кызыл дүкөндүн *оң бурчунда*² Зарлык бир жолдошуна кез болду. Окуунун пайдасын «*үгүттөп*»³ муну бир кезде элден бездиртип чыккан Зарлык эле. Азыр да ошону иштеди. «Армансыз бололу, күдөр үзбөйлү», – деди. Тиги бала ойлонуп калды.

Экөө бул сапар Союз кошчудан башташты. Эшик алдына катар орноткон эки мамыга *лык толуп*⁴, уйгу-туйгу байланып турган аттар. Жалтыраган ээр-токум, баркыт көрпөчөлөр турат. Сыртта камчысын колуна, *колтугуна кыса*⁵ экиден, үчтөн болуп бөлүнүп, өз ара сүйлөшүп отургандар да бар.

– Эмне кылчактайсың, жүр! – деди Зарлык, *артына кылчайып*⁶.

Тынбай кирип чыгып жүргөн эл. *Очойгон сүрдүү*⁷ кара мурут *жигитти тегеректей*⁸ төрт-беш адам турган экен.

Акырында баары кетип *мекеме жабыла турган мезгил*⁹ да жакындаган эле. Ошол убакта Зарлык айтып жаткан сөзгө да кулак салбай, тиги киши столдо жаткан *бир кагазга үңүлдү*¹⁰. Ошенткенде Зарлык жолдошун мындай тур деп түртүп, *алдыга чыгып жакындап келди*¹¹ да:

– Биз баятан сизге келип турабыз, – деди, *басыраак дабыш менен*¹².

– И, эмне жумуш? – деди кара мурут кабагын чытып. Келгенден бери буларга биринчи жолу караганы ушул.

– Эмне болсун, окуу.....

– «Окуу жок» деп, бая күнү эле айтпадым беле? Эмне?

¹ *журт сейилдеп калган (эл сээлдеп) калган кез* – *мында*: время, когда людей стало меньше

² *оң бурчунда (оң бурчунан)* – в правом углу

³ *үгүттөп* – агитируя

⁴ *лык (жык) толуп* – *мында*: полно

⁵ *камчысын колтугуна кыса* – зажав плетку под мышкой

⁶ *артына кылчайып* – оборачиваясь (оглядываясь) назад

⁷ *очойгон, сүрдүү* – *мында*: большой, грозный

⁸ *тегеректеп* – окружив

⁹ *мекеме жабыла турган мезгил* – время, когда закрывается учреждение (контора)

¹⁰ *бир кагазга үңүлдү (карады)* – всмотрелся в одну бумагу

¹¹ *алдыга чыга жакындап келди* – опережая, приблизился

¹² *басыраак дабыш менен* – тихим голосом

– Сизден угарыбыз ушул болсо – биз акыл айтар кишини таап келген экенбиз!.. «Жумуш кылгыла!» Он жылдан бери тынбай куураганыбыз аз келгенсип, дагы эле байлардын тезегин куя бергиле демексизби? Бул кайда, жаңкы «жетим-жесир» дегениңер? – деп, өзүнө жараша Зарлык да жаны күйгөн бойдон¹ бир топ зилдүү сөздөр айтып жиберди.

Тиги болсо кер какшык күлкүгө салып «мыңк»этип койду да, бир кезде: Силерге окшогон жетим-жесирдин баарын жыйнай берсек казына түтөбү деги?² – деди да, кагаздарын жыйнап кетишке камына берип.

Бул күнү Зарлык базардын аягында, чоң дүкөндүн бурчунда, бир оңтойлуу жерге түнөп калышка туура келди.

- үмүт, максат – надежда, цель. – карматпайт. алдатпайт.
- элден бездиртип чыккан – мында: выманивший из народа.
- катар орноткон эки мамыга – прибитые рядом два столба.
- өз ара сүйлөшүп отургандар – разговаривавшие между собой.
- кулак салбай – не слушая (не обращая внимания).
- кабагын чыгып (бүркөп) – нахмурив брови.
- акыл айтар кишини таап келген экенбиз – нашли советника, оказывается.
- байлардын тезегин куя бергин демексизби – хотите сказать, чтобы опять богатым сушили кизяк.
- бир оңтойлуу жерге түнөөгө туура келди – пришлось заночевать в подвернувшемся месте.

IV. Отдноробдо³

Базардын борбор көчөсү менен батышты карай кеткенде чоң суунун боюнда⁴ бир бийикче келген, төбөсү тунукелүү⁵ кызыл үй бар эле. Бул Отднороб. Башка мекемелерден алыс да, жалгыз да. Муну Зарлык биринчи көрүшү.

¹ жаны күйгөн бойдон – от возмущения (сильного)

² казына түтөбү деги – мында: мамлекет түтөбү деги. – хватит ли денег у государства (или в казне)

³ отдноробдо (эл агартуу бөлүмү) – отдел народного образования

⁴ чоң суунун боюнда – возле большой реки

⁵ төбөсү тунукелүү – на крыше у него кровельное железо

Устунку кабатына¹ чыга бере, жүргөн элден жөн сурай, бир үйгө кирип барса, төркү терезе түбүндө, салмактуу² келген гана бир адам отурган экен. Тиктеп отурган бирдемесин коё коюп, «кулагым сенде» дегендей шашпай гана салмак менен бурулуп койду да, кийин жагынан адамдын сыртына өтүп кетчүдөй акылдуу, сабырлуу көк көзү³ Зарлыктын бутунан башына чейин, бүткөн боюн бир сыйра карап өттү.

Мунун кыясын байкап алган соң⁴ Зарлык да кидирген жок. Тиги кыргызча шар кетпегени менен тилди дурус түшүнөт. Бул арага келгени бир айдан ашык болгонун, ошондон бери жүрүп эч бир жерге орношо албаганын⁵, көргөн күнүн, өзү жетим экенин терип-тепчип, бир топ арыз-арманын сүйлөп келип аягында: Ушинтип, эми сизден гана бир айла болор деп келдим. Тагдырым сизде гана калды⁶, — деди Зарлык.

Бул кезде Караколдо «казыналык окуу» деген жана интернат гана Зарлыктын дарты ушул экөөнүн бири. Булардан башка да бирин-серин курстар боло турган. Аларга жарабайт.

Ал сөзүн түгөткөндөн кийин⁷, эми бардык абалына көзү жетип, түшүнүп болборун ойлонуп туруп мындай деди:

– Бир айдан кийин кел ... Сени ...

V. «Интернатка...»

Ошондон бир айдан кийин күткөн киши жалган түш ченде зорго көрүндү⁸. Башка бир жакта бошбой жаткан окшойт.

– Баягыда келген бала мен эмес белем? Ошондо сиз..... – деп эсине салып баратканында тиги, «билем» дегендей башын ийкеп койду.

– Жашың нечеде? – Он жетиде.

¹ устунку кабатына – мында: на верхний этаж

² салмактуу келген бир адам – плотный человек

³ сабырлуу көк көзү – мында: терпеливыми голубыми глазами

⁴ кыясын (түрүн) байкап алган соң – заметив его вид

⁵ орношо албаганын – что не может устроиться

⁶ тагдырым, сизде гана калды – судьба моя в ваших руках

⁷ сөзүн түгөткөндөн кийин – когда он закончил свою речь

⁸ зорго (араң) көрүндү (келди) – еле появился

Бир аз күймөлүп, ойлоно түшкөндөн кийин, ошол замат *буйдалбастан*¹ алакандай кагаз жыртып калемин кармады.

Өмүрүндө бул үчүн арнап бирөөнүн калам тартканы ушул.

Киши жазып болгондон кийин² бир кезде:

– Ме, интернатка бар. Ал базардын жогору жагындагы ... – деп келе жатканда, ойгонгон адамдай селт эте түшүп, анын сөзүн түгөтпөй:

– Билем, – деп жиберди, сунуп келаткан кагазын *ылдам ала коюп*³.

Башчысын мурда *сыртынан таанып калган*⁴. Жашы кырк-тардан өткөн, *сакалын кырдырган*⁵, илгерки генералдардыкындай чычайган папироско ышталган сүрдүү сары муруту бар, чекир көз, бою казыктай типтик, *арыкчырай* келген адам. Аты Шинелин.

Зарлыктын алдында сыртка чыгып келе жатыптыр. Көрөр замат *апалактап барып* колундагы кагазды суна бергенде биртике гана буйдалып кагазга *көз жүгүртүп өттү*⁶ да да кайра берди.

– Орун жок!

Отдноробго кайра келди. Ошол жерден кидиребестен, жанакы жиберген киши:

– Чакырып кел ошону, – деди. Учуп отуруп интернатка дагы жетти.

Бул сапар келгенде Шинелин араба чектирип бир жакка жүргөнү жатыптыр. Тиги чакырып келгенин айтты эле:

– Азыр ошондой барабыз. Сен кете бер, – деди. Зарлык кайра тартып, эртең менен келип мекендеген баскычта күтүп отура берди.

Бул кезде түшкө жакындап калган. Эки көзү Шинелин келе турган көчөнүн жолунда.

Бир убакта чон көпүрөнүн ары жагынан *таанымал ак боз ат*⁷ көрүнө түштү.

¹ *буйдалбастан* – не задерживаясь

² *жазып болгондон кийин* – когда дописал

³ *ылдам ала койду* – быстро взял

⁴ *сыртынан таанычу* – внешне был знаком

⁵ *сакалын кырдырган* – с бритой бородой

⁶ *көз жүгүртүп өттү* – окинул бегло взглядом

⁷ *таанымал ак боз ат* – знакомая серая лошадь

Отдноробдун тушуна келе берип, аттын оозун калжайта тарта токтото коюп, арабадан түшүп, өзү менен бирге келген балага тизгинди кармата сала бери басканда Зарлык ордунан тура калып *артынан ээрчий кирди*¹. Шинелин кирип барар замат экөө сүйлөшө кетти. Бул кезде Зарлык орусчаны түзүк билбейт. Арасында «рабo-та», «сирота» дегендей анда-санда гана кээ бири тааныш сөздөр кезигип жатты.

Отдноробдогу кишинин жеңгенин тилеп *чыдамсыздык менен кыпылдап*² турат.

Ошондон *аңгеменин баш-аягы*³ беш минута да созулган жок:

– Ну, жүр! – деп Шинелин бир кезде бурулуп караганды гана бир билет.

Сыртка чыккандан кийин отур дегендей кылып, көзү менен *ымдап* арабаны көрсөттү. Челпекте *чөп чаап жаткан жерге*⁴ бара жатышыптыр. Балдардын баары ошондо экен. Бул кезде Зарлыктын *кубанганы ошондой*⁵ арабага аркы-терки салып таштаган айры-тырмоонун үстүндө *мамыкта бараткандай болду ...*

ЧЫГАРМАНЫН ИДЕЯСЫ ЖАНА ТЕМАСЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Жазуучу изилдөө үчүн тандап алган турмуштук маселелер чыгарманын темасын түзөт. Ал эми чыгармадагы жазуучунун айтайын деген негизги ою чыгарманын идеясы деп аталат. М. Элебаев «Узак жол» романында үркүн темасын тандап алган жана өзүнүн тагдырын көркөм баяндаган. Ал ошондой эле «Малай артели», «Бороондуу күн», «Кыйын кезең» аңгемелеринде 1917–1922-жылдардагы кыргыз элинин оор турмушун чагылдырат.

● жалган түш чен – примерно, время за час-два перед полуднем.

башын нйкеп койду – кивнул головой.

бир аз күймөлүп – немного замешкавшись.

¹ *артынан ээрчий кирди* – зашел следом за ним

² *чыдамсыздык менен кыпылдап турат* – стоит с нетерпением

³ *аңгеменин баш-аягы* – мында: весь рассказ

⁴ *чөп чаап жаткан жер* – место, где идет покос

⁵ *кубанганы ошондой* – радовался так

кагаз жыртып (айрып), калемин кармады – *мында*: вырвал бумагу и взял ручку.

өмүрүндө бул үчүн арнап – первый раз в жизни для него.

ойгонгон адамдай селт эте түшүп – вздрогнул, словно проснувшийся человек.

арыкчырай – худощавый. Шинелин киши экен.

апалактап (алактап) барып – рассторопным движением. Зарлык барып кагазды сунду. Жамшид коркконунан алактады.

бир жакка жүргөнү жатыптыр – собирался куда-то уезжать.

баскычта күтүп отурду – сидел и ждал на лестнице.

аттын оозун калжайта тартып – сильно подтянул поводья коня.

сыртка чыккандан кийин – когда вышли во двор.

көзү менен ымдап – *мында*: подавая знак взглядом.

мамыкта бараткандай болду – *мында*: казалось, что (они) едут на мягкой подушке.

- ?
1. «Казыналык окуу» деген эмне?
 2. Ага өтүш үчүн Зарлык кандай аракеттерди жасады?
 3. Союз кошчунун башчысы менен Зарлык кандай сүйлөштү?
 4. Отдноробдо кандай окуя болду?
 5. Интернатка кантип өттү?
 6. Ал кездеги окуу үчүн болгон кыйынчылык менен учурдагы кыйынчылыкты салыштырууга болобу?
 7. Окуя Кыргызстандын кайсы областында болуп өтүптүр?

- 👤
1. Чыгарманы окуп чыккыла жана көркөм айтып бергиле.
 2. Ангемедө сүрөттөлгөн бул мезгил жөнүндө дагы кандай тарыхый окуяларды билесинер, аларды салыштыргыла.
 3. «Зарлык» аңгемесинин темасын жана идеясын тапкыла. Төмөнкү сөздөрдүн маанисин түшүндүрмө сөздүктүн, мугалимдин жардамы менен чечмелегиле: *жаңы тартип окуусу, казыналык окуу, интернат, мекеме, союз кошчу, дүкөн, чиркөө, эл агартуу бөлүмү, буйрук, базар.*
 4. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөрдүн ордуна тиешелүү синонимин койгула.
Үлгүсү: *Окуунун пайдасын, «үгүттөп» муну бир кезде элден бездиртип (качыртып) чыккан Зарлык эле. Көрөр замат апалактап барып колундагы кагазды суна бергенде, биртике гана буйдалып кагазга көз жүгүртүп өттү да кайра берди. Бул сапар келгенде Шинелин араба чектирип бир жакка жүргөнү жатыптыр.*

Салаңдаган тумшук – спускающийся вниз продолговатый выступ предгорья.

Улага – место у порога (в юрте).

Мурунтук – поводок (бычий), привязываемый к деревянному концу (чүлүкү), который продевается в носовую перегородку быка.

Сайроо (сайроон) – отмель, мелкое место в реке, удобное для переправы.

Дубан (ист.) – уезд. Округ в дореволюционное время, ныне область.

Ээр-токум – седло вместе с потниками и подпругами.

Баркыт көрпөчө (-лөр) – узкое одеяльце, сделанное из бархата (вельвета) на седло.

Жүйүртө басып отуруу – стоять (или сидеть) на одном колене, опустившись на поджатую под себя ногу.

Макалдарды эсиңерге түйгүлө, маанисин текстке карата чечмелегиле

«Эл дөөлөтү – эмгек, эмгек баарын жеңмек».

«Эмгексиз иш бүтпөйт».

«Эринчээктин колу тийбейт».

«Окуу – билим азыгы,
Билим – ырыс казыгы».

«Билим алуу – ийне менен кудук казгандай».

Билим – байлык, төгүлбөс да урагыс,
Каракчы, ууру, көз боочу да алалгыс. (Ж. Баласагын)

Үмүт менен адам тең жашайт. (Ч. Айтматов)

ДАРЕКТҮҮ МААЛЫМАТ

Дүйнөлүк биринчи согуш Россиянын колониясы Кыргызстанга да чарбалык бүлүнүүнү, социалдык жана улуттук эзүүнү алып келди. Ал кезде Кыргызстандан чарба азык-түлүгү алынган. Ошондой эле согушка карата жергиликтүү элден аскерге мандикерлерди алуу, элдин нааразылыгын күчөттү. Натыйжада 1916-жылы июль-август айларында Кыргызстандын аймагында жалпы стихиялуу көтөрүлүш

башталып, ал ак падыша аскерлери тарабынан аёосуз басылган. Көтөрүлүш жеңилгенден кийин жазалоодон кутулуу үчүн Түндүк Кыргызстандын көпчүлүк эли Кытайга кире качууга аргасыз болгон. Бул Үркүн деген тарыхый ат менен аталып калды. Түндүк кыргыздарынын 40%ы падышачылык ак гвардиячылардын жазалоосунан, Кытайга качканда жана кайтып келатканда жолдо ачкачылыктан кырылышкан. Алардын сөөктөрү ашууларда, чөл-талааларда көмүлбөй калып, ит-кушка жем болгон.

Ал эми Кош бийлик жана Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде (1917–1922-жылдар) деле элдин абалы өтө оор бойдон турган.

Бул кезде элдин социалдык-экономикалык абалы менен бирге маданий агартуу маселесин жолго коюу өтө олуттуу эле. Билимсиз, жетим, ачкачылыкта сандалган жаш балдарды мектепке тартуу олуттуу иш болгон.

(«Кыргызстандын тарыхынан»)

ТАБЫШМАКТАРДЫН ЖАНДЫРМАГЫ

(24–25-беттер)

1. Эрин
2. Жылдыз
3. Ак куу
4. Суу
5. Тиш, тил
6. Наристе, өспүрүм курак
7. Төө
8. Ой
9. Жаңгак
10. Булак
11. Үзөңгү
12. Атаң

Тексттерде кездешкен макал-лакаптардын сөздүгү

А

Айла – алтоо, акыл – жетөө – хитрость – шесть, а ум – семь (т.е. ум сильнее хитрости).

Акыл деңизден терең, билим тоодон бийик – ум глубже моря, знание выше горы.

Акыл – жаштан, асыл – таштан – ум в голове, а самоцветы – среди камней.

Акылды жакшы баксаң, маңдайың ачык – будь умным, и ты добьешься всего.

Акылың болсо аңдап бил, эсиң болсо эптеп бил – достигай цели умом и ловкостью.

Ата – аскар тоо, эне – соолубаган булак, бала – күйүп турган шам чырак – отец – гора, мать – родник, ребенок – свеча.

Атаны сыйлаган абийир табат, энени сыйлаган элге жагат – уважающий отца найдет честь, почитающий мать – уважение людей.

Атан өлсө тайлак бар, кому жерде калган жок. – букв. Умер верблюд, так верблюженка есть, седло не осталось в луне (Отец умер – есть сын, учитель умер – есть ученики).

Атаңа наалат айттырба, апаңа каргыш келтирбе – не заставляй отца браниться и мать проклинать.

Ашыккан калар уятка, саргайган жетер муратка – поспешивший – осрамится, выдержанный достигнет своей цели.

Аял жакшы – эр жакшы – жена хороша, (так и) муж хорош.

Аял үйгө тартылган желек, бала – элге калтырган белек – женщина как знамя для дома, ребенок как подарок для народа.

Б

Бала жакшысы атанын даңкы, кыз жакшысы эненин баркы – хороший сын – слава отца, хорошая дочь – авторитет матери.

Баланы жашынан, катынды башынан – ребенка (приучай) смалу, жену (приучай) – с (самого) начала (сразу после женитьбы).

Билим алуу – ийне менен кудук казгандай – знание получить – все равно, что колодец иглой копать.

Булбул гүлзарын сүйөт, адам мекенин сүйөт – соловей любит свой цветник, человек любит свою страну.

Бөдөнөнү сойсо да касапчы сойсун – и перепелку пусть режет мясник (дело мастера боится).

Бөлүнгөндү берү жейт – кто отделился (от коллектива), того волк съест.

Д

Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт – у кого много друзей, того враг не победит, а кто умен, тот и не опозорится.

Ж

Жакшы аял капкалуу шаар, жаман аял ичи толгон заар – хорошая жена – город с воротами, плохая жена – полна внутри ядом.

Жакшы жалган айтпайт, жалгандан пайда таппайт – хороший человек никогда не врет, он там не ищет выгоду.

Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка – (если) пожилой явится накорми – молодой явится – дай работу.

Жер – казына, суу – алтын – земля – мать богатство, вода – золото.

Жетимдин жары кыдыр, тагдыры эки ача – подруга сироты мир, судьба его противоречива.

Жоодон өлгөн салтанат, үйдөн өлгөн жаманат – смерть (от врага) на поле боя – честь, умереть дома – позор.

И

Ит жалдаган суу кечпейт – тот, кто собаку нанял, через воду не переправится (скупые люди не достигают цели).

Ичи жаманды ит кабат, пейли жаман ниетинен табат – злонамеренного собака кусает, а завистливому удача не сопутствует.

К

Калп айтып – пайда таап, каларсың уятка, чын айтып – зыян таап, жетерсиң муратка – сказав неправду – получишь выгоду, но осрамишься, сказав правду – понесешь убытки, но достигнешь цели.

Калп ырыс кесет, кайгы өмүр кесет – ложь счастье отсекает, горе жизнь отсекает. Ложь к добру не ведет, горе укорачивает жизнь.

Калптын казаны кайнабайт – кривдой не проживешь (букв: у лжи котёл не кипит).

Кеңешип кескен бармак оорубайт – на миру и смерть красна (букв: палец, отрезанный по общему совету, не болит).

Кеп чынынан бузулбайт – слово от правды не портится: из песни слова не выкинешь.

Кесирдүүдөн келте оорудай сөз чыгат – из гадкого рта исходят гнусные слова.

Кой асырасаң – береке, кокуй алсаң – келеке – овец содержишь – благодать, не сможешь – опозоришься.

Кочкор болор козунун маңдай жагы дөң болор – у того ягненка, который станет вожакom, лоб высокий.

Көп койдо аксак да болор, таскак да болор – среди овец встречаются и кривые, и ровные.

Көп жойлогон түлкү капканга түшөт – много рыскающая лиса попадет в капкан.

Билим байлык төгүлбөс да, урагыс. Каракчы, ууру, көз боочу да алалгыс (Ж. Баласагын) – знание – это нескончаемое, вечное богатство, не отнимет ни разбойник, ни вор, ни чародей.

Билим тоодон бийик – букв. знание выше гор.

Бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт – у одной коровы рог сломался, у тысячи коров рога (все за одного переживают) дрожат.

Кур убада курсак тойгузбайт – пустыми обещаниями сыт не будешь.

Куш канаты менен учат, куйругу менен конот – птица летает крыльями, садится хвостом.

Күндүк өмүрүң болсо, түштүгүнө жорго мин – если у тебя есть день жизни, полдня едди на иноходце (т.е. удели время и удовольствию).

Күч акылга баш ийет – сила подчиняется уму.

Кырсык каш менен кабактын ортосунда – беда всегда вот тут; на грех мастера нет.

О

Окуу – билим азыгы, Билим – ырыс азыгы – учение – источник (букв. пища) знания, знание – источник (букв. пища) счастья.

Ор казсаң тайыз каз, өзүң түшүп калбагын – не рой яму другому; Не плюй в свой колодець.

Он бириксе тон болот, ынтымак бириксе эл болот – десять объединятся – будет тулуп, дружба будет – будет народ.

Ө

Өнөрлүү өлбөйт – умелец не пропадет.

Өлүүнүн сөзүн тирүү сыйлабайт – живая мышь лучше мертвого тигра.

Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар – кто убивает, у того есть месть, а у пролитой крови есть своя цель.

Өнөр алды кызыл тил – высшее искусство – красноречие.

П

Пейли кеткен кишинин казанынан аш кетет – у зловредного человека котел пустой.

С

Сарт санаасы менен байыйт – сарт богатеет мыслями.

Сынчынын сыңар өтүгү майрык – букв: у самого критика один сапог кособокий.

Т

Тил таразасы – акыл – вес языка – ум.

Турмуштун туткасы аял – женщина – опора жизни.

Туугандын урушу, торконун жыртышы – разбор родных, разрыв шелка.

У

Уурусу күч болсо, ээси айыпка жыгылат – если вор силен, то хозяин окажется виноватым.

Учууга канат керек, конууга куйрук керек – для полета нужны крылья, для посадки нужен хвост.

Уядан эмне көрсө, учканда ошону алат – что видел в гнезде, то (и) будет ловить, когда вылетит.

Ы

Ырыс алды – ынтымак – залог счастья в единении.

Ынтымак түбү – ийгилик, тирилик түбү – бирдик – залог дружбы – успех, залог жизни – единство.

Ынтымак болбосо, ырыс качат – если нет дружбы – не будет и счастья.

Э

Эки киши күнөкөр болсо, бир киши данакер – два человека виновны (поссорились между собой), один человек (третий) примиритель.

Эл ичи алтын бешик – народ – золотая колыбель.

Эл дөөлөтү эмгек, эмгек баарын жеңмек – богатство – труд, труд все одолеет.

Эмгексиз иш бүтпөйт, эринчектин колу тийбейт – без труда не выловишь рыбу из пруда.

Эти тургай табагы жок – до мяса ли, блюда своего нет (не до жиру, быть бы живу).

Алфавиттик кыргызча-орусча сөздүк

А

аба (байке, аке) – 1. почтительное (обращение к старшему мужчине, дяде); 2. воздух, **бүгүн аба ырайы жылуу** – сегодня теплая погода

абайлоо – остерегаться, **көпүрөдөн абайлап өт** – переходить через мост осторожно

абийир – 1. совесть, честь; 2. скромность, **абийирдүү бол** – будь совестливым, **ал абийирдүү кыз** – она скромная девушка

абийирсиз – бессовестный, бесстыжий

абышка – старик, дед

ага – 1. старший брат; 2. дядя

агартуу – 1. побелка; 2. просвещение

агым – 1. течение, поток, **суунун агымы** – течение (речки); 2. направление, **саясий агым** – политическое течение

адам – человек, **адам баласы** – человечество

адат – обычаи, традиции, привычки, **анын адаты бар** – есть у него привычка

адаш – заблуждаться, ошибаться, **тааныш эмес шаарда адаштык** – в незнакомом городе заблудились

адилет, адилеттик – справедливый, справедливость, **адилет чечим** – справедливое решение

аёо – жалость, щадить, **аёосуз** – безжалостный, беспощадный

ажал – смертный час, **ажалы жетти** – он скончался

ажар – цвет, лицо, облик, **ажары сулуу** – у него красивое лицо

ажыдаар – дракон

ажыраш – порвать связи, расставаться; 2. разводиться

аз – мало, немного, **аз калды** – мало осталось, **бир аздан кийин** – через некоторое время

азамат – молодец, – **Ал азамат жигит** – он парень молодец

азан – утро, **таң азандан** – с утра

азап – мучение, мука, **азап тартуу** – мучиться

азаттык – свобода, **азаттык алуу** – получить свободу

аздык – малочисленность

азуу – клык, коренной зуб

азыр – сейчас, **сен азыр келгин** – ты прямо сейчас приходи

айбан, айбанат – животное, скот, зверь, **үй айбандары** – домашние животные

айда – гони, пригони, **бала уйду айдап келди** – мальчик пригнал корову

айкында – выясни, уясни, уточняй

айла – хитрость, уловка, **анын айласы кетти** – у него выхода не осталось

айык – выздоравливай, поправляйся, **тезирээк айык** – быстрее поправляйся

ак – 1. белый, **ак көйнөк** – белая рубашка; 2. чистый, честный, **ак эмгек** – честный труд

аксакал – аксакал (уважаемое лицо, почтительное обращение к старшему по возрасту, положению)

ал – сила, мощь, **алы кетти** – он в плохом состоянии

алачык – маленькая юрта, лачуга, шалаш **алды** – перед, передняя часть, **алды жак** – передняя сторона

али – все еще, пока еще, **күн али бата элек** – солнце все еще не взошло

алтын – золото, **алтын шакек** – золотое кольцо
амал – хитрость, уловка, **амал табуу** – найти выход
аман – здоровый, благополучный, **аман алып калды** – его спас
анан – потом, затем, **анан сүйлөймүн** – потом выступлю
анык – ясный, очевидный, несомненный, **Сенин кетериң аныкпы?** – Ты действительно уйдешь? **Анык кабар** – достоверное известие
аң – яма, пробоина, обрыв
аңгеме – 1. беседа, разговор, **аңгеме салуу** – беседовать; 2. рассказ, **аңгемени окуп чык** – прочитай рассказ
аңчы – охотник
ар – совесть, честь, **арына келүү** – стыдиться, **ары жок** – бессовестный
аралаш – смешанный, **аралаш класс** – смешанный класс
аралык – промежуток, расстояние, **эки айылдын аралыгы**
арбын – обильный, много, **арбын түшүм** – обильный урожай
арзан – 1. дешевый, недорогой, **арзанга түштү** – обошлось дешево; 2. легкий, **арзан мисал** – легкая задача.
арман – недостижимая цель, заветная мечта, **арманда калуу** – иметь неисполненное желание
артык – 1. лишний, излишний, свыше, **жүздөн артык** – свыше ста; 2. лучший, лучше, **мунуң тигинден артык** – этот лучше, чем тот
арык – 1. худой, тощий, **арык мал** – истощенный скот; 2. **арык** – арык, **арыктын суусу** – арычная вода
асты – 1. низ, нижняя часть, **сыналгынын астында** – под телевизором; 2. начало, **жаздын асты** – начало весны

ат – 1. имя, название, **баланын аты** – имя ребенка, **кинонун аты** – название кино; 2. лошадь, **атка минди** – сел на лошадь; 3. стреляй, **мылтык атылды** – выстрелило ружье
атайы, атайлап – умышленно, нарочно, намеренно, специально
атта – шагай, перешагивай, **босогодон аттап өт** – перешагни через порог
ач – 1. голодный, **ачкарын** – на голодный желудок; 2. открой, раскрой, **эшик ач** – открывай двери
ачуу – 1. горький; 2. гнев, злоба, **ачуу калемпир** – горький перец, **ачуусу келди** – он обозлился
аш – пища, **аш бышырды** – варил, готовил пищу
ашык – 1. излишний; 2. влюбленный, возлюбленный
ая – жалей, пожалей, **алыстагы кызын аяды** – пожалел дочку, которая живет вдалеке, **жан аябай күрөш** – борись, не щадя себя (сил)

Б

баа – 1. цена, стоимость; 2. оценка, **баш кийимдин баасы** – стоимость головного убора, **жакшы баа алды** – получил хорошую оценку
баары – все, всё, **баары бүттү** – всё кончилось; **баарын** – всех; **баары бир** – все равно, **баарынан мурда** – прежде всего, раньше всех
багалек – низ штанины
багуу – присмотр, уход, воспитание, **мал багуу** – выращивание скота; **бала багуу** – (присмотр), воспитание детей.
бадал – 1. заросли, мелколесье, **бадалдагы бугулар** – олени в зарослях; 2. кустарник
бажа – свояк
базар – базар, рынок, **мал базар** – скотный базар; **базар баасы** – цена рынка

байка – 1. следы, наблюдай, замечай; **ал дароо байкады** – он сразу заметил, **мен аны байкап турам** – я за ним слежу; 2. смотри, **байка жыгыласың** – смотри упадешь
байлык – богатство, **жаратылыш байлыктары** – природные богатства
байпак – чулки; **жүн байпак** – шерстяные чулки, носки
байыркы – древний, прежний; **байыркы элдер** – древние народы, **байыркы кезде** – в давние времена
бактылуу – счастливый, удачливый; **бактылуу балалык** – счастливое детство
бал – мед, **бал челек** – улей, **бал аары** – пчела
балапан – птенец, цыпленок; **каздын балапаны** – гусенок, **бүркүттүн балапаны** – орленок
балдак – костыль, **ал балдак менен жүрөт** – он на костылях ходит
балчык – глина, жидкая грязь; **жолдун баары балчык болду** – дорога вся в сплошной жидкой грязи
барабар – равный, одинаковый; **алардын күчтөрү барабар** – у них силы одинаковые, **эки экиге барабар** – два равно двум
бас – 1. дави, сдавливай, надавливай; **чөп басып калбасын** – смотри, чтобы сено не задавило; 2. ступай, шагай; **илгери бас** – иди вперед
басым – давление, **кандын басымы** – кровяное давление
батыш – 1. запад, **көчөнүн батыш тарабы** – западная сторона улицы; 2. закат
башат – источник, родник; **башаттын суусу** – родниковая вода
башка – 1. другой, иной, прочий, чужой; **башка жол менен келдим** – пришел другим путем, **башка кишилер** – чужие люди 2. кроме, отдельно, особо; **сенден башка** – кроме тебя

баштапкы – начальный, первичный
бая – давно; **баягуну** – на днях, **ал бая келип кетти** – он недавно приходил
баян, баяндама – рассказ, повествование; **анын кыскача өмүр баяны** – его краткая биография
беде – люцерна
бейтааныш – незнакомый, **бейтааныш адам** – незнакомый человек
бек – крепко, **бек карма** – крепко держи, **сөзүңө бек бол** – ты крепко держи слово
бел – 1. поясница, талия; 2. спина; 3. горный хребет, перевал, **белди аштык** – перешли через перевал
белен – готовый, **белен тамак** – готовая пища
бересе – долг, **менин бересем жок** – за мной нет долга, **ал мага бересе** – он мне должен
бийик – 1. высокий, высоко, **бийик дубал** – высокая стена; 2. громко, **бийик добуш** – громкий голос
бил – 1. знай, понимай, **ким билет?** – кто знает? 2. узнай, проведай, **сабак болобу билчи?** – узнай, будет ли урок?
билим – знание, образование, **орто билим** – среднее образование
бирге – вместе, совместно, **биз баарыбыз бирге турабыз** – мы все вместе живём
биротоло – целиком, совсем, **биротоло чечтим** – окончательно решил, **биротоло бердим** – насовсем отдал
бодо, бодо мал – крупный рогатый скот
божомол – предположение
борбор – центр, **илимий борбор** – научный центр
боор – 1. печень, **көк боор** – селезенка; 2. кровный родственник, брат
бор – мел
бороон – буран, вьюга, снежная буря

борошо – поземка, заметь
бостек – самка фазана
бото – верблюжонок
бөбөк – 1. младенец (мальчик по отношению к старшему брату или старшей сестре); 2. грудной ребенок
бөдене – перепёлка, перепел
бөйрөк – почка (*анатом.*)
бөкөн – сайгак, сайга
бөрү – волк
бу, бул – этот (это, эта); **бу ким?** – кто это?; **бу (бул) эмне?** – что это?; **мунун эмне кереги бар?** – к чему это?; **мындан (будан) ары** – в дальнейшем
буз – нарушать, разрушать; **жамгыр жолду бузуп кетти** – дождь размыл дорогу; **тартип бузбагыла** – не нарушайте дисциплину
буйрук – приказ, распоряжение, веление, повеление, **буйрук берүү (кылуу)** – приказать, **сиздин буйругуңуз боюнча** – по вашему велению (распоряжению)
булак – родник, источник
булбул – соловей, **булбулдай сайрайт** – поет как соловей
булгаары – кожа (выделанная); **булгаары өтүк** – кожаные сапоги
булуттуу – облачный, пасмурный
булчуң – мышца, мускул
бурганак – снежная вьюга, метель
бууро – гайка
бурч – угол, **дубалдын бурчу** – угол стены
бут – нога, бут кийим – обувь, **бутунун башы менен басуу** – ходить на цыпочках, **аты жоктун – буту жок** – у кого нет коня, у того нет ног
бутак – ветвь, ветка
буу – завязки, **капты буу** – завязки мешок

буугуч – завязка, **каптын буугучу** – верёвочка для завязывания мешка
буурсун – соха
буурчак – горох
буудай – пшеница, **кара буудай** – рожь, **буудай ун** – пшеничная мука
буурул – седой, **буурул чач** – седоволосый
бүгүнкү – сегодняшней, **бүгүнкү иштин жыйынтыгы** – результаты сегодняшней работы
бүдөмүк – не вполне ясно, смутно
бүркүт – беркут (орёл), **суу бүркүт** – орлан, **бүркүтчү** – охотник с беркутом
бүт – кончай, заканчивай, **ишинди качан бүтөсүң?** – когда закончишь свою работу? **уулум быйыл окуусун бүтөт** – (мой) сын в этом году заканчивает учёбу
быйылкы – этого года, **быйылкы түшүм** – урожай этого года, **быйылкы жылы** – в этом году
былтыр – прошлый год, в прошлом году, **былтыртан бери** – с прошлого года
бычак – нож
быш – созревать, поспевать, вариться, жариться, **эт быштыбы?** – мясо сварилось? **быйыл дарбыз эрте бышты** – в этом году арбуз рано созрел
быштак – творог
бээ – кобыла, кобылиц, **саан бээлер** – дойные кобылицы

Г

гана – только, **бул маселени ал гана чече алат** – только он может решить этот вопрос, **өзүм гана** – только я сам, один я
гүл – цветок, **гүлдү сугаруу** – поливать цветок
гүлдө – цветы, процветай, **шабдалылар гүлдөй баштады** – персики начали цвести

Д

даанышман – мудрый, мудрец
даараткана – уборная, туалет
дабыш – топот, **кишинин добушу** – человеческий голос
дагара – таз (для стирки белья)
дагы – ещё, **дагы эле иш баштала элек** – работа пока не началась
дайым, дайыма – всегда, постоянно
дайым даяр – всегда готова, **мен ар дайым ушу маалда келемин** – я каждый раз прихожу в это время
далалат – усердие
даңк – слава, известность, **анын даңкы чыкты** – он прославился (стал знаменитым), **даңкка ээ болуу** – приобрести славу, завоевать славу
дарбаза – ворота, **дарбазачы** – вратарь
дарыкана – аптека, **дарыгер** – лекарь, знахарь
дарыла – 1. лечи; 2. опрыскивай, протравливай (при помощи химикатов)
дарыя – река (большая), **Нарын дарыясы** – река Нарын, **Енисей дарыясы** – река Енисей
даярда – готовь, подготовь, приготовь, **китебинди басмага даярда** – подготовь свою книгу к печати
демде – завари (чай), **күрүчтү демдөөгө кой** – дай упариться плову, **чай демде** – завари чай
демек – значит, следовательно, одним словом, итак, **демек, биз жөнөшүбүз керек экен да?** – значит, нам пора ехать?
демилге – инициатива, почин
деңиз – море, **деңиз айбандары** – морские животные
дептер – тетрадь, **дептерче** – записная книжка

доңкулдак – дятел
доңуз – дикая свинья
доо – претензия
дос – друг, приятель
достош – подружись
дөң – возвышение, холм, **дөңсөө** – возвышенное место
дөңгөлөк – колесо, **арабынын дөңгөлөгү** – колесо телеги
дөө – великан
дурус – нормальный, сносный
душман – враг, неприятель
дүйнөлүк – мировой, **дүйнөлүк согуш** – мировая война
дүнүйө – богатство, клад, сокровище
дүнүйөкор – стяжатель
дүкөн – лавка, магазин
дүрбөлөң – паника, переполох, смута
дүрбү – бинокль
дүрмөт – заряд
дыйкан – земледелец, крестьянин

Ж

жаа – 1. лук (оружие), **жаа тартуу** – стрелять из лука; 2. радуга; 3. дуга
жабдык – орудие, инструментарий
жабуу – попона, покрывало
жазы – широкий, просторный, ровный, плоский, **жазы тактай** – широкая доска, **жазы маңдай** – высокий лоб
жазылуу – подписка, **газетага жазылуу** – подписка на газету
жайбаракат – спокойно, не спеша, благодушно, **жайбаракат отура бергиле** – сидите спокойно (не суетясь)
жайлоо – джайлау, летовка, летнее пастбище
жак – сторона, край, **оң жак** – правая сторона, **сол жак** – левая сторона, **биз жакта** – в нашем краю

жакшынакай – хорошенький, милостивый
жалаа – клевета, ложное обвинение, **жалаа жабуу** – клеветать, возводить ложное обвинение
жалаяк – пелёнка
жалбыз – мята
жалбырак – лист (растение); **жазы жалбырак** – широкий лист, **бака жалбырак** – подорожник
жалтылдоо – блестеть, сверкать, сверкание
жаман – плохой, дурной, скверный плох, дурно, скверно, **жаман жорук** – скверный поступок, **жаман адат** – дурная привычка, **жаман жыт** – дурной запах, **жаман көрүү** – ненавидеть, не любить
жамгыр – дождь; **кара жамгыр** – проливной дождь, ливень, **жамгыр катуу жаап турат** – идёт сильный дождь
жана – 1. ещё, опять, снова, вновь, повторно; **жана бир жолу** – ещё один раз, **жана кайтала** – ещё повтори; 2. только что, недавно; **ал жана эле барып келди** – он только что сходил
жаныбар – животное; **жаныбарлар дүйнөсү** – животный мир
жаңгак – орех (грецкий), **жаңгак токою** – ореховый лес
жаңжал – ссора, спор, скандал
жаңылык – новость, новинка
жаңырык – отзвук, эхо
жапыз – низкий, низкорослый; **жапыз үй** – низкий дом, **бою жапыз киши** – низкорослый человек, **жапыз така** – низкий каблук
жар – яр, обрыв, крутой берег
жара – рана, болячка, язва
жарака – трещина; **дубалдын жаракасы** – трещина стены

жаратылыш – природа, натура; **жаратылыш байлыктары** – природные богатства, **жаратылышты коргоо** – охрана природы
жарганат – летучая мышь
жаргылчак – ручная мельница (зернотёрка)
жарды – бедный, неимущий, бедняк; **жарды адам** – бедный человек
жаркыра – блестеть, сверкать, сиять
жарты – половина; **бир бүтүндүн жартысы** – половина одного целого
жарым – половина; **жарым күн** – полдня; **эки жарым** – два с половиной; **жарым өмүр** – полжизни
жарыя – объявление
жат – наизусть; **жатка айт** – говори наизусть
жаттоо – запомнить наизусть, выучить наизусть
жатуу – лежать, лежание
жашоо – жить, здравствовать, житьё, существование, проживание
жашыл – зелёный; **жашыл жоолук** – зелёный платок
жашылча – овощи, **жемиш, жашылча өстүрүүчү совхоз** – плодоовощной совхоз
жашыр – спрячь, укрывай, скрывай
же – ешь, кушай
жез – медь, латунь; **жез чара** – медная чаша
жек, жек көрүү – ненавидеть, презирать, питать отвращение
жел – ветер, ветерок
желек – флаг
желекче – флажок
желим – клей
желин – вымя
желке – затылок

жең – рукава
жеңилбес – непобедимый; **жеңилбес армия** – непобедимая армия
жеңиш – победа, завоевание; **жеңиш менен кайтуу** – вернуться с победой; **спорттук жеңиш** – спортивная победа
жесир – вдова, вдовец
жетим – сирота
жетүү – 1. хватать; 2. дойти, доехать; 3. догнать, достигнуть
жибек – шёлк, **жибекчилик** – шелководство
жигит – джигит, молодой человек, юноша, парень; **жаш жигит** – молодой парень
жилик – трубчатая кость
жогол – 1. теряться, потеряться, исчезать, пропадать; **сен кайда жоголдуң?** – куда ты пропал? **кагаздар жоголуп кетти** – бумаги пропали; 2. долой, **көзүмө көрүнбөй жогол!** – уйди с глаз долой!
жогору – верх, вверх, высоко, выше; **жогору кетер** – подними выше; **жогору жакта** – наверху
жок – нет, не имеется, **арга жок** – нет выхода, что поделать; **жок болуу** – исчезнуть, пропадать; **анын жаман адаттары жок** – у него нет дурных привычек; **барганым жок** – я не ходил
жолборс – тигр
жолдош – 1. товарищ, друг; **ал – менин жакын жолдошум** – он мой близкий товарищ; 2. спутник; 3. товарищ (форма обращения); **жолдош депутаттар** – товарищи депутаты
жолоочу – путник
жолук – встречайся, повидайся; **таанышыма жолуктум** – познакомился с знакомым
жоо – враг, неприятель
жоокер – воин

жоолук – платок, косынка; **жүн жоолук** – шерстяной платок; **ак жоолук** – белый платок
жоомарт – щедрый
жорго – иноходец
жору – гриф
жорук – поступок, выходка
жөнө – отправляйся; **биз бүгүн саат жетиде жөнөйбүз** – мы отправляемся сегодня в семь часов
жөнөкөй – простой, обыкновенный, несложный, **жөнөкөй маселе** – простая задача; **жөнөкөй сан** – простое число; **жөнөкөй сүйлөм** – простое предложение
жермеле – ползай
жетөл – кашель; **көк жетөл** – коклюш
жука – тонкий; **жука кагаз** – тонкая бумага; **жука кийим** – легкая одежда; **жука тактай** – тонкая доска
жума – 1. пятница; 2. неделя; **газета жумасына бир жолу чыгат** – газета выходит раз в неделю
жумуртка – яйцо; **тооктун жумурткасы** – куриное яйцо
жумушчу – рабочий
жуп – чет, пара; **жуп сан** – четное число
журт – 1. народ, общественность, публика; 2. место стоянки (после откочевания), оставленное стойбище
жут – глотай, проглоти; **балапан куртту жутуп жиберди** – птенец проглотил червяка
жуун – умойся, мойся, умывайся; **сууга жуун** – умывайся водой
жуур – меси, замеси, замешивай; **камыр жуур** – замеси тесто
жуурат – цельное кислое молоко
жууркан – одеяло (на стёжке)
жүгөн – узда, **жүгөндө** – надевай узду

жүгөрү – кукуруза
жүзүм – виноград
жүн – 1. шерсть; **койдун жүнү** – овечья шерсть; **уяң жүн** – тонкая шерсть; 2. перо (птицы)
жүрөк – сердце; **жүрөктүн кагышы** – сердцебиение; **чын жүрөктөн** – от чистого сердца; **таш жүрөк** – жестокий, бессердечный
жүрүү – ходить, ездить, двигаться
жыгуу – свалить, побороть, победить
жый, жыйна – 1. собирай, собери, убери; **жүзүм жыйна** – собирай виноград; 2. копи, накопи; **ал көп акча жыйды** – он накопил много денег
жылаңаяк, жыңайлак – босой, босиком
жылга – лощина
жылгаяк – скользкий; **жылгаяк жол** – скользкая дорога; **жылгаяк тебүү** – скользить (на ногах)
жылкы – лошадь (общее название); **жылкы чарбасы** – коневодство; **жылкынын эти** – конина; **жылкычы** – табунщик
жылма – 1. ровный, гладкий; **жылма таш** – гладкий камень; 2. внешне приятный
жылуу – двигаться; **алга карай жылуу** – двигаться вперед
жырткыч – хищник; **жырткыч айбандар** – хищные животные
жытта – нюхай
жыттуу – пахучий, душистый; **жыттуу чөп** – пахучая трава
жээн – племянник (племянница) или внук (внучка) по женской линии
жээрде – рыжий; **жээрде тай** – рыжий жеребёнок

З

закым – мираж, марево
залал – вред, ущерб, убыток; **залал келтирүү** – вредить, причинять вред

замбил – носилки
замбирек – пушка, орудие
заң – кал
зоо, зоока – скала
зор – большой, громадный, огромный; **зор окуя** – огромное событие; **зор таасир** – огромное впечатление; **зор ийгилик** – громадный успех
зым – проволока, провод
зыян – вред, убыток, ущерб, вредно; **зыян келтирүү** – вредить, приносить ущерб, причинить убыток; **зыян тартуу** – потерпеть убыток, пострадать
зээндүү – понятливый, способный, толковый, даровитый, смыслённый; **зээндүү бала** – даровитый мальчик

И

идиш – посуда, сосуд, тара; **идиш-аяк** – кухонная посуда
изде – ищи, разыскивай, отыскивай; **аны көптөн бери издеп жүрүшөт** – его с давних пор разыскивают; **издеп табуу** – разыскать, отыскать; **сени издегендер көп** – тебя разыскивают многие
ийгилик – успех, достижение, лучший результат; **ийгиликке жетүү** – добиться успеха
ийин – нора; **түлкү ийинге кирип кетти** – лиса залезла в нору
ийне – игла, иголка; **ийнелик** – стрекоза
ил – зацепи, подцепи, повесь; **илгичке илип кой** – повесь на вешалку; **мыкка илип кой** – повесь на гвоздь; **ал менин сөзүмдү илип ала койду** – он сразу подхватил мои слова
илбирс – снежный барс, ирбис
илегилек – аист; **илегилектин уясы** – гнездо аиста
ини – младший брат; **менин иним** – мой младший брат

ирет – 1. ряд, порядок; **ирети менен** – в порядке, по порядку; 2. раз; **төрт ирет** – четыре раза; **бир нече ирет** – несколько раз
ириң – гной
ит – собака; **ит мурун** – шиповник
ич – 1. пей; **кымыз ичкиле** – пейте кумыс; **чай ич** – пей чай; **ичип жибер** – выпей; 2. ешь, кушай; **кесме ич** – ешь лапшу; **тамак ичип алгыла** – покушайте
ичеги – кишки
ичке – 1. тонкий; **ичке жип** – тонкая нитка; **ичке жол** – тропинка; 2. тонкий; **ичке үн** – тонкий голос
ички – внутренний; **үйдүн ички шыбагы** – внутренняя штукатурка дома; **ички оорулар** – внутренние болезни; **ички соода** – внутренняя торговля
ишкана – предприятие
иш – работа, **иште** – работай, трудись; **мен заводдо иштейм** – я работаю на заводе; **иштеп чыгаруу** – выработка; **иштеп чыгуу** – проработка, **иштеп чыгаруу нормасы** – норма выработки
иштиктүү – дельный, деловой
иштөө – работать, трудиться

К

каада – обычай, правило, церемония; **кыз узатуу каадасы** – обычай (церемония) выдачи девушки замуж
каалга – дверь
каалоо – желать, желание, хотение
каарман – герой, храбрый
кабык – кора, скорлупа, кожура, шелуха; **жыгачтын кабыгы** – кора дерева; **жумуртканын кабыгы** – скорлупа яйца
кабылдама – приёмная
кабырга – ребро

кагаз – бумага; **ак кагаз** – белая бумага; **иш кагаздары** – деловые бумаги; **кагаз акча** – бумажные деньги
кадам – шаг; **биринчи кадам** – первый шаг; **кадам шилтөө** – шагаты; **кадам сайын** – за каждым шагом
каз – гусь; **жапайы каздар** – дикие гуси
казан – котел; **казан асуу** – готовить пищу; **ашказан** – желудок
казуу – копать
казык – кол; **казык кагуу** – вбивать кол
кайгы – печаль, горе, скорбь; **кайгы тартуу** – горевать, печалиться; **оор кайгы** – тяжёлая скорбь
кайгыр – горюй, печалься
кайда – где, куда; **үйүң кайда?** – где твой дом? **кайда барасың?** – куда ты идешь? **менин балдарым кайда кетти?** – куда ушли мои дети?
кайдан – откуда; **сен кайдан келдиң?** – ты откуда пришёл? **мен кайдан билем?** – откуда я знаю?
каймак – сливки, сметана
кайнат – кипятит, **суу кайнат** – кипятит воду
кайната – тесть
кайраттуу – энергичный, смелый, храбрый, решительный
кайсы – какой, который; **кайсы жерде?** – в каком месте? **кайсы жылы?** – в каком году? **кайсы бирөөлөр** – некоторые; **уулдарыңдын кайсынысы үйлөндү?** – который из твоих сыновей женился?
кайтуу – вернуться, возвратиться, возвращение
кайчы – ножницы
кайырмак – 1. крючок (для удочки); 2. удочка
калаа – город
калай – олово
калак – 1. совок; 2. весло

- калбыр** – решето
калетсиз – несомненно, безошибочно, несомненный, безошибочный
калемпир – красный перец
калк – народ, население; **шаардын калкы** – население города; **калктын талабы боюнча** – по требованию народа
калп – ложь, враньё; **калп айтуу** – врать, лгать; **калпын кармап алуу** – уличить во лжи
камак – арест; **камакка алуу** – арестовать
каман – кабан
камбыл – запасливый, предусмотрительный
камда – приготовить, заготовь, сделай запас
камылга – забота, хлопоты, подготовительные меры, подготовка,
камыр – тесто
камыш – камыш
кан – кровь; **кан куюу** – переливание крови; **кан тамырлары** – кровеносные сосуды
кана – 1. где? **балдар кана?** – где дети? 2. ну, ну-ка, давай, давайте; **кана, баштадык** – ну начали! **кана, алдык!** -нука, взяли!
канат – крыло
кандай – какой, каков, как; **кандай турсуңар?** – как выживаете? **кандай себептен?** – по какой причине? **сен кандай деп ойлойсуң?** – как ты думаешь? **бийыл буудайдын түшүмү кандай** – какой в этом году урожай пшеницы? **кандай болбосун** – так или иначе
канжа – трубка (курительная)
кант – сахар; **чакмак кант** – сахар кусковой
кантала – клоп
капас – клетка (для птицы)
кар – снег; **кар түштү** – выпал снег
- капчыгай** – ущелье
капчык – кошелек (мешочек)
карагай – ель; **калың карагай** – густой еловый лес; **кызыл карагай** – сосна
каракчы – грабитель, разбойник
карга – ворона (общее название); **ала карга** – серая ворона; **чар карга** – грач; **көк карга** – сизоворонка
каргаша – помеха, препятствие
каргыш – проклятие
кардар – покупатель
карек – зрачок
каркыра – журавль
карлыгач – стриж
карма – держи, хватай; лови; **атымды кармай турчу** – поддержи-ка мою лошадь; **алар каракчыны кармашты** – они поймали разбойника, **балык карма** – лови рыбу
карыз – долг, задолженность, заем, ссуда, кредит; **карыз алуу** – брать в долг; **карыз берүү** – давать в долг (взаимы); **карыздан кутулуу** – расплатиться с долгами
карылык – старость; **анын карылыгы жетти** – он уже глубокий старик
карышкыр – волк
карыя – 1. старик; 2. старейшина
касап, касапчы – мясник
касташуу – враждовать
кат – 1. письмо; **кат жаз** – напиши письмо; **мен жолдошумдан кат алдым** – я от своего товарища получил письмо
ката – ошибка, погрешность, опечатка, ошибочный, неправильный; **ката кетирүү** – допустить ошибку; **ал ката жазат** – он пишет с ошибками
катаал – трудный, тяжёлый, суровый; **бийыл кыш катаал** – нынче суровая зима; **катаал климат** – суровый климат; **катаал турмуш** – тяжёлая жизнь

- катар** – ряд, шеренга, строй; **үчүнчү катарда олтуруу** – сидеть в третьем ряду; **бир катар болуп тизилүү** – построиться в одну шеренгу; **алдыңкы катар** – передний ряд; **катары менен** – подряд
кач – убегай, избегай; **коён клеткадан качып кетти** – кролик убежал из клетки; **туткундан качып чыгуу** – бежать из плена
качкын – 1. беглец, дезертир; 2. беженец
каш – 1. бровь; 2. лука (седла)
кашаа – 1. скобка; **тегерек кашаа** – круглая скобка; **чарчы кашаа** – квадратная скобка; 2. забор
кашкулак – барсук
кебез – вата
кездеме – мануфактура, ткань
кейи – горюй, огорчайся
кек – месть, злоба; **кекеч** – заика, **кекечтен** – заикайся
кекилик – куропатка
кекиртек – 1. трахея, дыхательное горло; 2. глотка
кекчил – злопамятный, мстительный
кел – приходи
келбет – фигура, осанка; **келбетүү** – красивый, статный, **келбети келишкен жигит** – красивый (статный, осанистый) парень
келгин куштар – перелётные птицы
кебек – шелуха (просо, ячмень и т. п.); **кебек; шиш кебек** – шашлык
кебете – вид, форма; **сырткы кебете** – внешний вид
кедей – бедный, бедняк; **кедейлик** – бедность
кежиге – затылок
кежир – упрямый, капризный
келбет – вид
келемиш – крыса
- келерки** – будущий; **келерки жылда** – в следующем году
келин – сноха, невестка
келишим – соглашение, договор
келүү – прийти, приходиться
кемтик – недостаток, дефект, недочёт, пробел
кемчилик – 1. недостаток; нужда; 2. погрешность, неполадки, недочёт
кеңеш – советуйся, совещайся
кеңит – расширяй, делай обширным (широким, просторным), **жолду кеңитти** – он расширил дорогу
кепе – избушка, шалаш
кербен – караван, обоз; **кербен башы** – старшина каравана; начальник обоза; **кербен сарай** – караван-сарай (постоялый двор для каравана)
керек – нужный, необходимый, надо, нужно, необходимо; **бул мага керек** – это мне нужно
кесе – большая чашка
кесек – кусок, комок; **кесек эт** – мясо крупными кусками
кескин – резкий, решительный, категорический; **кескин жооп берүү** – дать решительный ответ
кескич – зубило, долото, стамеска
кесме – лапша
келечек – будущий, будущее, грядущий, грядущее; **келечек турмуш** – будущая жизнь; **келечек муундар** – грядущие поколения
кеме – корабль, судно; **аба кемеси** – воздушный корабль; **кеме куруучулар** – кораблестроители
кенен – широкий, свободный, просторный, обильный; **кенен бөлмө** – широкая комната; **баарына кенен жетет** – на всех вполне хватает; **кенен отуруу** – жить свободно

кенже – младший; **кенже уул** – младший сын; **кенже илимий кызматкер** – младший научный сотрудник; **кенже лейтенант** – младший лейтенант

кеңири – широкий, обильный, расширенный; **кеңири мүмкүндүк** – широкая возможность; **кеңири керектелүүчү товарлар** – товары широкого потребления

кеп – слово, разговор; **кеп сал** – рассказывай; **куру кеп** -пустой разговор, пустые слова; **кепке келүү** – соглашаться; **сизде бир-эки ооз кебим бар эле** – я хотел сказать вам несколько слов

керек буюм – нужная вещь; **ишке баруу керек** – надо пойти на работу

керээз – завещание, предсмертное наставление

кескелдирик – ящерица

кетмен – кетмень; **кетмен менен казуу** – копать кетменём

кетүү – уходить, отправиться, удаляться

кеч 1. поздно; **кеч келди** – поздно пришёл (приехал); **биз ишти кеч баштадык** – мы работу поздно начали; 2. вечер; **кеч кирди** – наступил вечер; **поезд кечинде келет** – поезд приходит вечером; **кечке чейин** – до вечера

кечир – прости, прощай; **мени кечирип кой** – прости меня

кечке – до вечера; **мен кечке иште болдум** – я до вечера был на работе

кечкурун – вечером; **кечкурун келемин** – приду вечером

кечүү – брод; переправа

кийиз – войлок, кошма

кийим – одежда; **сырт кийим** – верхняя одежда; **ич кийим** – нижняя одежда; **бут кийим** – обувь; **баш кийим** – головной убор; **кийим илгич** – вешалка

ким – кто; **ким келди?** – кто пришёл? **ким билет?** – кто знает? **бул ким?** – кто это?

мени сураган ким? – кто меня спрашивал? **бул кимдин үйү?** – чей этот дом?

кир – 1. грязь; грязный; **кир көйнөк** – грязная рубашка; **кир болуу** – загрязняться; 2. бельё (грязное); **кир жуу** – стирать бельё

кириш – 1. вход, заход; 2. доход; приход; **киришүү** – вступление; начало, начинание; **ишке киришүү** – начало работы

кирпи, кирпич чечен – еж

кирпик – ресница

кичине – 1. маленький; **кичине балдар** – маленькие дети; 2. немножко

кишен – путы, оковы, кандалы

киши – человек; **эркек киши** – мужчина; **аял киши** – женщина; **ар бир киши** – каждый человек; **киши башына** – на каждого человека (лично)

коён – 1. заяц; 2. кролик

козго – двигай, шевели

козгол – двигайся, шевелись; **козголоң** – мятеж, смута, бунт, распри; **козголоң чыгаруу** – бунтовать, **козголоңчу** – бунтовщик, мятежник

козу – ягнёнок; **козукарын** – гриб

кокту – овраг, горная ложбина, впадина

кокус, кокустан – нечаянно, внезапно, случайно, вдруг

кол – рука; **колдон келишинче** – по мере возможности; **колу ачык** – щедрый; **кол чабуулар** – аплодисменты; **кол үзүү** – порвать связь; 2. почерк; **бул анын колу эмес** – это не его почерк

комуз – комуз (музыкальный инструмент); **комуз чертүү** – играть на комузе

конок – гость, гостья; **конок болуу** – быть гостем, быть в гостях; **конокко чакыруу** – приглашать в гости, звать в гости; **конок үй** – гостиная

коңгуроо – звонок, колокольчик, бубенчик, колокол; **акыркы коңгуроо** – последний звонок

коңуз – жук

коңшу – сосед, соседний, соседский; **коңшу өлкөлөр** – соседние страны; **коңшу үй** – соседний дом

кооз – красивый, изящный; художественный; **кооз үй** – красивый дом

коргон – защищайся, обороняйся, охраняйся

коргоочу – защитник

коргошун – свинец

корк – пугайся, бойся, опасайся, страшись, робей; **сен эмнеден коркосуң?** – чего ты боишься? **коркпой эле кой** – не бойся, не робей

короз – петух; **балапан короз** – петушок (молодой петух)

көбөй – умножайся, увеличивайся; **беш эсе көбөйдү** – увеличилось в пять раз

көбүк – пена, накипь, пузырь; **самындын көбүгү** – мыльная пена (мыльный пузырь)

көбүнчө – в большинстве случаев, большей частью, по большей части, в основном; **мен көбүнчө үйдө болом** – я в основном бываю дома

көгүчкөн – голубь; **тынчтыктын көгүчкөнү** – голубь мира

көзөнөк – отверстие, дыра

көйнөк – 1. рубашка, сорочка; 2. платье

көкбөрү – козлодрание, скачки с козлом

көл – озеро; **көл жакалап басуу** – идти вдоль берега озера

көлмө – пруд

көлөкө – тень, сень; **дарактын көлөкөсүндө отуруу** – сидеть в тени деревьев (под сенью деревьев)

көмөк – помощь, поддержка; **көмөк көрсөтүү** – оказывать помощь

көмүр – уголь; **таш көмүр** – каменный уголь; **жыгач көмүр** – древесный уголь;

көмүр базасы – угольная база, **көмүрчү** – угольщик

көңдөй – пустой, полый

көңүлдүү – радостный, весёлый, радостно, весело; **эс алуу көңүлдүү болду** – отдых был весёлым

көө – сажа

көөдөн – грудь, верхняя часть туловища

көп – много, множество, обильно

көпөлөк – бабочка, мотылёк

көпүрө – мост; **көпүрөдөн өтүү** – пройти (проехать) через мост; **биз көпүрө салдык** – мы построили мост; **таш көпүрө** – каменный мост; **асма көпүрө** – висячий мост

көрк – красота, краса, изящество; **тоонун көркү** – таш менен, **адамдын көркү** – баш менен – красна гора камнями, а человек красен головой (умом); **кыштак көркүнө чыкты** – кишлак благоустроился

көрнөк – вывеска

көрүн – покажись; **мага көрүнбөйт** – мне не видно; я не вижу; **айыл алыстан көрүнүп турат** – аил виден издалека; **сиз эмне көрүнбөй калдыңыз?** – почему вас не видно?

көч – кочёвка, перекочёвка

көчмөн – кочевник, кочевой; **байыркы көчмөндөр** – древние кочевники; **көчмөн элдер** – кочевые народы (кочевые племена)

көчө – улица; **чоң көчө** – большая (главная) улица; **көчөдө жүрүүнүн эрежелери** – правила уличного движения

көчүрмө – выписка; копия

кубала – гони, беги за ним, преследуй

кубаныч – радость; **кубаныч менен кабыл алдык** – мы с радостью восприняли

куда – сват; **куда болуу** – стать сватом, породниться (через брак своих детей и родственников), **кудагый** – сватья

кудук – колодец

кузгун – ворон

куй – налей, полей, вливай; **чакага суу куй** – налей воду в ведро; **сизге чай куйайынбы?** – налить вам чаю?

куйкала – опали (куруцу, овцу и т. п.)

куймак – оладьи

кулаалы – коршун

кулпу – замок; **кулпу салуу** – запирасть (закрывать) на замок

кулун – жеребёнок (по первому году)

кум – песок; **кум дөбө** – бархан; **кум кайрак** – рассыпчатая крупчатка; **кумшекер** – сахарный песок

кумар – азарт; азартная игра; **кумар ойноо** – играть в азартные игры

кумурска – муравей; **көчөлөрдө эл кумурскадай кыжылдайт** – на улицах люди, как муравьи, кишмя кишат

кунан – жеребёнок (трёхлетний)

кундуз – выдра, выдровый мех

кур – пояс, ремень

курал – оружие, снаряжение, орудие, прибор

куркак – сухой, высохший; **куркак отун** – сухие дрова; **куркак кийим** – сухая одежда; **куркак жерге отур** – садись на сухое место

курма – финик

курсак – утроба, чрево, живот, брюхо; **курсак ачты** – есть охота; **курсагыбыз ток** – мы сыты

курт – червь, червяк, **курт жеген алма** – червивое яблоко; **жибек курту** – шелковичный червь; **курт-кумурска** – всякие насекомые (букашки, козявки); **кара-курт** – каракурт (ядовитый паук)

куруучу – строитель

курча – окружи, обступи, охватывай; опоясывай; **аны жумушчулар курчап калышты** – его окружили рабочие

куса – тоска; печаль; **куса болуу** – тосковать, горевать

куттукта – поздравь, приветствуй

куудул – комик, имитатор

куунак – весёлый, радостный, жизнерадостный; **анын көңүлү куунак** – у него весёлое настроение

куурдак – жаркое, кавардак (куманье)

куурчак – кукла; **куурчак театры** – кукольный театр

кууш – тесный, узкий; **кууш көчө** – узкая улица; **кууш капчыгай** – узкое ущелье

куш – 1. птица; **үй куштары** – домашние птицы; **төө куш** -страус; **суу куштары** – водоплавающие птицы; 2. хищная птица; ловчая птица; **куш салуу** – охотиться с ловчей птицей; 3. ястреб (самка)

куюн – вихрь, смерч

күбө I – моль

күбө II – свидетель

күзгү – зеркало

күзөтчү – сторож

күзүндө – осенью

күй – жди, ожидай, подстерегай; **сага күйбөй, кетип калышты** – они уже ушли, не дожидаясь тебя

күйгүз – жги, сожги, сжигай, зажигай; **кагазды күйгүздү** – он жёг бумагу

күкүк – кукушка; **күкүк өз атын өзү чакырат** (погов.) – кукушка сама себя кличет по имени

күл – смеяся; **ал каткырып күлдү** – он громко смеялся (хохотал)

күлкү – смех; **оюн-күлкү** – весёлые забавы

күлүмсүрө – улыбайся

күмөн – сомнение, подозрение; **күмөн саноо** – подозревать

күмүш – серебро; **күмүш шакек** – серебряное кольцо; **күмүш кашык** – серебряная ложка

күндө – каждый день, ежедневно; **күндө эртең менен** – каждый день утром

күндүз – днём; **күндүз саат үчтө** – в три часа дня

күнөө – вина, грех, проступок, преступление; **мен эмне күнөө кылдым?** – в чём моя вина? в чём я провинился?

күрөк – лопата; **темир күрөк** – железная лопата; **жыгач күрөк** – деревянная лопата

күрп – индюк; индейка, **күрткү** – сугроб, снежный занос

күрүч – рис; **күрүч шорпо** – рисовый суп

күтүү – ожидать, ожидание

күү – мелодия, мотив, напев

күүгүм – сумерки; **күн батып, күүгүм кирди** – солнце село, наступили сумерки; **күүгүм талаш** – в сумерках

күч – сила, мощь; **чоң күч** – большая сила; **күчүн жыюу** – собраться с силами

күчө – усиливайся; **шамал күчөп кетти** – ветер усиливается

күчтүү – сильный; **күчтүү тамак** – усиленное питание, питательная пища

кыз – девочка, девушка, девица, (дочь)

кызамык – краснуха

кызгалдак – дикий мак

кызыл – 1. красный; **кызыл туу** – красное знамя; **кызыл жоолук** – красная косынка; **кызыл алма** – красное яблоко; 2. румяный (о лице человека); румянец; **кызыл жүз** – румяное лицо, краснощёкий.

кыйгыл – кисловатый; **кыйгыл даам** – кисловатый вкус

кыйкыр – кричи, выкрикивай; **кыйкырбай, акырын сүйлө** – не кричи, говори спокойно; **балдарга кыйкыра баштады** – он раскричался на детей.

кыйратуу – разрушение, разгром

кык – навоз

кылмыш – преступление; **кылмыш кылуу** – совершить преступление

кылым – век, столетие; **жыйырманчы кылым** – двадцатый век; **өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында** – в шестидесятых годах прошлого столетия

кылыч – меч, сабля

кымбат – дорогой, ценный; **кымбат белек** – ценный подарок; **кымбат товар** – дорогой товар

кымгуут – суматоха, переполох

кымкап – парча

кымыз – кумыс

кын – ножны; **бычактын кыны** – ножны ножа; **кылычтын кыны** – ножны сабли

кыраакылык – бдительность, зоркость, дальновидность, прозорливость

кыргоол – фазан

кыргыек – ястребок

кыргыз – кыргыз; **кыргыз тили** – кыргызский язык; **кыргыз эли** – кыргызский народ

кыргызча – по-кыргызски; **кыргызча сүйлө** – говори по-кыргызски

кыргый – ястреб-перепелятник

кырман – ток

кыроо – иней; **түндө кыроо түшүптүр** – ночью выпал иней

кыска – короткий, краткий, сокращённый, сжатый, коротко, кратко; **кыска мөөнөттө** – в сжатые сроки; **кыска мөөнөттүү курстар** – краткосрочные курсы; **кыска жол** – короткая дорога, краткий путь; **кыска бойлуу** – низкорослый;

кытыгы – щекотка
кыш – зима; **кыш түштү** – наступила зима;
кышка маал – к зиме
кыштак – кишлак; селение
кыштоо – зимовка, зимнее пастбище
кыя – склон, откос, спуск
кыяк – 1. гармошка; **ооз кыяк** – губная гармошка; 2. кыяк (двухструнный смычковый инструмент типа скрипки)
кээ, кээ бир – некоторый, кое-кто; **кээ бир адамдар** – некоторые люди; **кээде** – иногда; **кээ кээде** – изредка

М

маал – 1. время; момент; **жумуш маалы** – рабочее время; **кечке маал** – к вечеру; **таңга маал** – к рассвету; **ушу маалга чейин** – до сих пор; 2. раз; **күнгө эки маал** – два раза в день
маанай – настроение; **анын бүгүн маанайы пас** – он сегодня плохо настроен (у него сегодня плохое настроение)
мага – мне; **мага бер** – дай мне
маданияттуу – культурный; **маданияттуу жаштар** – культурная молодежь.
маек – беседа
мажбур – вынужденный; принужденный, обязанный; **мажбур болуу** – быть вынужденным
май – 1. жир, сало; **койдун майы** – бараний жир; **чочконун майы** – свиное сало; 2. масло; **сары май** – топленое масло
маймыл – обезьяна
майрам – праздник; **майрам күндөрү** – праздничные дни; **май майрамы** – майский праздник
маки – перочинный нож
макоо – непонятливый, бестолковый, тупица
макта – хвали; **ал мактай турган киши** – он достойный восхваления (похвалы) человек; **мактанчаак** – хвастун

макул – ладно, согласен; **мен макулмун** – я согласен; **макул көрүү** – одобрять, считать приемлемым; **сен ушуга макулсуңбу?** – ты на это согласен?
малчы – 1. скотовод, скотник; 2. пастух
малчылык – скотоводство
мамалак – медвежонок
мамлекет – государство; **биздин мамлекетибиз** – наше государство; **чет мамлекеттер** – иностранные государства
мамы – столб
мамык – пух (птичий); **мамык жаздык** – пуховая подушка; **мамык төшөк** – пуховая постель
мандалак – тюльпан
мандем – недостаток, изъян, дефект
манжа, беш манжа – 1. пятерня; 2. палец; **колдорунун манжалары** – пальцы его рук
мансап – карьера, положение
мансапкор – карьерист
мара – финиш
март – щедрый; **март киши** – щедрый человек
машык – упражняйся, приобретай навыки, научись; **гимнастикалык машыгуу** – гимнастическое упражнение
ме – на, возьми; **ме, ал** – на, бери
мейиз – изюм (сушеный виноград)
мейкин – просторный, обширный; **мейкин талаа** – широкая степь; **мейкин жайлоо** – обширное летнее пастбище
мейман – гость
меймандос – гостеприимный, хлебосольный
мейманкана – гостиница
мекен, ата мекен – отечество, отчизна, родина
мектеп – школа; **орто мектеп** – средняя школа; **мектеп-интернат** – школа-интер-

нат; **мектеп жашындагы балдар** – дети школьного возраста
мен – я; **менде** – у меня; **менден** – от меня; **мен өзүм** – я сам; **мени менен** – со мной; **мен үчүн** – для меня; **мага анын кереги жок** – мне он не нужен.
меш – печь, печка
миз – острие, лезвие (ножа, меча)
мин – садись верхом; **атка мин** – садись верхом на лошадь
мисал – пример; **мисалга келтирүү** – приводить в качестве примера; **мисалы** – например
мисте – фисташка
момун – скромный, смирный, безвредный; **момун бала** – тихий (смирный) мальчик
мончо – баня
мончок – бусы, ожерелье
мор – труба; дымоход; **мештин мору** – печная труба
морт – хрупкий, ломкий; **морт металл** – хрупкий металл; **морт жыгач** – хрупкое дерево
муз – лёд; **муз тебүү** – кататься на коньках (санках); **муз доору** – ледниковый период
муздак – холодный, студёный; **муздак шамал** – холодный ветер; **муздак суу** – холодная вода
муздаткыч – холодильник
музоо – телёнок; **музоо баш** – фаланга
муктаж – нуждающийся; **муктаж болуу** – испытывать потребность; нуждаться; **мен муктаж эмесмин** – я не нуждаюсь
муң – 1. печаль, тоска, грусть, уныние; 2. жалоба, обида; **ал муңун айткысы келди** – он хотел рассказать свою жалобу
мурунтук – поводок; **өгүздүн мурунтугу** – поводок быка

мурут – усы
мурч – чёрный перец
муун – сустав
мушташ – драка, схватка
муштум – кулак
мүйүз – рог, рога; **бугунун мүйүзү** – оленьи рога; **тоо текенин мүйүзү** – рога горного козла; **кочкор мүйүз** – 1) бараний рог; 2) улитка
мүнөз – нрав, характер; **мүнөзү жакшы жигит** – парень доброго нрава (хорошего характера); **мүнөзү жаман адам** – человек с плохим (скверным) характером
мүрзө – могила
мүрөк, мүрөктүн суусу – живая вода (миф.)
мык – гвоздь; **мык кагуу** – забить гвоздь
мылтык – винтовка; ружьё
мына – вот; это; **мына бу эмне?** – что это? что это такое? **мына ушундай абал** – вот такое положение; **мына мында** – вот здесь
мышык – кошка
мээ – мозг; **баш мээ** – головной мозг; **кара куш мээ** – мозжечок
мээлей – перчатки, рукавицы, варежки
мээлөө – прицелиться, взять на прицел

Н

набат – леденцы (сахар в кристаллах)
назик – нежный, тонкий, изящный, утончённый; **назик үн** – нежный голос; **назик мамиле** – нежное (ласковое) отношение
най – флейта
найза – пика, копьё
намыс – 1. честь, совесть, достоинство; 2. стыд, позор; **намыс кылуу** – стыдиться; **намыс көрүү** – считать для себя позорным

нан – хлеб; **буудай нан** – пшеничный хлеб; **ак нан** – белый хлеб; **кара нан** – серый хлеб, ржаной хлеб
нар – однокорбый верблюд
наристе – младенец
насаатчы – наставник
натыйжа – результат, следствие, исход; **жалкоолуктун натыйжасы** – следствие лени
начар – слабый, немощный, плохой, неважный; **начар оюнчу** – слабый игрок; **начар иш** – слабая работа
негизги – основной; **негизги мыйзам** – основной закон; **негизги маселе** – основной вопрос
негизде – обоснуй, аргументируй
нике – брак, бракосочетание
ноокас – больной; **ноокас адам** – больной человек
нешөр – ливень, проливной дождь
нук – русло; **арыктын эски нугу** – старое русло арыка

O

обон – напев; мотив; мелодия; **ырдын обону** – мелодия песни; **элдик обондор** – народные мелодии; **обон салуу** – петь
ойгон – проснись; **бала таңга жуук ойгонду** – ребёнок проснулся к утру
ойлон – задумайся, раздумывай; **ойлонуп калуу** – призадуматься; **мен түнү бою ойлонуп чыктым** – я всю ночь раздумывал
оймок – напёрсток
ойно – играй, забавляйся, развлекайся; **балдар футбол ойноп жүрүшөт** – ребята играют в футбол; **ал роялда жакшы ойнойт** – он хорошо играет на рояле

ок – стрела, пуля; **жаанын оку** – стрела лука; **ок жаадыруу** – осыпать градом пуль
окуучу – ученик, ученица, учащийся
окуя – случай, событие, происшествие; **тарыхый окуя** – историческое событие; **кызыктуу окуя** – интересный случай
олтур, отур – садись, сиди, посиди, присаживайся; **орундукка отуруңуз** – садитесь на стул; **сиз бир аз олтура туруңуз** – вы немного посидите
оңой – лёгкий, легко выполнимый, несложный; **оңой суроо** – лёгкий вопрос; **оңой жумуш** – лёгкая работа
оңолуу – исправиться, наладиться, опривиться
ооздук – удила (часть узды)
оокат – 1. пицца, кушанье, еда, продовольствие, питание; **оокат ичүү** – кушать, есть; **түшкү оокат** – обед; **кечки оокат** – ужин; 2. хозяйство, имущество; **үй оокат** – домашнее хозяйство
оор – 1. тяжёлый; тяжеловесный, грузный, тяжело, грузно; **оор жүк** – тяжёлый груз; тяжёлая ноша; **оор салмактуу** – тяжеловесный; **оор индустрия** – тяжёлая индустрия; 2. трудный, сложный; **оор абал** – трудное положение; **оор иш** – трудное дело
оорукана – больница
оорулуу – больной; **оорулуу адам** – больной человек
оорчулук – трудность, тягость; **турмуштун оорчулугу** – трудность жизни
орнот – установи, укрепи, закрепи; **эстелик орнот** – установи памятник; **мамы орнот** – установи столб
ороо I – яма для хранения зерна
ороо II – 1. повязка, обмотка; 2. пелёнка
орто – середина, средний; **жолдун ортосуна чейин** – до середины дороги; **орто билим** – среднее образование; **орто**

мектеп – средняя школа; **орто бойлуу** – среднего роста; **орто кылымдарда** – в средних веках
орундоо – выполнение, исполнение
орундук – сиденье, стул, табуретка
орундуу – имеющий место, местный
оруу – жатва; **оруу-жыюу** – уборка
осуят – завещание, завет
отургуз – сажай, посади; **биз дарак отургуздук** – мы посадили деревья; **баланы орундукка отургуз** – посади ребёнка на стул
отун – дрова, топливо; **отун жаруу** – колоть дрова
ошентип – так и так, таким образом
ошо, ошол – тот (та, то); **ошо күнү кечинде** – в тот день вечером; **сен ошол жигитти тааныйсыңбы?** – ты знаком с тем парнем?
оюн – игра; забава; шутка; шалость; **спорттук оюндар** – спортивные игры; **кызык оюн** – интересная игра; **топ оюну** – игра в мяч
оюнчук – игрушка; **балдардын оюнчуктары** – детские игрушки

Ө

өгөй – неродной; сводный; **өгөй бала** – неродной ребёнок; **өгөй эне** – мачеха; **өгөй ата** – отчим; **өгөй уул** – пасынок; **өгөй кыз** – падчерица
өгөө – напильник
өгүз – вол (кастрированный бык)
өгүнү – недавно; **өгүнү барып келген биз** – мы недавно съездили
өзгөр – изменяться, меняться; **аба ырайы тез өзгөрүп кетти** – погода быстро изменилась; **сен таптакыр өзгөрүп калыптырсың** – ты совершенно изменился; ты стал совсем иным

өкүл – представитель, посланец, уполномоченный, доверенное лицо
өкүнүү – раскаяться, сожалеть о случившемся
өл – умри; скончайся; **өз ажалы менен өлдү** – он умер (скончался) своей смертью
өлкө – край, страна; **чыгыш өлкөлөрү** – восточные страны
өлчө – померь, примерь, измеряй, взвешивай; **өлчөп көрүү** – примерить
өмүр – жизнь; **узак өмүр** – долгая жизнь; **өмүр сүрүү** – проводить жизнь; существовать, жить; **өмүр баян** – автобиография
өнөкөт – привычка; **өнөкөт алуу** – привыкать; **өнөкөт оору** – хроническая болезнь
өнөр – ремесло; искусство; **кол өнөрү** – рукоделие
өнүк – развивайся, расти
өп – целуй, поцелуй
өпкө – лёгкие; **өпкө оорусу** – заболевание легких; лёгочная болезнь
өрдөк – утка
өркөч – горб (верблюда)
өрөөн – долина; **Чүй өрөөнү** – Чуйская долина
өрт – пожар; **өрт өчүрүү** – тушить пожар
өрүк – абрикос, урюк
өстүр – вырасти; выращивай; **бак өстүрдүк** – мы вырастили сад; **ал алты бала тереп өстүрдү** – она родила и вырастила шестерых детей
өсүү – рост, развитие, вырастание
өт – жёлчь
өтө – очень, крайне, весьма; **өтө кызык аңгеме** – очень интересный рассказ; **өтө бийик** – очень высокий; **өтө зарыл** – крайне необходимо
өтүк – сапог, сапоги

өтүү – проходить, прохождение, минование

өч – злоба, месть; **өч алуу** – мстить, отомстить; **экөөбүз өч болуп кеттик** – мы с ним стали врагами (мы с ним враждуем между собой)

өчүргүч: өрт өчүргүч – 1. огнетушитель; 2. пожарник

өчүрүү – 1. гасить, тушить; 2. вычеркнуть, стереть

П

пайда, пайда болуу – появляться, возникать

палоо – плов; **палоо басуу** – приготовить плов

пар, пар жаздык – подушка из птичьего пера

паракор – взяточник

парда – занавес, занавеска

пас – низ, низкий, низко; **бою пас** – низкого роста

пахта – хлопок, хлопчатник

пил – слон

пилла – кокон, шелковичное сырье

пияз – лук

пияла – пиала

С

саа – подои; **уй саа** – подои корову

саамай – волосы на висках, оставляемые при стрижке

саамал – молодой (неперебродивший) кумыс

саан – дойная; **саан уй** – дойная корова, **саанчы** – доярка

сабиз – морковь

сагызган – сорока

сагын – скучай, тоскуй; **бала знесин сагынды** – ребёнок соскучился по матери.

сагынуу – скучать, тосковать, соскучиться

сайгак – овод; **уйлар сайгактан коркот** – коровы боятся овода

сайма – вышивка, **саймала** – расшивай узорами, вышивай

сайын, күн сайын – с каждым днём; **саат сайын** – с каждым часом; **жыл сайын** – ежегодно, из года в год; **ай сайын** – ежемесячно; **күн өткөн сайын** – с каждым днём

сакал – борода; **сакал коюу** – отпускать бороду; **сакал алдыруу** – бриться (у парихмахера)

сактык – осторожность; **сактыкка кордук жок** (погов.) – от осторожности вреда нет; **сактык кассасы** – сберегательная касса

салаа – 1. палец; **баланын арык салаалары** – худые пальцы ребёнка; 2. промежуток между пальцами

саламдаш – поздоровайся; **коноктор менен саламдаш** – поздоровайся с гостями

салгылашуу – битва, сражение

салмак – вес, тяжесть; **оор салмак** – тяжёловес; **тирүүлөй салмак** – живой вес; **таза салмак** – чистый вес; **жүктүн салмагы** – тяжесть груза

салмакта – определи (прикидывай) вес на руке

салт – обычай, традиция, нрав; **улуттук салт** – национальный обычай; **салт боюнча** – по обычаю, по традиции

салтанат – торжество; **майрамдык салтанат** – праздничное торжество

саман – солома

самоор – самовар

самын – мыло

сан – I. бедро **жоон сан** – верхняя (толстая) часть бедра

сан – II. число, количество

сана – считай, подсчитывай; **мен санап койдум** – я подсчитал; **акча сана** – считай деньги; **жыл санап** – с каждым годом

санаасыз – беззаботный

сандык – сундук

сап – рукоятка, черенок; **бычак сап** – рукоятка ножа; черенок ножа; **балта сап** – топориче; **чалгынын сабы** – черенок косы

сапат – качество; **сапат белгиси менен** – со знаком качества; **жогорку сапат** – высокое качество; **адамдык сапат** – человеческое качество

сараң – скупой, скряга

сары – 1. жёлтый; **сары гүл** – жёлтый цветок; **сары боёк** – жёлтая краска; **жумуртканын сарысы** – желток

сарык – желтуха

сат – продай; **сатып бер** – купи (кому-л.); **сатып ал** – купи себе; **сатып алуучу** – покупатель

саякат – путешествие, странствие, дальняя поездка; **саякат кылуу** – путешествовать

секир – вскакивай, прыгай; **арыктан секирип өт** – перепрыгни через арык; **дубалдан секирип түшүү** – прыгивать со стены

сексен – восемьдесят; **акындын сексен жаштыгы** – восьмидесятилетие поэта

сел – сель, селевой поток

селкинчек – качели

семиз – жирный, упитанный, тучный; **семиз мал** – жирный скот; **семиз жылкы** – жирная лошадь; **семиз жер** – жирная земля

сергектик – бодрость

серги – проветривайся, освежись, передохни; **таза абада жүрүп сергип калдым** – побывав на свежем воздухе, я передохнул

сиңди – младшая сестра (в отношении старшей сестры)

согончок – пятка

сой – режь; **кой сойду** – он резал барана; **чочко сой** – заколи свинью

сойло – ползи, двигайся ползком; **биздин алдыбыздан жылан сойлоп өттү** – перед нами проползла змея

сокку – отпор, удар; **биз катуу сокку урдук** – мы дали крепкий отпор

соко – плуг; **соко айдоо** – пахать плугом

соку – ступа

сокур – слепой

соңку – последний, последующий; **соңку күндөрдүн ичинде** – в течение последних дней

соо – здоровый; **баланын дени-карды соо** – ребёнок физически здоров; **соо бол!** – будь здоров! **аман-соо** – здоров и невредим

соодагер – торговец

соодалашуу – торговаться, торговля

сөзсүз – безусловно, обязательно, безоговорочно

сөйкө – серьги

сөөл – бородавка

сөөлжан – дождевой червь

сөөмөй – указательный палец

сугар – 1. напои; **атты сугар** – напои коня, 2 поливай, орошай; **огородду сугар** – полей огород, **сугатчы** – поливальщик

суз – хмурый, замкнутый, мрачный; **анын кабагы суз** – у него хмурый вид

сулу – овёс

сулуу – красивый, **сулуулук** – красота

сурак – допрос, **сурак кылуу** – допрашивать
суран – отпросись, **ал беш күнгө суранды** – он отпросился на пять дней; **мен сизден көптөн-көп суранамын** – я вас убедительно прошу
суу – вода, **сууга түшүү** – купаться
суук – мороз, холод, холодно
суула – намочи водою, делай влажным (мокрым)
суулук – 1. удила; 2. полотенце
суут – остуди, охлаждай; **тамакты суутуп ичүү** – остудив, есть пищу
суюк – 1. жидкий; **суюк заттар** – жидкие вещества; 2. редкий (негустой); **суюк чач** – редкие волосы
сүзүү – плавать, плавание
сүйлө – говори; **акырын сүйлө** – говори тихо; **бат сүйлө** – говори быстро
сүйрө – тяни, тащи, волочи; **сен муну кайда сүйрөп баратасың?** – куда ты его тащишь?
сүйүн – радуйся; обрадуйся; **биз абдан сүйүндүк** – мы очень обрадовались
сүйүү – любовь; **мекенди сүйүү** – любовь к родине
сүйүшүү – 1. любить друг друга; 2. целоваться
сүлгү – полотенце
сүлөөсүн – рысь
сүргүн – ссылка; **сүргүнгө айдоо** – отправить в ссылку
сүрт – вытри, сотри
сүт – молоко; **уйдун сүтү** – коровье молоко; **чийки сүт** – сырое молоко
сыз – черти, проводи черту (линию); **астын сыз** – подчеркни; **сызып ташта** – вычеркни, зачеркни.
сызгыч – линейка
сызыкча – чёрточка; тире

сыйлоо – 1. уважать, угощать; 2. награждать, премировать
сыйпа – намажь; **нанга май сыйпа** – намажь хлеб маслом
сыр – тайна
сырда – покрась; **эшикти сырда** – покрась дверь
сыркоо – 1. болезнь; 2. больной; **сыркоо киши** – больной человек
сыяктуу – подобный, аналогичный; **ушул сыяктуу** – подобно этому; **сен сыяктуу** – тебе подобный

Т

таалай – счастье; судьба; **таалайы бар адам** – счастливый (удачливый) человек
таан – галка
таанымал – знакомый, известный; **баарыбызга таанымал адам** – всем нам известный человек
табак – миска, чаша, блюдо
табият – природа
табуу – найти, находить; **табуу керек** – надо найти
табыш – звук, шорох
табышмак – загадка
тагдыр – судьба; предопределение, рок; **балдардын тагдыры жөнүндө ойлоо** – думать о судьбе детей
таза – чистый; чистоплотный, опрятный; **таза аба** – чистый воздух, свежий воздух; **таза суу** – чистая вода; **таза киши** – чистоплотный человек; **таза кийим** – чистая одежда
тайган – борзая
тайлак – верблюжонок
така – 1. подкова; **аттын такасы** – конская подкова; 2. каблук; **өтүктүн такасы** – каблук сапога; **бийик така өтүк** – сапоги на высоких каблуках

такта, тактай – доска, тес; **полдук тактайлар** – доски для пола (половые доски); **ардак тактасы** – доска почёта
тактооч – наречие
тал – ива, тальник; **мажрүм тал** – плакучая ива
талаа – степь, поле; **талаа жумуштары** – полевые работы; **пахта талаасы** – хлопковое поле; **куу талаа** – сухая степь, пустыня
талаш – спор, дискуссия, дебаты; **талаш маселе** – спорный вопрос
талоончу – грабитель
там, үй – дом; **там салуу** – строить дом; **жер там** – землянка; **жыгач там** – деревянный дом
тамсил – басня
тамчы – капля; **жамгырдын тамчылары** – капли дождя
таңдай – небо
тап – найди, находи; **ал өзүнө жакшы иш таап алды** – он нашёл себе хорошую работу; **жоголгон буюмуңду таптыңбы?** – ты нашёл свою потерянную вещь?
тапанча – револьвер, пистолет
тапкыч – находчивый, ловкий в поисках; **тапкычтык** – находчивость
тапшырма – поручение, задание; **үй тапшырма** – домашнее задание; **тапшырма берүү** – дать задание
таразачы – весовщик
тарак – гребень, расчёска, **таран** – причёсывайся
тарамыш – сухожилие
таранчы – воробей
тарбия – воспитание; **ата-эненин тарбиясында болуу** – быть на воспитании родителей; **тарбия көргөн бала** – воспитанный мальчик
тарт – взвесь; **таразага тарт** – взвешивай (что-л.) на весах

таруу – просо
тасторкон – 1. скатерть; **тасторкон жаюу** – расстилать скатерть; 2. дастархан (скатерть с угощением)
татаал – сложный; трудный; **татаал маселе** – сложный вопрос; **татаал жол** – труднопроходимая дорога; **татаал сөз** – сложное слово
таттуу – сладкий; **таттуу коон** – сладкая дыня; **таттуу уйку** – сладкий сон
таш – 1. камень; **таш үй** – каменный дом; **таш көпүрө** – каменный мост; **асыл таш** – драгоценный камень; **таш бака** – черепаха; 2. гиря
таштоо – бросать, кидать, забрасывать; **иш таштоо** – забастовка; **алып таштоо** – снятие
ташы – тащи, перевози; **отундарды сарайга ташып киргизүү** – перенести дрова в сарай
таяныч – опора
тебетей – шапка
тебүү – 1. лягать, бить ногой; 2. кататься; **коньки тебүү** – кататься на коньках; **чана тебүү** – кататься на санках; **велосипед тебүү** – кататься на велосипеде
тегирменчи – мельник
тез – быстро, быстрый, скоро, скорый; **тез барып кел** – быстро сходи; **тез аранын ичинде** – в скором времени; **ал тез иштейт** – он быстро работает
теке – козёл; **тоо теке** – козерог, горный козёл
темир – железо; **темир кени** – железная руда; **темир күрөк** – железная лопата; **темир жол** – железная дорога; **темир уста** – кузнец
тентек – 1. озорной; шалун; озорник; **тентек бала** – озорной мальчишка; **тентек болуу** – шалить, озорничать; 2. дурень, дурак
теңсиздик – неравенство

теңтуш – ровесник, сверстник
тердик – потник
терebel – окрестность, вокруг; **ал терebelге көз чаптырды** – он оглядел окрестности
терезе – окно, **эки ачмалуу терезе** – двустворчатое окно; **терезе парда** – занавеска
терек – тополь
терең – глубокий; **терең көл** – глубокое озеро; **терең дарыя** – глубокая река
тескерисинче – наоборот; **бардыгын тескерисинче иштөө** – делать всё наоборот
тиги, тигил – тот (та, то); **вон тот (та, то); тиги баланын аты ким?** – как зовут того мальчика? **тиги жакта** – там, в той стороне
тизме – список; **тизме түзүү** – составить список
тийиш – необходимо, должно; **биз барууга тийишпиз** – мы должны идти; **ушундай болууга тийиш** – так должно быть
тийүү – касаться, трогать, нападать
тик – отвесный, крутой, 2. ставь (юрту); 3. шей, **көйнөк тигүү** – шить платье
тил – язык; **тилиңди сун** – высунь язык; **эне тил** – родной язык; **адабий тил** – литературный язык; **тил үйрөнүү** – изучение языка
тилмеч – переводчик, толмач
титирөө – дрожать, дрожь, дрожание; **жер титирөө** – землетрясение
тозок – 1. ад; 2. мука, мучение
той I – той, пир, празднество; **үйлөнүү тою** – свадьба
той II – наедайся; **кардым тойду** – я наелся; **этке тойдуңбу?** – ты насытился мясом?
ток – сытый; **кардым ток** – я сыт; **ачсыңбы же токсуңбу?** – ты голоден или сыт?

токмок – колотушка, **токмокто** – бей дубиной, поколоти
токой – лес; **жалгыз дарак токой болбойт** (погов.) – одинокое дерево леса не составляет; **токой чарбасы** – лесное хозяйство, **токойчу** – лесник
токоч – хлеб, лепёшка (домашнего приготовления в разных формах)
толкун – волна; **деңиз толкуну** – морская волна; **аба толкуну** – воздушная волна
толук – полный, полностью; **планды толук аткаруу** – полностью выполнить план; **толук ишеним** – полное доверие; **толук эркиндик** – полная свобода
томолонуу – катиться, скатываться, **томолотуу** – катить, скатывать; **ташты томолотуу** – скатить камень
тон – шуба, тулуп; **чолок тон** – полушубок
тоо – гора, горы; **бийик тоо (аскар тоо)** – высокая гора; **тоонун этеги** – подножие горы
тоок – курица; **тооктун эти** – курятина
тооккана – курятник
тоолук – горный житель, горец
тоос – павлин
топоз – як
топтоо – собрать, сбор, собирание; **үрөн топтоо** – сбор семян (засыпка семян); **күчүн топтоо** – набираться сил
топчу – пуговица; **топчу тагуу** – пришивать пуговицы; **топчусун чечүү** – расстёгивать пуговицы
топчула – застёгивай на пуговицы
топчулук – петля (для пуговицы)
торгой – жаворонок; **торгойлор сайрайт** – поют жаворонки
торпок – телёнок (в возрасте от шести-семи месяцев и до года), бычок
тоту, тоту куш – попугай

төк – вылей, пролей, слей, разлей; **высыпай, рассыпай; сууну төгүп ташта** – вылей воду; **кумду кайсы жерге төгөбүз?** – куда будем сыпать песок?
төл – приплод; **малдын төлү** – приплод скота
төлө – плати, уплати, заплати; **акчаны кассага төлө** – плати деньги в кассу; **ал айып төлөдү** – он заплатил штраф; **карыздарыңды төлөдүңбү?** – ты расплатился с долгами?
төмөн – низ, вниз; **сууну төмөн карай агызып жибер** – пусти воду вниз; **ал жогортон төмөн түшүп келди** – он спустился сверху вниз; **анын баасы төмөн** – он ниже по цене
төө – верблюд; **эки өркөчтүү төө** – двухгорбый верблюд; **нар төө** – одnogорбый верблюд; **төөнүн чуудасы** – длинная верблюжья шерсть
төөнөгүч – булавка
төрөт – роды (у женщины); **төрөт үйү** – родильный дом
төшөк, төшөнчү – постель, постельные принадлежности; **конокторго төшөк салуу** – стелить постель для гостей
туз – соль; **кайнатма туз** – поваренная соль; **таш туз** – каменная соль; **деңиз тузу** – морская соль; **шорпонун тузу ачуу экен** – суп пересолен
тузда – посоли; **этти туздап кой** – посоли мясо
тулпар – тулпар (боевой конь, выдающийся скакун)
тумак – малахай, ушанка, шапка
туман – туман; **коюу туман түштү** – спустился густой туман
тунук – прозрачный, чистый; **тунук суу** – чистая вода; **тунук айнек** – прозрачное стекло
турмуш – жизнь; **элдин турмушу** – жизнь народа; **коомдук турмуш** – общественная жизнь; **үй-бүлөлүк турмуш** – семей-

ная жизнь; **турмуш куруу** – жениться; **турмушка чыгуу** – выходить замуж
турна – журавль
туткун – 1. пленник, узник; 2. пленение, плен; **туткунга түшүрүп алуу** – взять в плен
туу – знамя; **жеңиштин туусу** – знамя победы; **кызыл туу** – красное знамя
тууган – родственник, родич, сородич; **бир тууган** – родной; **бир тууган ага** – родной (старший) брат
туура чыгуу – оказаться верным (правильным), подтверждаться; **бул көйнөк сага туура келбейт** – эта рубашка тебе не подойдет
туш – 1. сторона; **ушу тушта** – на этой стороне; **мектептин оң жак тушунда** – на правой стороне школы; **туш-туш жакка** – в разные стороны; **туш-тушунан** – со всех сторон; **туш келүү** – встретиться
түбөлүк – постоянно, вечно, навсегда; **түбөлүк даңк** – вечная слава; **түбөлүк эстеп жүрүү** – вечно вспоминать
түгөй – один из пары; **өтүктүн бир түгөйү** – один из пары сапог
түз – 1. прямой, ровный; прямо, ровно; **түз сызык** – прямая линия; **түз отур** – сиди прямо; **түз жол** – ровная (прямая) дорога; **түз жер** – ровное место; 2. правдивый, честный, порядочный; **түз жүргөн адам** – честный человек
түй – завязывай, связывай, вяжи; **жиптин учун түй** – завяжи конец верёвки
түйүнчөк – узелок, связка
түкүр – плюнь
түлкү – лиса, лисица; **кара түлкү** – чёрно-бурая лиса; **түлкүнүн териси** – лисий мех; **түлкү ичик** – шуба из лисьей шкуры
түн – ночь; **караңгы түн** – тёмная ночь; **айсыз түн** – безлунная ночь; **түнү менен (түнү бою)** – всю ночь; **буурул түн** – белая ночь.

түр – наматывай, засучивай; **ал жипти чыгырыкка түрдү** – она намотала нитки на катушку; **жеңди түр** – засучи рукава

түрдүү – разный, разнообразный; **ар түрдүү гүлдөр** – разные (разнообразные) цветы; **ал түрдүү тилдерде сүйлөй алат** – он умеет говорить на разных языках

түрт – толкни, толкай, подтолкивай; **чыканагы менен түртүп коюу** – подтолкнуть локтем; **түртүп чыгаруу** – выталкивать; отталкивать в сторону

түтүк – 1. трубка, труба; 2. шланг

түтүн – дым, дымок; **тамекинин түтүнү** – табачный дым; **коюу түтүн** – густой дым

түшүү – слезать, спускаться, сниматься, падать, опускаться; **төмөн түшүү** – спускаться вниз; **жерге түшүш** – спуститься на землю; **сууга түшүү** – купаться; **сүрөткө түшүү** – фотографироваться (сниматься)

тыгын – пробка, затычка; **бочканын тыгыны** – затычка от бочки; **бетөлкөнүн тыгыны** – пробка от бутылки

тыйын чычкан – белка

тыйын – 1. копейка; 2. деньги; **жолго тыйын алдыңбы?** – деньги на дорогу взял?

тымтырс – полное безмолвие, тишина; **тымтырс болуу** – замолкнуть, быть в полном безмолвии

тың – бодрый, крепкий, здоровый, бойкий, ловкий, расторопный; **тың жигит** – хваткий, стойкий парень

тыңчы – тайный агент, сыщик, шпион

тырмоо – грабли

тыт – тут; **тыт жыгач** – тутовое дерево

У

убада – обещание, **убада берүү** – дать обещание, обещать; **убаданы аткаруу** – выполнить обещание; **ал убадасына турат** – он исполнит своё обещание; он сдержит слово

убак, убакыт – время, пора, период; **азыркы убакта** – в настоящее время; **сабак убагында** – во время урока (уроков)

удаа – подряд, один за другим; **үч күн удаа** – три дня подряд; **ал үч чыны кымызды удаа ичип жиберди** – он выпил одну за другой три пиалы кумыса

узат – проводи; **биз конокторду узатып чыктык** – мы проводили гостей, **узатуу** – проводы

узун – длинный, долгий, высокий; **узун көйнөк** – длинное платье; **узун терек** – высокий тополь; **узун таяк** – длинная палка; **узун аңгеме** – долгий рассказ; **узун өмүр** – долгая жизнь

уй – корова; **саан уй** – дойная корова; **уйдун сүтү** – коровье молоко; **уйдун эти** – говядина; **уйгак** – репей, репейник

уйку – сон; **таттуу уйку** – сладкий сон; **катуу уйку** – крепкий сон; **анын уйкусу сак** – у него чуткий сон (он чутко спит); **баланын уйкусу канды** – ребёнок выпался

улак – козлёнок

улар – улар (горная индейка)

улуу – 1. великий; **улуу держава** – великая держава; **улуу саякатчы** – великий путешественник; **улуу акын** – великий поэт; 2. старший (по возрасту); **ал менден улуу** – он старше меня

ун – мука; **буудай ун** – пшеничная мука; **ун салдыруу** – молоть муку

унут – забудь; **мен сени унутканым жок** – я тебя не забыл; **сен бизди унуттуңбу?** – ты забыл нас?

упа – пудра

упчу – соска

ур – бей, ударь, колоти; **башымды эшикке уруп алдым** – я головой ударился о дверь; **уруп түшүр** – сбей, сшибай

ураан – лозунг

урмат – почёт, уважение, почести; **урмат кылуу** – оказывать почёт; **майрамдын урматына** – в честь праздника

урматта – уважай, оказывай почести

уруш I. – драка, ссора; 2. сражение, война

уруш II. – поспорься, дерись, ругайся; **алар урушуп калышты** – они поссорились

уста 1. – мастер; 2. кузнец, слесарь

устакана 1. – мастерская; 2. кузница

устара – бритва

устун – столб, бревно

уул – сын; **менин уулум** – мой сын; **анын үч уулу бар** – у него есть трое сыновей

уурда – воруй, укради; **уурдап алган буюмдар** – краденые вещи

ууч – горсть; **бир ууч ун** – горсть муки; **кош ууч (кочуш)** – пригоршня

уч – лети; **көгүчкөн чатырдын үстүндө учуп жүрөт** – голубь летает над крышей; **куштар учат** – птицы летают; **самолёт учуп бара жатат** – самолёт летит

учур – время, момент; случай, сезон; **өз учурунда** – своевременно; **мындай учурларда** – в таких случаях; в такие моменты; **жай учуру** – летнее время

ушак – сплетня, клевета; пересуды; **ушак кылуу** – сплетничать

ушакчы – клеветник, сплетник

ушу, ушул – этот; **ушу (ушул) жылы** – в этом году; **ушу, ушу жерде** – здесь; на этом месте; **ал ушул үйдө турат** – он живёт в этом доме

уя – гнездо; **куштун уясы** – гнездо птицы; **уя басуу** – высиживать птенцов; сидеть на яйцах; **уяда жатуу (отуруу)** – сидеть в гнезде; **уядан кулап түшүү** – упасть из гнезда.

уял – стыдись, постыдись, стесняйся, смущайся; **элден уялсаң боло!** – хоть бы людей постыдился! **ал сенден уялат** – он тебя стыдится

Y

үбөлүк – скалка

үймөк – 1. стог, скирда; **чөптүн үймөгү (үймөк чөп)** – скирда сена; **үймөк-үймөк буудай** – пшеница в скирдах; 2. груда, куча; **бир үймөк таш** – куча камней

үймөлөктөшүү – собираться в кучу

үйрөт – учи, научи, обучи (кого-л.); **атасы уулуна машина айдаганды үйрөттү** – отец научил сына водить машину; **агам мага сүрөт тартканды үйрөттү** – мой старший брат научил меня рисовать

үлгү – 1. пример, образец; **жакшы үлгү көрсөтүү** – показать хороший пример; **жаштарга үлгү болуу** – стать примером (образцом) для молодёжи; 2. образец; выкройка; **жазуунун үлгүсү** – образец письма; **жаканын үлгүсү** – выкройка воротника

үлгүрүү – успеть

үлүл – улитка

үн – голос; **ичке үн** – низкий голос; **жоон үн** – высокий голос

үңкүр – пещера, грот

үп – духота, душно; **үйдүн ичи үп болуп турат** – в комнате душно

үпүп – удод

үр – лаять; **ит үрөт** – собака лает

үргүлө – дремли; **чоң атам үргүлөп отурат** – мой дед дремлет сидя

үрөн – семена; **үрөн топтоо** – заготовка семян

үшү – мёрзни, зябни; **балдар үшүп кетишти** – дети замёрзли; **түнкү суукта помидорлор үшүп калды** – во время ночных заморозков помидоры замёрзли

Ч

чаарчык – телёнок косули (до года)
чабак – чебак, рыбёшка
чабал – слабый, бессильный; **чабал киши** – слабый человек
чабалекей – ласточка; **чабалекейлер учуп келди** – ласточки прилетели; **чабалекейдин уясы** – гнездо ласточки
чабуу – бить, хлопать, косить; **дүркүрөгөн кол чабуулар** – бурные аплодисменты; **чөп чабуу** – сенокос
чайкана – чайхана, чайная
чайканачы – чайханщик
чайна – жуй; **сагыз чайна** – жуй жевачку
чайнек – чайник
чака – ведро; **бир чака малина** – ведро малины; **алманын бир чакасы (бир чака алма) канча турат?** – сколько стоит ведро яблок?
чакан – малый, маленький, малого размера; **чакан бөлмө** – маленькая комната; **чакан стол** – маленький стол; **биз эки бөлмөлүү чакан квартирада турдук** – мы жили в двухкомнатной маленькой квартире; **чакан аңгеме** – маленький рассказ
чакыр – зови, пригласи; **бизди конокко чакырды** – нас пригласили в гости;
чалгы – коса; **чалгы кайроо** – точить косу; **чалгы чыңоо** – отбивать косу
чалкан – крапива
чалчык – жижа, грязь
чана – сани, санки; **чана тебүү** – кататься на санях
чанач – чанач (бурдюк из обработанной козлиной шкуры, употребляется как сосуд для кумыса)
чанда – редко; **мындай баалуу буюмдар бизде чанда табылат** – такие ценные вещи у нас редко попадают (редко встречаются)

чаң – 1. пыль; **чаң баскан көчө** пыльная улица (улица, покрытая пылью); **столдун чаңын сүртүү** – вытирать пыль со стола; **көмүрдүн чаңы** – угольная пыль; 2. пыльца (растения)
чаңыр – ори, громко кричи; **ал үнүнүн бардыгынча чаңырды** – он орал во весь голос
чаңырык – визг; **катуу чаңырык чыкты** – раздался пронзительный визг
чап – 1. ударь, бей, руби; **таяк менен чапты** – он ударил (бил) палкой; **балта чап** – руби топором; 2. копай, рой; **арык чап** – копай арык
чапан – чапан, халат
чарча – устань, уставай, утомляйся; **басып жүрүп чарчадым** – я устал от ходьбы; **ал силерди күтө берип чарчады** – он устал ждать вас
чаян – скорпион
чебер – 1. мастер, умелец; **искусство чеберлери** – мастера искусств; **элдик чеберлер** – народные мастера; народные умельцы; 2. искусный; умелый, ловкий; **чебер уста** – искусный мастер; **чебер комузчу** – искусный комузист
чегедек – ветка ели; **куу чегедек** – сухая ветка ели
чегин – отступай; **душмандар чегинди** – враги отступили
чегинүү – отступать; отступление
чегиртке – 1. кузнечик; 2. саранча
чейин – до; **үйгө чейин** – до дома; **бизге чейин** – до нас; **көпкө чейин** – долгое время; **ченөө** – измерить, замерить, измерение
чеп – крепость, заграждение, укрепление
чер – густой (дремучий) лес, чаща, непроходимые заросли; **чер токой** – лесная чаща
черт – играй (на щипковом инструменте); **комуз черт** – играй на комузе; **гитара черт** – играй на гитаре

четин – рябина; **четиндин ашы** – плоды рябины
четки – крайний; **айылдын четки көчөсү** – крайняя улица айла; **четки үй** – крайний дом
чеч – 1. развяжи, отвяжи, распрягай; **арканды чечип кой** – отвяжи верёвку; 2. реши, разгадай; **маселе чеч** – решай вопрос; **ал пальтосун чечип койду** – он снял пальто; **үй чеч** – разбирай юрту
чечек – оспа, чечекке каршы эмдөө – прививка против оспы
чечен – красноречивый, искусный оратор
чечүү – 1. развязывать, распутывать; 2. решать, решение; **маселе чечүү** – решение вопроса
чечүүчү – решающий; **чечүүчү учур** – решающий момент; **чечүүчү добуш** – решающий голос
чигит – чигит (семена хлопчатника)
чие – вишня
чийме – чертёж
чиймечи – чертежник
чилде – 1. сорок самых холодных дней зимы; 2. сорок самых жарких дней лета
чирик – гнилой, прелый; **чирик тактайлар** – гнилые доски; **чирик алмалар** – гнилые яблоки; **чирик саман** – гнилая солома
чиркей – комар; **чиркей чакты** – комар укусил
чиркөө – церковь
чогул – собирайся; **эл жыйналышка чогулду** – люди собрались на собрание; **чогулган акча** – собранные деньги
чок – уголь (горящий уголь); **чокко кактап бышыруу** – жарить на углях
чокой – валенки, пастушья обувь
чоку – 1. макушка; 2. вершина; пик; **тоонун чокусу** – вершина горы
чоң – 1. большой; громадный, огромный; **чоң үй** – большой дом; **чоң бала** – боль-

шой мальчик; **бул пальто ага чоң келет** – это пальто ему будет велико; 2. старший (по возрасту); **чоң балдар** – дети старшего возраста; **ал сенден чоң** – он старше тебя; 3. крупный, видный; авторитетный; влиятельный; **чоң акын** – крупный поэт; **чоң салым** – крупный вклад; **чоң чыгарма** – крупное произведение
чочко – свинья; чочконун эти свиное мясо, свинина; **чочко чарбасы** – свиноводческое хозяйство (свиноводство)
чоюн – чугуун; **чоюн казан** – чугуунный котёл; **чоюн меш** – чугуунная печь
чөл – пустыня; **суусуз чөл** – безводная пустыня
чөлкөм – окрестность; **бул чөлкөмдү** – в этих местах
чөлмөк – челнок (для нитки)
чөмөлө – копна
чөө – красный волк, шакал
чөөгүн – чайник (для кипячения воды)
чөп – трава, сено; **дары чөптөр** – лекарственные травы; **чөп чабык** – сенокос; **үймөк чөп, чөп-чар** – мелкие травяные отбросы; сор, мусор
чукулдук – кайло
чулдук – кулик
чумку, чуму – ныряй, окунайся; **ал муздак сууга чумкуду** – он окунулся в холодную воду; **бала суунун түбүнө чейин чумуду** – мальчик нырнул до дна речки
чурка – беги; **балдар жол менен чуркап бара жатышат** – дети бегают по дороге
чуркоо – бежать, бег
чуулда – шуми, кричи, галди, загуди; **эл чуулдай баштады** – люди зашумели
чүкө – альчик; **чүкө ойноо** – играть в альчики
чүпүрөк – тряпка; тряпье; **чүпүрөк менен сүртүү** – вытирать тряпкой; **чүпүрөктү суулоо** – намочить тряпку водой;

пол сүртө турган чүпүрөк – половая тряпка
чүчкүр – чихай
чүчкүрүк – чиханье
чыбык – прут, прутик; **көк чыбык** – зелёный прут
чыгуу – выход; восхождение; **сахнага чыгуу** – выход на сцену; **тоого чыгуу** – восхождение на гору; **көчөгө чыгуу** – выход на улицу
чыгым – расход; издержки; **жолдун чыгымы** – дорожный расход
чыда – терпи, выдерживай; **катуу суукка чыдай албадык** – мы не выдержали сильный мороз; **бир аз чыдай тургула** – немного потерпите
чыдам – терпение, выдержка; выносливость; **анын чыдамы жеткен жок** – у него не хватило терпения
чымчык – 1. всякого рода мелкая птица, пташка; 2. воробей; **чымчыкты сойсо да касапчы сойсун** (погов.) – даже воробья и то должен резать мясник
чымын – муха
чын – истина, правда, настоящий, действительный; **чын айттыңбы?** – ты правду говоришь? **бул чынбы?** – это правда? **чын көңүлдөн** – искренне, от всей души, от всего сердца; **чыны менен** – серьезно, не шутя, всерьез
чың – крепкий; **анын ден соолугу чың** – у него крепкое здоровье; **чың булчуң** – крепкие мускулы
чыңдоо – укрепить, укрепление дружбы – достукту чыңдоо
чырак – светильник
чырмоок – повилика, вьюн
чырпык – мелкие ветви, прутья, хворост
чыт – ситец; **чыт көйнөк** – ситцевое платье
чычкан – мышь; **арыс чычкан** – горноста; **сары чычкан** – суслик; **тыйын чычкан** – белка; **момолой чычкан** – крот

чычырканак – облепиха, джерганак
чээн – берлога (для зимней спячки животных); **чээнге кирүү** – залечь в берлогу

Ш

шаар – город; **жаңы шаар** – новый город; **шаардын калкы** – население города; **шаарда туруу** – жить в городе; **алар шаардан келишти** – они приехали из города
шабдалы – персик (дерево и плод)
шагыл – щебень
шай, шайман – сила, мощь; **шайым жок (шайманым жок)** – у меня нет сил
шайлоочу – избиратель; **депутаттын шайлоочулар менен жолугушуусу** – встреча депутата с избирателями
шак – ветвь, ветка, сук; **алмалардын шактары мөмөлөрүн кетере албай ийилп турат** – ветви яблонь гнулись под тяжестью плодов
шакек – кольцо, перстень; **алтын шакек** – золотое кольцо
шалы, шалы жоолук – шаль; ак шалы (ак шалы жоолук) – белая шаль
шам – 1. вечер; 2. вечерняя молитва у мусульман; 3. лампа; свеча; **шам жагуу** – зажечь лампу
шамал – ветер; **бет алдыдан соккон шамал** – встречный ветер; **катуу шамал** – сильный ветер
шаркыратма – водопад
шарп – ящур (болезнь скота)
шаттык – радость, веселье
шаты – лестница (приставная большая)
шаш – торопись, спеш; **шашпай оку** – читай не спеша; **ал дайыма шашып жүрөт** – он всегда спешит; **сен кайда шашасың?** – куда ты спешаешь? **шашпай тур** – не торопись, не спеш
шейшемби – вторник

шейшеп – простыня
шек – сомнение, подозрение; **шек кылуу (шек саноо)** – подозревать, сомневаться
шибеге – шило
шилте – маши, махай; **кол шилте** – маши рукой; **кадам шилте** – шагай
шире – сироп, сок; **гүлдүн ширеси** – нектар цветка; **алманын ширеси** – яблочный сок
шоола – луч; сияние, **таң шооласы** – утренняя заря; **айдын шооласы** – лунное сияние; **күндүн шооласы** – луч солнца
шоола түшүү – сиять
шорпо – суп, шурпа; **күрүч шорпо** – рисовый суп
шум – хитрый, плут; ловкач
шүүдүрүм – роса; **таңкы шүүдүрүм** – утренняя роса
шыбак I – полынь, II – штукатурка, **шыбакчы** – штукатурщик
шыпыргы – веник, метла
шырдак – ширдак (сшитый в два слоя орнаментированный войлок)

Ы

ыза – досада, обида, злоба; **ыза көрүү** – терпеть обиды; **анын ызасы келди** – он обозлился
ызакор – обидчивый; раздражительный
ызгаар – пронизывающий холод, стужа; **кыштын ызгаары** – зимняя стужа: пронизывающий холод зимы
ый – плач; **бала ыйын басып, сооронуп калды** – ребёнок перестал плакать и успокоился
ыктуу – удобный, благоприятный; **ыктуу учур** – удобный случай; **ыктуу жер** – удобное место
ыктыт – икай; **бала ыктытып жатат** – ребёнок икает

ылай – 1. жидкая глина; **ылай ийлөө** – замесить глину; 2. грязь, муть; **жамгыр жаап, көчө ылай болду** – прошёл дождь, и на улице стало грязно; **ылай суу** – мутная вода

ылакап – поговорка; афоризм, мудрое изречение; **кыргыздын макал-лакаптары** – кыргызские пословицы и поговорки

ылдамдатуу – ускорить; ускорение, **ылдамдык** – быстрота; скорость; **кыймылдын ылдамдыгы** – быстрота движения; **ылдамдыкты күчөтүү** – развивать скорость

ылдый – вниз; **ал ылдый жакта турат** – он стоит внизу; **биздин ылдый жагыбызга жаңы үй салынды** – ниже нас был построен новый дом; **биз суу ылдый жүрүп отурдук** – мы шли вниз по реке

ынтымактуу – дружный, дружно, согласный; живущий в согласии; **ынтымактуу үйбүлө** – дружная семья; **ынтымактуу жамаат** – дружный жамаат; **ынтымактуу жашоо** – жить в дружбе; дружно жить

ыр – песня: стихи, стихотворение; **кыргыз акындарынын ырлары** – стихи кыргызских поэтов, **элдик ырлар** – народные песни

ыраазы – довольный, удовлетворенный; **ыраазы болуу** – быть довольным (кем-чем-л.)

ыраак – далёкий; дальний; далеко; **ыраак жол** – далёкий путь; дальняя дорога; **ыраакка көз чаптыруу** – смотреть в даль; **мен мынчалык ыраак жерге баргым келбейт** – мне не хочется идти в такую даль

ыраат – порядок; **ырааты менен** – по порядку

ыргы – прыгай, вскакивай; **ал катуу чочуп кетип, ордуна ыргып турду** – он сильно испугался и вскочил с места;

бала атка ыргып минди – мальчик вскочил на коня
ырда – пой; **ал жакшы ырдайт** – она хорошо поёт
ырдоо – петь; **сахнага чыгып ырдоо** – петь на сцене
ырчы – 1. певец; 2. импровизатор
ышкырык I – свист,
ышкырык II – свисток

Э

эбак, небак – давно; **эбактан (небактан) бери** – с давних пор; **биз эбак эле (небак эле) келгенбиз** – мы давно пришли
эгиз – близнецы, двойня, двойняшки
эгин – 1. посева; **дан эгиндер** – зерновые посева; 2. зерно; хлебные злаки; **эгин даярдоо** – хлебозаготовки
эже – 1. старшая сестра (независимо от степени родства); 2. форма обращения к старшей женщине
эзелки – древний; давнишний; старинный; **эзелки үрп-адат** – древние обычаи; **эзелки бир заманда** – в древние времена; **эзелки окуя** – старый, давно забытый случай
эки – два (две); **эки жыл** – два года; **бир-эки күнгө** – на пару дней; **эки-экиден** – по два; **саат экиде** – в два часа; **эки киши** – два человека; **эки тонна** – две тонны
экөө – оба, двое, вдвоём; две штуки; **силер экөөңөр** – вы вдвоём, вы двое, вы оба; **мага экөө керек** – мне нужны две штуки; **биз экөөбүзгө** – нам двоим
эл – 1. народ; население; **кыргыз эли** – кыргызский народ; **эл чарбасы** – народное хозяйство; **эл каттоо** – перепись населения; 2. страна; государство; **чет элдерде** – за рубежом, за границей
элек I – сито; **кыл элек** – волосяное сито; **майда элек** – мелкое сито; **электен**

өткөрүү – пропустить через сито; просеивать
элек II – пока еще не, ещё не (глагольное отрицание), **мен аны көрө элекмин** – я его пока ещё не видел; **жаз чыга элек** – весна ещё не наступила; **жыйналыш баштала элек** – собрание ещё не началось; **ал келе элек** – он пока еще не пришёл
элик – косуля
элүү – пятьдесят; **элүү жылдык** – пятидесятилетие; **ал элүү жашта** – ему пятьдесят лет; **элүү тыйын** – пятьдесят копеек
элчи – 1. посланник; посол; 2. посредник, ходатай
эмгек – труд; **илимий эмгек** – научная работа, научный труд; **эмгек кылуу** – трудиться, работать;
эми – теперь, сейчас, только что, **ал эми эле ушул жерде болчу** – он только что был здесь; **эми мындай кылуу керек** – теперь нужно делать так
эмне – что; **эмне себептен?** – почему? по какой причине? **эмне үчүн?** – почему, зачем, для чего? **эмне болду?** – что случилось? **бул жерде эмне кылып жүрөсүң?** – зачем ты ходишь здесь?
эң – очень, самый, слишком; **эң бийик** – очень высокий; слишком высокий; **бул эң кызык китеп** – это очень интересная книга; **эң эле сулуу** – самый красивый; **эң жакын** самый близкий; **эң жакшы** – самый хороший; **эң болбогондо** – на худой конец
эңкей – нагнись, наклонись
эрдик – мужество, героизм, храбрость, подвиг
эри – 1. таять; **кар эрип жатат** – снег тает; **муз эрип кетти** – лёд растаял; 2. плавиться; **калай отко эрийт** – олово плавится на огне

эрин – губа; **астыңкы эрин** – нижняя губа; **үстүнкү эрин** – верхняя губа
эркек – 1. самец; 2. мужчина
эркеле – ласкайся; **бала энесине эркелеп жатат** – ребёнок ласкается к матери
эркелетүү – ласкать, нежить, баловать
эркин – свободный; свободно; **өзүн эркин сезүү** – чувствовать себя свободно; **эркин турмуш** – свободная жизнь
эрмекте – забавляйся, потешайся, подсмеивайся (над кем-л.)
эрмен – полынь горькая
эсепте – считай; вычисляй; учитывай; **эсептеп чыгаруу** – подсчитывать; **акчаңды эсепте** – считай свои деньги; **бүгүнкү күндү эсептебегенде, майрамга дагы беш күн калды**, – до праздника осталось ещё пять дней, не считая сегодняшнего
эсептөө – считать; вычисление, исчисление, расчёт, учёт, счёт
эскер – помни, вспомни; **сизди көп эскерет** – он часто вспоминает вас
эскерт – напomini; предупреди; **жумушчуларга жыйналыш болорун эскертип кой** – напomini рабочим о собрании
эски – старый, ветхий; устаревший; изношенный; **эски үй** – старый (ветхий) дом; **эски кийим** – старая одежда; **эски көйнөк** – изношенное платье (изношенная рубашка); **эски достор** – старые друзья; **эски шаар** – старый город; **эски көз караш** – старый взгляд
эт – 1. мясо; **койдун эти** – баранина; **уйдун эти** – говядина; **жылкынын эти** – конина; **чийки эт** – сырое мясо; 2. мякоть (фрукта, плода); **эти калың коон** – мясистая дыня
этек – 1. подол; пола; **көйнөктүн этеги** – подол платья; **этеги узун чапан** – длиннополюй халат; 2. низ, подножие, подошва; **тоонун этегиндеги айылдар** – аилы у подножия гор

этиш – глагол
этият – осторожный; осторожно; **этият бол** – будь осторожен; **этият адам** – осторожный человек
этияттык – осторожность, осмотрительность
эчен, нечен – несколько; много; **нечен ирет** – много раз; несколько раз; **нечен жыл** – несколько лет; много лет; **мен сага эчен ирет айткан элем** – я тебе много раз говорил
эчки – коза; **тоо эчки** – горная коза; **эчкинин сүтү** – козье молоко
эшек – осёл
эшик – дверь, дверное отверстие; **сырткы эшик** – парадная дверь (дверь на улицу)
ээк – подбородок
ээле – занимай, обладай; **бул орунду мен ээлеп койдум** – это место занял я; **биздин команда экинчи орунду ээледина** – наша команда заняла второе место
ээн – пустынный, необитаемый, уединённый, безлюдный, глухой; **үй ээн калды** – дом остался без присмотра; **ээн жер** – пустынная (необитаемая) земля; **ээн арал** – пустынный остров; **ээн көчө** – безлюдная улица, закоулок
ээнбаш – своевольный, самовольный, непослушный, необузданный, отбившийся от рук, недисциплинированный; **ээнбаш болуп кетүү** – отбиться от рук (стать непослушным, самовольным); **ээнбаш бала** – недисциплинированный мальчик
ээр – седло; **ээр токуу** – наложить седло, оседлать
ээрчи – следуй, иди за...; **мени ээрчи** – иди за мною; **бала энесинин артынан ээрчип бара жатат** – мальчик идёт вслед за матерью; **ал бизди ээрчий албады** – он не мог идти за нами
ээрчүү – следовать, идти следом, идти за...

Үлгү-тиркеме

**ЖЫЛ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ
КАЙТАЛОО, БЫШЫКТОО, ЭСТЕРИНДЕ САКТОО ҮЧҮН
ТЕСТТИК КӨНҮГҮҮЛӨРДҮН ҮЛГҮЛӨРҮ**

1. 5-класстын «Кыргыз адабияты» окуу китебин кайсы авторлор түзүшкөн?
 - А) Ч. Айтматов, М. Элебаев
 - Б) Ш. Бейшеналиев, К. Баялинов
 - В) Т. Сатылганов, Т. Молдо
 - Г) А. Мусаев, Т. Үсөналиев
2. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимнинин сөзү жана обону кимдердики?
 - А) Т. Сатылганов, Т. Молдо, Ш. Бейшеналиев, М. Элебаев
 - Б) Ж. Садыков, Ш. Кулиев, Н. Давлесов, К. Молдобасанов
3. Силер элдик оозеки чыгармалардын кайсы үлгүлөрүн окудунар?
 - А) жөө жомок, табышмак, жаңылмач, апыртмаларды
 - Б) эпос, макал, лакап, балдар ырларын
4. Төмөнкү чыгармаларды кайсы жазуучулар жазышкан?
 - А) Т. Сатылганов «Кемчонтой», Т. Молдо «Турумтай менен Торгой»
 - Б) Т. Үмөталиев «Чыпалак бала», Ш. Бейшеналиев «Күч бирдикте»
 - В) К. Баялинов «Чабалекей менен жылан», Ч. Айтматов «Ак кеме»
 - Г) М. Элебаев «Зарлык». Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу»
5. «... Кан ар жума сайын казынага кирип, андан ыйлап чыкчу...» деген үзүндү кайсы жомоктон алынды?
 - А) «Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды»
 - Б) «Акылдуу кыз»
 - В) «Турумтай менен торгой»
 - Г) «Күч бирдикте»
6. «Төөсүн союп, анын терисин ичке көктөй кылып тилип, аларды улаштырып, жерге айландырып коюп, анын ичине канча жер сыйса, ошончо жерди кандан сурамакчы болгон» бала кайсы чыгармада сүрөттөлөт.
 - А) «Табышмакчы Чынара»
 - Б) «Чыпалак бала»
 - В) «Атадан калган туяк»
 - Г) «Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды»
7. Кайсы чыгармада көмөч кайсы айбандарды алдайт?
 - А) «Мүйүздүү козуда» ат, кочкор, козуну
 - Б) «Торгой менен турумтайда» койчу, торгой, турумтайды
 - В) «Абышка-кемпирдин көмөчүндө» бөрү, жылкычы
 - Г) «Чыпалак балада» карышкыр, төөнү

8. «Эндим торгой кантесин,
Жендим торгой кантесин,
Жыктым торгой кантесин,
Экөөндөн тең жарышта
Чыктым торгой кантесин» – деп кимдин кайсы чыгармасында айтылат?
 - А) Т. Сатылгановдун «Торгой менен Турумтай»
 - Б) Т. Молдо «Эшек менен булбул»
 - В) Т. Молдо «Каркыра менен Түлкү»
 - Г) К. Баялинов «Чабалекей менен жылан»
9. «... – Эй койчуман, уктаба, мен көк бөрү. Жоюна кол салганы баратам.» – деген үзүндү кайсы чыгармадан алынды?
 - А) Ш. Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу»
 - Б) М. Элебаевдин «Зарлык»
 - В) Ч. Айтматовдун «Чыпалак бала»
 - Г) Т. Молдонун «Абышка-кемпирдин көмөчү»
10. Улуу Ата мекендик согуш мезгили кайсыл жазуучунун чыгармасында сүрөттөлөт жана анда негизги каарман ким?
 - А) Ш. Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козусунда», Азис
 - Б) М. Элебаевдин «Зарлыгында», Зарлык
 - В) К. Баялиновдун «Ажар» повестинде, Ажар
 - Г) Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» чыгармасында, Авалбек
11. Төмөнкү тексттердин кайсынысы кимдердин кайсы чыгармаларынан алынган?
 - А) ... Алар үйгө бара жатышты. Бүгүнтөдөн баштап ата жолуна түшкөнүн, атадан калган жалгыз туяк экенин билди.
 - Б) Кыргыз тукуму курут болуп кетерде, экөөң элдин атын өчүрбөй, кайра тукум улансын, укум-тукумуңа мекен болсун деп, ал жерди теңирден сурап алдым.
 - В) Күн сайын атасына өңөртүп жүргөн ал, жаңы сөздөрдү үйрөнө, тилин, акыл эсин байыта берди.
 - Г) Эмки дарты – Каракол. «Казыналык окуу!» Алиги күүгүм талаш тасманын белинде келе жаткан себеби ошол болчу.
 - 1) Ч. Айтматов «Бугу-эне», М. Элебаев «Зарлык», Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу», Ч. Айтматов, «Чыпалак бала».
 - 2) Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу», Ч. Айтматов, «Чыпалак бала».
 - Ч. Айтматов «Бугу-эне», М. Элебаев «Зарлык».
 - 3) Ч. Айтматов, «Чыпалак бала», М. Элебаев «Зарлык», Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу», Ч. Айтматов «Бугу-эне».
 - 4) Ч. Айтматов «Атадан калган туяк», Ч. Айтматов «Бугу эне», Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу», М. Элебаев «Зарлык».

Эскертүү: Окутулган окуучулардын өзгөчөлүгүнө карата тесттерди оор же жеңил кылып өзгөртүп берүү мугалимдин методикалык чеберчилиги болуп саналат.

МАЗМУНУ

Кыргыз адабиятынын булагы – кыргыз турмушу 3

I бөлүм. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан 5

 Жомоктор жана жөө жомоктор 7

 Кыргызстан 10

 Жөө жомоктор. Акылдуу кыз 11

 Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды 19

 Макалдар 23

 Табышмактар 23

 Жаңылмачтар 26

 Апыртмалар 28

II бөлүм. Акындар поэзиясынан 32

 Токтогул Сатылганов 35

 Турумтай менен торгой 37

 Адабият теориясынан 42

 Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов) 44

 Эшек менен Булбул 46

 Абышка-кемпирдин көмөчү 50

III бөлүм. Кыргыз профессионал адабиятынан маалымат 59

 Темиркул Үмөталиев 59

 Күч бирдикте 60

 Касымалы Баялинов 68

 Чабалекей менен жылан 68

 Чыңгыз Айтматов 73

 Чыпалак бала 73

 Бугу-Эне 76

 Атадан калган туяк 92

 Шүкүрбек Бейшеналиев 103

 Мүйүздүү козу 104

 Табышмакчы Чынара 113

 Мукай Элебаев 121

 Зарлык 121

 Табышмактардын жандырмагы 134

 Тексттерде кездешкен макал-лакаптардын сөздүгү 135

 Алфавиттик кыргызча-орусча сөздүк 139

 Жыл боюнча өтүлгөн материалдарды кайталоо, бышыктоо, эстеринде сактоо үчүн тесттик көнүгүүлөрдүн үлгүлөрү 172

МУСАЕВ
Абдылда Инаятович

1956-жылы Фрунзе шаарында туулган. 1973-жылы КМУ-нун кыргыз тили жана адабиятын окутуу адистигин бүтүргөн. 1984-жылы кандидаттык диссертациясын, ал эми 2002-жылы докторлук диссертациясын коргогон.

Ош пединститутунда, КМУда, БГУда окутуучу, кафедра башчысы, декан, институттун директору, проректору болуп иштеген. 2006-жылы жамааттын шайлоосу менен БГУнун ректору болгон. 2009–2010-жылдары КРнын Билим берүү жана илим министри болуп иштеген. Азыр БГУнун ректору болуп эмгектенүүдө.

А.И. Мусаев – белгилүү окумуштуу, педагог. Ал 150дөн ашуун илимий иштердин автору.

Филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер, «Түгөлбай-Ата» эл аралык коомунун президенти.

ҮСӨНАЛИЕВ
Тойчубай Ыбышакунович

1961-жылы Нарын областынын Ат-Башы районундагы Богошту айылында туулган. КМУнун кыргыз филологиясы жана журналистика факультетин 1988-жылы бүтүргөн.

1990-жылдан 1994-жылга чейин азыркы И. Арабаев атындагы КМУда, 1994–1995-жылдары № 5 Улуттук комьютерлик гимназияда эмгектенген.

2001-жылдын сентябрь айынан баштап Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде эмгектенип келе жатат. 15тен ашык китептин автору жана авторлошу, 60тан ашык илимий методикалык жана публицистикалык макалалары жарык көргөн.

Учебное издание

Мусаев Абдылда, Усманлиев Тойчу

КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 5 класса средней школы
с русским языком обучения

Бишкек, издательство «Инсанат»

Дополненное и переработанное
третье издание

Окуу куралы

Мусаев Абдылда, Усманлиев Тойчу

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү
мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби

Толукталып, оңдолуп үчүнчү басылышы

Редактору *Ж. Кенжеи кызы*
Көркөм редактору *Бабур Нуркали*
Техн. редактору *Г. Джатаева*
Корректору *Ж. Султанова*
Компьютердик калыпка салган *Ж. Керимбаева*

Басууга 10.05.2012-ж. кол коюлду.
Форматы 70x90 ¹/₁₆. Офсет кагазы №1.
«Мектеп» ариби. 11 физ. басма табак. Тиражы 29 000.
Заказ № 113.

«Инсанат» басмасында даярдалган жана бекитилген сигналдык нускасынан
«ST.art.LTD» ЖЧК типографиясында басылды

«Инсанат» басмасы
720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ж. Бөкөнбаев көчөсү, 99.

«ST.art.LTD» ЖЧК
720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Н. Тыныстанов көчөсү, 199-46.

